

Μδν. Χερνδκίς

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ Γ.
ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΑΣΙ-
ΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Ι' ★ ΜΑΪΟΣ — ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1956 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β' ΤΕΥΧΟΥΣ

- ΕΜΜ ΖΑΜΠΙΕΤΑΚΗ: Συμβολή εις τὴν
καλύτεραν γνῶσιν τῆς ἐπαναστατι-
κῆς περιόδου τοῦ 1841 ἐν Κρήτῃ σ. 171
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ: Αἱ τοιχογραφίαι
τοῦ Ἁγ. Εὐτυχίου Ρεθύμνης . σ. 215
- ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ: Ἐπιτύμβιον
ἐπίγραμμα ἐκ Πολυρρηνείας . σ. 237
- ΕΜΜΑΝ. Γ. ΔΟΥΛΓΕΡΑΚΗ: Ἄνευδο-
τοι Δημοτικαὶ παραλλαγαὶ τῆς «Ἐ-
ρωφίλης» καὶ τῆς «Βοσκοπούλας» σ. 241
- ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ: Ὁ Ζωγράφος
Εὐφρόσυνος σ. 273
- ΓΡ. Μ. ΣΗΦΑΚΗ: Τουρκικὸ ἔγγραφο
τοῦ 1671 σ. 292
- ΚΩΝΣΤ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ: Ἡ ἐπισκοπὴ
Λαμπῆς καὶ ἡ Παναγία ἡ Λαμπη-
νὴ σ. 305

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

- Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ: Michael George
Francis Ventris σ. 317

ἸΣΤΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

1165/2006 Books

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 2

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ Γ.
ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΑΣΙ-
ΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Ι' ★ ΜΑΪΟΣ — ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1956 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Ι Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημείωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἢ ὁποῖα καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν. — Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μίᾳ τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχῆα ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπῇ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἔκδοσιν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ. — Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως. — Τὰ δημοσιευόμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δέον ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἔκδοσιν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ'. Καλοκαιρινόν, Ἡράκλειον Κρήτης.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΛΥΤΕΡΑΝ ΓΝΩΣΙΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΟΥ 1841 ΕΝ ΚΡΗΤΗ.

Μέλη τῶν ἐν Ἀθήναις ἐδρευόντων κρητικῶν ἐπαναστατικῶν ὀργανώσεων κατέρχονται ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1841, λόγῳ τῆς ἀναφύσεως διαφορᾶς μεταξὺ Σουλτάνου καὶ Μεχμέτ Ἀλῆ, μὲ σκοπὸν νὰ ὑποκινήσωσι τοὺς Κρήτας εἰς ἐξέγερσιν.

Τὴν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐξέλιξιν τῆς ἐπαναστατικῆς ταύτης καταστάσεως, ἣ ὁποία εἰς τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα ἱστορικὰ πονήματα συντομώτατα καὶ ἐν γενικαῖς μόνον γραμμαῖς ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεργὸν μέρος ἔλαβον οἱ ἐν Κρήτῃ Πρόξενοι τῶν Δυνάμεων ὄχι μόνον διὰ νὰ παρεμποδισθῇ ἡ ἐξέγερσις τῶν Κρητῶν καὶ νὰ προληφθῶσι τυχὸν ἀπελευθερωτικαὶ ἐπαναστάσεις ὑποδούλων λαῶν τῆς Τουρκίας, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως ἵνα ἀποφευχθῇ νέος ἀνταγωνισμὸς τῶν Δυνάμεων ἐν τῇ ἀνατολικῇ λεκάνῃ τῆς Μεσογείου, θὰ παρακολουθήσωμεν διὰ τῶν κατωτέρω ἱστορικῶν ἐγγράφων.

Τὰ ἐγγραφα ταῦτα ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ εἰς τὸ Γαλλικὸν Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ἀρχείου τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου Χανίων τοῦ ΧΙΧου αἰῶνος, κατεχωρημένων διὰ τὴν ἐν λόγῳ χρονικὴν περίοδον εἰς τὸν 39ον τόμον ἐπιγραφόμενον «La Turquie 1841 - 1847, La Canée et Laghaca».

Πάντα τὰ ἐγγραφα ἀντεγράφησαν ὡς ἀκριβῶς ἔχουσι καὶ εἶναι ἄλλα μὲν γαλλιστί, ἤτοι μετεφρασμένα εἰς τὴν γαλλικὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἢ τουρκικῆς, εἰς τὴν δηλαδὴ γλῶσσαν εὐρίσκοντο ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμεν τὴν ἵπσοξιν, ἀλλὰ δὲ εὐρίσκονται ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ἑλληνιστί, ἀσφαλῶς ἀντιγραφέντα ὡς ἔχουσιν ἐν τῷ ἀναλόγῳ πρωτοτύπῳ καὶ σταλέντα ὑπὸ τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου Χανίων εἰς τὸ ἐν Παρισίοις Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν.

Διὰ τῶν ἱστορικῶν τούτων γραπτῶν μνημείων θὰ παρουσιασθῇ λεπτομερῶς ἡ συμβολὴ τῶν Δυνάμεων καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀγγλίας, ὅπως ἐξουδετερώσωσι καὶ τὴν φορὰν ταύτην τὴν προσπάθειαν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ διὰ τὴν ἀπόσεισιν τοῦ ζυγοῦ καὶ δώσωσι χεῖρα βοήθειας εἰς τὴν κλυδωνιζομένην Τουρκίαν.

Οἱ κατελθόντες εἰς Κρήτην ἐπαναστάται ἀπευθύνουσι τὴν κάτωθι προκήρυξιν πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, προσπαθοῦντες ὅπως ὑποκινήσωσιν αὐτοὺς εἰς ἐξέγερσιν κατὰ τῶν κατακτητῶν.

Ὑπενθυμίζουσιν εἰς τοὺς Κρήτας ὅτι αἱ πλεῖστοι τῶν ἐπαρχιῶν

τῆς πατρίδος, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον μέρος εἰς τὴν μεγάλην ἐπανάστασιν ἠλευθερώθησαν καὶ ὅτι οἱ Κρηῖτες ἄν καὶ ἐπολέμησαν κατὰ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ γένους, παρεδόθησαν εἰς νέον κατακτητὴν, εἰς τὸν Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου.

Βεβαιώνουσιν ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἀφίξεώς των εἶναι ν' ἀγωνισθῶσιν ὅλοι διὰ τὴν ζωὴν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσίαν των, ἡ δὲ προσπάθεια αὐτὴ θὰ τύχῃ τῆς συνδρομῆς τῶν Δυνάμεων, πιστεύουσιν δὲ ὅτι οὐδεὶς θ' ἀντιδράσῃ εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ τελειώνουσι μὲ τὴν ἐκκλησίαν : « Συμπατριῶται Κρηῖτες, ἡ κίνησίς μας εἶναι εὐλογημένη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, συνεπῶς, Θεὸς καὶ ἄνθρωποι μᾶς βοηθοῦσι καὶ οὕτω οὐδεὶς θὰ δυνηθῇ ν' ἀντισταθῇ εἰς ἡμᾶς ».

Ἄριθ. ἐγγράφου 1.

Traduction

Proclamation faite aux habitants de la Crète par les émigrés Crétois le Janvier 1841.

Il y a dix ans qu' excepté quelques forteresses, le reste du pays était en notre pouvoir, nous vivions avec liberté, avec amour, entre nous embrassés, et notre espoir était de nous délivrer.

Pendant les susdites années, il nous est arrivé beaucoup de meurtres, tant de notre sang a été versé, les meurtres de nos évêques, de nos prêtres, de nos parents et de nos voisins, l' esclavage de nos enfants, l'insulte faite à notre honneur et d' autres pareilles infortunes dont nous ne faisons aucun cas, dans l' espoir de notre liberté. Nous restions sur les montagnes, dans les cavernes, sur les pierres, nous y mourions et nous avions la patience de supporter toutes sortes de malheurs.

L' étranger ayant vu nos malheurs et les ayant compris, nous attendions que notre liberté nous fut donnée parce que nous avions secoué le joug de notre col avec la force de nos propres mains. Nos confrères qui croient en Jésus Christ l' ont de nouveau posé sur notre col en nous disant : Bon grè, mal grè, vous devez l' accepter. Ainsi nous sommes restés jusqu' ici soumis à ce joug; mais il n' est pas juste que nous perdions nos droits, chacun ayant celui même dans le dernier moment de sa vie, de le réclamer. C' est pour cela que le 23 Novembre 1830, nous les avons réclamés ces droits au Conseil de la Grèce, au nom des Crétois. Depuis ce moment là, des malheurs et tyrannies ont pe-

sé sur notre patrie, et dès lors, aussi bien les chrétiens que les turcs ont éprouvé de grands désastres, c'est - à - dire l'introduction des monopoles qui ruinaient nos compatriotes.

Ayant demandé avec les formes légales et paisibles de voir cesser tout cela, et pour nous être réunis en 1839, on a pendu 52 chrétiens déconsidérés.

Nous avons vu aussi exercer avec violence des corvées dans notre patrie, et tous mourir à la guerre pour la gloire de Méhémet Aly, et tant d'autres choses.

De tout cela que décrire en premier? Vous savez quels ont été les malheurs de notre patrie ces années. Le plus est d'être gouverné par la tyrannie, la violence, l'inhumanité, la cruauté des Turcs. Mais dans l'espoir que les puissances étaient pénétrés des malheurs du peuple, elles l'ont violemment assujettie à ce joug, quoiqu'elles vissent nos souffrances; nous avons toujours patienté, sans cesser de crier à haute voix, mais comme la voix du malheureux est faible, il paraît ou qu'elle n'est pas parvenue à leurs oreilles, ou qu'elles n'en ont fait aucun cas, et dès lors, ils n'ont pas été exaucés. Mais comme si nous étions des animaux égyptiens, on nous prend de l'un pour nous vendre à l'autre, et c'est pour cela que nous nous trouvons dans cette injuste position. C'est pourquoi nous sommes venus réclamer nos droits. Pendant les premières années, les chrétiens étaient égorgés comme des animaux dans la boucherie et nous, pour nous délivrer de ces boucheries, nous avons pris les armes et nous nous sommes rendus ici, les armes à la main; notre but est de ne commettre aucun mal, ni de venger le sang de ceux qui pendant la révolution ont été massacrés injustement, ni de dépouiller les biens de l'un et de l'autre; nous ne nous sommes pas armés, nous le répétons, pour cela, mais seulement pour protéger notre propre vie et nous ne ferons rien qui soit contraire aux ordres des puissances, notre but est de demander nos droits et de les obtenir.

Avant que les 5 puissances fussent d'accord, nous devions obtenir nos droits et nous les avons fait connaître. Les puissances cependant ne nous ont pas livrés au Sultan, mais au Satrape de l'Égypte. Nous sommes armés afin que notre demande, faite avec justice et régularité, soit exaucée. La France, l'Angleterre et la Russie ont reconnu les malheurs de nos confrères de Morée qui ont souffert pendant la guerre et leur ont donné leurs

droits; et nous, nous sommes plus que certains que les Puissances reconnaîtront aussi les nôtres et nous les accorderont pour nous délivrer du malheur en nous donnant la liberté et de bonnes lois. Voilà donc le motif pour lequel nous nous sommes présentés armés. Si l' on nous accorde nos droits avec bonté, il ne nous reste rien à désirer; si au contraire, on nous les refuse, nous nous réunirons tous, nous ne ferons qu' un corps et nous tâcherons de les obtenir par nos propres moyens. Nous devons cependant obéir à nos chefs, et en même temps aimer nos compatriotes, nous devons aussi aimer les Mahométans tout autant qu' ils ne s' opposeront pas par les armes à la main et de les protéger de tout dommage. Nous devons aussi surveiller les biens de nos frères chrétiens de même que ceux de nos compatriotes mahométans.

Notre but est d' assurer par des lois notre vie, notre honneur et nos biens. Notre cause verra sa fin par l' assistance de l' Angleterre, de la France et de la Russie. Ayant donc fait connaître notre but par la présente proclamation, il est certain qu' il ne restera rien à personne à redire, de même que nous pensons que nos compatriotes mahométans seront satisfaits. Notre demande est conforme à la justice des lois et il vaut mieux mourir tous que de voir notre honneur foulé et la vie des hommes sacrifiée comme des animaux, que notre travail soit l' aliment des faînéants.

Dieu a créé l' homme pour être libre. Crètois, nous sommes hellènes, il faut donc se battre et vaincre et il nous est naturel de mourir pour notre liberté. Crètois, les bonnes lois ont été accordées à d' autres pays par notre patrie; c' est pour cela que ces pays sont heureux et puissants par ces mêmes lois et notre pays, d' où ces lois sont sorties, est - il juste qu' il en soit privé aujourd' hui? Il est un devoir indispensable à l' homme, c' est de combattre pour sa religion et sa patrie et de cette manière tous ceux qui mourront, leur nom restera immortel. Si donc nous nous conduisons ainsi, nous ne laisserons pas le sang de nos compatriotes sans vengeance, sang qu' ils ont versé pour leur patrie, c' est - à - dire des :

Déliyanakides	Bousomarcos
Protopadakides	Csepapas
Khourtides	Khali mikhali
Marmalades	Khalides

et de bien d' autres

Nous nous battons même avec quelques uns qui ont encore soif de notre sang à tout prix. Compatriotes Crètois, notre mouvement a eu lieu par la volonté de Dieu, par conséquent, Dieu et les hommes nous secourent et ainsi personne ne pourra s'opposer à nous.

Janvier 1841

Signé :

Dimitrios Kéfalianos	Vassilis Khalis
Costandis Lutzakis	Yacovos Koumis
Vardhis Polidakis	Yanis Scandalakis
Costandis Paterakis	C. Simidis
Nicolaos Ghéorghacakis	Lupo Nicolas
Yanis Sifalakis	Mathios Kefalianos
Nicolaos Lupassakis	Manolis Dictakis
Yanis Ousta (:)	Yoanis Khiradakis
Mikhael Varakis	Lefteridis
Yanis Grigorakis	Theodoros Pondicakis
Eheo Karis (:)	Manoussos Yalanakis
Yanis Tzouderos	Nicolis Mikholakis
Yacoumis Scafidis	
Manolis Petalarakis	
Mikhail Lapadakis	

Οἱ ἐπαναστάται Κρητες δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὰς πρὸς τὸν λαὸν τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Προξένους τῶν Δυνάμεων ἐνεργείας των. Ἀποστέλλουσι προκήρυξιν πρὸς τοὺς ἀγᾶδες τῆς νήσου καὶ προσκαλοῦσιν αὐτοὺς ὅπως ἀποστείλωσιν ἀντιπροσώπους διὰ νὰ συζητήσωσι μετ' αὐτῶν.

Ἡ τοιαύτη ἐνέργεια τῶν ἀρχηγῶν τῶν Κρητῶν σκοπὸν θὰ εἶχεν ἄφ' ἑνὸς μὲν νὰ μειριάσῃ τὴν ἀντίδρασιν τῶν κατὰ τόπους προυχόντων Τούρκων τῆς νήσου καὶ νὰ παρουσιάσῃ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀφίξεως τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἄφ' ἑτέρου ὅπως ἐνσπείρῃ μεταξὺ αὐτῶν τὴν διχογνωμίαν.

Οἱ μετανάσται προσπαθοῦσι νὰ πείσωσι τοὺς Τούρκους ὅτι τόσοι αὐτοὶ ὅσον καὶ οἱ Κρητες εὐρίσκονται ὑπὸ τὸν αὐτὸν ζυγόν, τὸν Αἰγυπτιακόν, καὶ προσκαλοῦσι τοὺς Τούρκους ὅπως ἐξειδάσωσιν εἰς ποίαν κατάστασιν εὐρίσκονται οἱ ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἑλλάδι Μωαμεθανοὶ καὶ εἰς ποῖον ὄλεθρον ὀδηγεῖ ἡ αἰγυπτιακὴ τυραννία ἐν Κρήτῃ.

Ἄριθ. ἔγγράφου 2.

Traduction

Aux Agas de Séliño et aux autres de la Crète

C'est avec une grande peine que nous apprenons que notre arrivée en Crète vous a fait abandonner vos maisons et vous retirer dans les villes, mais nous ne sommes pas venus pour voler ni assassiner, ni pour demander vengeance des choses passées, mais nous sommes venus pour vivre libres dans notre patrie. Nous vous avons même informés que nous avons mis pied en Crète pour faire des lois justes afin que toutes nos affaires soient légalement traitées. Sachez que les trois Puissances, l'Angleterre, la Russie et la France doivent nous aider à réaliser nos vœux et après cela, nous aurons à vivre nous <aussi> bien que vous avec liberté.

Compatriotes, considérez que nous n'avons point maintenant les lois qui nous appartiennent et que sans examen, on nous traîne d'un joug à l'autre, ce que vous ne pouvez pas nier vous même. Nous ne faisons pas mention des malheurs qui sont arrivés pendant une révolution de dix ans, après laquelle nous avons été livrés à la tyrannie surtout de l'Égypte, et maintenant on vous a livrés comme des animaux à un autre despotisme. Compatriotes Agas, bien que notre religion soit différente, nous sommes tous cependant des créatures de Dieu et nés dans le même pays. Quant à ce qui concerne la religion, il appartient à Dieu de juger; mais nous demandons que les affaires politiques et commerciales soient examinées par le moyen de lois libres, car il n'est pas permis que nous soyons sujets tantôt à une décision, tantôt à une autre. Lorsque les lois que nous désirons voir instituer seront mises à exécution, alors nécessairement nous serons heureux et nous prospérerons. Considérez vos compatriotes qui sont en Grèce et en Europe; de quelle liberté et de quelles richesses ils y jouissent; regardez les sauvages Arabes qui sont soumis depuis peu de temps sous la protection de la France, combien ils sont en progrès; regardez vos frères qui se trouvent en Russie, de quelles richesses et de quelle liberté ils y jouissent. Tous ces avantages dérivent des bonnes lois qui les gouvernent, lois que Dieu même approuve. Compatriotes Turcs, la différence qui existe entre vous et nous, vous sera connue par les proclamations qui seront distribuées et nous vous envoyons

cette lettre pour que vous n' abandonniez pas vos propriétés et que vous n' alliez pas vous renfermer dans les villes. Ajoutez foi à nos paroles et s' il vous arrive le moindre dommage, nous vous promettons sur notre vie de vous en dédommager. Gardez - vous qu' aucun mal ne vienne de votre part, et soyez sûrs qu' avec l' aide de Dieu et des trois Puissances, notre droit sera exaucé. Nous sommes sous la protection des trois Puissances et c' est par leur canal que nous demandons nos droits, et nous les ferons connaître aussi à S. E. Moustapha Pacha. Ainsi s' il arrive quelque résistance de votre part, que les conséquences pèsent sur vous. Si vous le jugez à propos, envoyez - nous deux hommes capables pour parler; nous avons jugé convenable de vous informer de notre but et c' est par un de nos compatriotes que nous vous envoyons la présente.

13 février 1841

Signé :

Vassilis Khalis	Yanis Yeradhakis
Georgis Papadhoyanakis	Manoussos Yalalakis
Yacovos Koumis	Théofanis Pondicakis
Petraris	Yanis Priacakis
Antonis Politakis	Vassilis Antonis
Marcouli Narca (;)	Yanis Slotakis
Dimitris Sodhakis	Yanis Syfalakis
Costandis Vassilopitakis	Nicolas Ghiorghandonakis
Yanis Scandalakis	Costandis Criakakis
Lupo Nicolas	Vardis Polioudakis
Manolis Cololakis	
Mathéos Kéfalianos	
Yanis Tsouderos	
Kiriakos Vouros	
Stavrulis Niotis	
Ghiorghis Trulinos	
Nicolas Mukhalakis	

"Ἡδη ἡ μοῖρα τοῦ Ἀγγλικοῦ στόλου καταπλέει εἰς Σοῦδαν, διὰ ν' ἀποκαταστήσῃ διὰ κοινῆς μετὰ τῶν Τούρκων δράσεως τὴν ἡσυχίαν εἰς τὴν νῆσον.

Συγχρόνως ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Κρήτης ἀπευθύνει πρὸς τὸν Κρητικὸν λαὸν προκήρυξιν, δι' ἧς ὑπενθυμίζει τὴν συμφωνίαν του μετὰ

τῶν Προξένων καὶ προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τοὺς Κρητὰς ὅπως μὴ δελεασθῶσι ὑπὸ τῶν κηρυγμάτων τῶν ἑπαναστατῶν καὶ ρίξωσι τὸν τόπον εἰς τὴν δυστυχίαν. Ἀπευθύνεται ὁμως καὶ πρὸς τοὺς νεοελθόντας ἑπαναστάτας μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν ἤθελον ἐγκαταλείπει τὸν ἀγῶνα.

*Αριθ. ἐγγράφου β.

Proclamation du Moustapha

Ο ΣΕΡΑΣΚΕΡΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Πρὸς τοὺς Ἱερεῖς, Καπετανέους, Προεστοὺς καὶ λοιποὺς κατοικοὺς τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης.

Πληροφοροῦμαι ὅτι οἱ νεοφερομένοι ταραχοποιοὶ δὲν λείπουν μὲ λόγους ἀνυπάρκτους νὰ πασχίζουν νὰ ταραξουν τὴν κοινὴν ἡσυχίαν τῆς Κρήτης, ὡς σὰς ἐφανέρωσα καὶ εἰς τὴν πρώτην προκήρυξίν μου. Ἐνεκα τούτου ἔκρινα πάλιν χρέος μου νὰ σὰς στείλω καὶ δευτέραν μου προκήρυξιν, ὅπου καὶ μὲ αὐτὴν νὰ καταλάβετε τὴν ἀλήθειαν καὶ νὰ μὴν ἀπατηθῆ κανεὶς ἀπὸ τοὺς λόγους των καὶ ὕστερα νὰ μετανοεῖ· διότι μῆτε βασιλεῖς ἔχουν τὴν παραμικρὴν εἶδησιν ἀπὸ αὐτά, ἀλλ' οὔτε τὰ καταδέχονται, καθὼς ὁποῦ καὶ οἱ Πρόξενοι ἀπόρησαν ἀκούοντες τὸ ἄτακτον κίνημά των. Διὰ τοῦτο ἀμέσως οἱ Πρόξενοι, ἦλθαν ἐπίτηδες καὶ μὲ εἶπαν ὅτι τὰ ἀνόητα καὶ ἀπάνθρωπα κινήματα αὐτῶν τῶν ταραχοποιῶν θὰ τοὺς βλάψουν, διότι γίνονται αἷτιοι νὰ ὑποφέρῃ ὅλο τὸ νηοὶ καὶ διὰ νὰ τοὺς δώσω οὔτω νὰ καταλάβουν καὶ νὰ ἀναχωρήσουν ἀπεφάσισαν καὶ ἐπῆγαν πρὸς ἀντάμασίιν των διὰ νὰ τοὺς κάμουν νὰ παύσουν καὶ νὰ φύγουν διὰ νὰ μὴν ἀκολουθήσῃ κακὸν εἰς αὐτούς, καὶ ἂν δὲν εἰσακούσουν, τὸ κρίμα εἰς τὸν λαιμόν τους, δηλαδὴ νὰ τοὺς κτυπήσω καθὼς τοὺς πρόπει, αὐτὸ δὲ μοῦ τὸ ἔδωσαν οἱ Πρόξενοι ἐγγράφως καὶ ἠξεύρετέ το. Διὰ δὲ τὰ καράβια πὸν σὰς λέγουν οἱ ταραχοποιοὶ ὅτι θὰ ἔλθουν εἶναι βέβαιον ὅτι ἦλθον καὶ μάλιστα δύο καπάκια ἀγγλικά τὰ ὁποῖα ἐστάλθησαν διὰ τὸν πολυχρονοσμένον μας Βασιλέα, διὰ νὰ συνεργήσουν μαζί μου εἰς κάθε μου ἐπιχείρησιν, καὶ ὄχι δι' αὐτούς, καθὼς πασχίζουν νὰ σὰς γελάσουν, τὸ ὁποῖον θὰ γνωρίσετε ἐντὸς ὀλίγου καὶ διὰ τὰ δικαιώματα ὁποῦ αὐτοὶ σὰς λέγουν, μὲ αὐτῶν τὸν τρόπον δὲν τὰ ζητοῦν, δηλαδὴ μὲ ἀποστασίαν, διότι τότε ἀντὶ καλοῦ γίνεται κακόν, ἀλλὰ μὲ εὐμορφον καὶ τακτικόν τρόπον, ὡς ἐγὼ ἀπὸ μέρος τοῦ λαοῦ τὰ ἐζήτησα καὶ τὰ περιμένω καθημερινῶς.

Μὴ δίδετε λοιπὸν ἀκρόασιν εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἡσυχίας σας καὶ τὰ χάσετε ὅλως διόλου, καὶ τὸ μετανοεῖτε ὕστερωότερον. Ὅθεν σὰς λέγω καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν κάθεσθε ἡσυχοὶ καὶ ἀναπανμένοι εἰς τὰ σπῆτια σας, νὰ μὴν δίδετε ἀκρόασιν εἰς τὰ λόγια ὁποῦ εἶναι πρὸς ζημίαν σας,

καὶ ἂν κάνεις ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν σας ἐγελάσθη καὶ ἔδωκεν ὑπογραφήν εἰς τοὺς ταραχοποιούς καὶ ὑποπιεύεται τώρα νὰ μὴν παιδευθῆ, ὡς λέγω ὅτι πολλὰ σφάλματα ἐσυγχώρησα καὶ αὐτὸ τὸ συγχωρῶ καὶ τὸ παραβλέπω, μόνο νὰ καθίσῃ ἡσυχος εἰς τὸ σπίτι του, καὶ νὰ μὴν ἔχη παραμικρὰν ὑποψίαν καὶ δι' αὐτὸ ἄς εἶναι ἡ παροῦσά μου εἰς χεῖρας σας ὡς σενέτιον, καὶ ἀκόμα ἂν ἐσυμφώνησε κάνεις μ' αὐτοὺς καὶ θέλει νὰ τραβηχθῆ καὶ νὰ καθίσῃ πάλι ἡσυχος, τὸ συγχωρῶ καὶ αὐτό, καὶ ἄς μὴν ἔχη τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν περὶ τούτου. Ἄν ὁμως ἐκ τοῦ ἐναντίου καὶ δὲν συρθῆ εἰς τὸ ὀσπίτιόν του καὶ εἰς τὴν ἀνάπανσίν του, ἀλλὰ εὐρίσκειται μὲ αὐτούς, ἄς ξεύρη ὅτι θὰ εἶναι εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν, καὶ θὰ κακομεταχειρισθῆ καὶ αὐτὸς μαζὺ μὲ ἐκείνους, καὶ ἄς εἶναι γνωστὸν του διὰ νὰ μὴ παραπονῆται.

Σὰς ἐσυμβούλευσα ἀρκετὰ περὶ τῶν συμφερόντων σας, κρίσιν ἔχετε, στοχασθῆτέ τα καὶ μόνοι σας, διὰ νὰ μὴν ὠ μετανοεῖτε ὑστερώτερον. Διὰ τοὺς νεοφερομένους, ὅποιος θέλει νὰ ἔλθῃ πρὸς ἐμὲ διὰ νὰ ἡσυχάσῃ πάνω εἰς τὸν τόπον ὡς ὑπήκοός μου, ἔχει τὸ ἐλεύθερον καὶ τὸν δέχομαι, τοὺς ὁποίους θὰ μεταχειρίζωμαι ὡς καὶ τοὺς λοιποὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ, ἂν ὁμως ἐκ τοῦ ἐναντίου καὶ δὲν ὑπακούσουν, ἀλλὰ καταγίνονται εἰς τὰ ἴδια, ἄς ἡξέυρουν καλῶτατα ὅτι μετὰ τέσσερες ἡμέρας ἀπὸ τὴν ἡμέραν τοῦ φθασίματος τῆς παρουσίας μου ὅπου τοὺς δίδω διορίαν, ἂν δὲν φύγουν ἀπὸ τὸ νησί, νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι θὰ πάθουν τόσον κακὸν ὅσον οἱ ἴδιοι δὲν τὸ ἐλπίζουν, διότι ὡς τὸ ξαναλέγω, τὰ καπὰκια τὰ ἀγγλικά ἦλθαν εἰς βοήθειάν μου, καὶ τούτην τὴν στιγμήν μὲ εἰδοποιεῖ ὁ Κομαντάντες αὐτῶν τῶν καραβιῶν μὲ γράμμα του ὅτι περιμένει διαταγὴν μου διὰ νὰ ἐνωθῆ μαζὺ μου καὶ νὰ ἐνεργήσωμεν πρὸς καθήσυχασιν τοῦ τόπου, ὅπως ἡ χρεῖα τὸ καλέσῃ.

Χανιά, τῆ 18 Φεβρουαρίου 1841

ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑΣ

Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς καλεῖ εἰς σύσκεψιν τοὺς Προξένους καὶ γνωστοποιεῖ εἰς αὐτοὺς τὰ τῆς ἀφίξεως ἐπαναστατῶν καὶ τὴν ἀποβίβυσιν αὐτῶν εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Σελίνου.

Οἱ Προξένοι διὰ κοινῆς ἀναφορᾶς γνωρίζουσιν εἰς τὸν Πιστῶν ὅτι θὰ μεταβῶσιν εἰς τὸν τόπον τῆς ἀποβάσεως, ὅπως γνωστοποιήσωσιν εἰς τοὺς ἐλθόντας τὴν κοινήν ἀπόφασιν τῶν Κυβερνήσεών των καὶ τοῦ Τούρκου Γενικοῦ Διοικητοῦ περὶ τῆς ἀνάγκης ἀμέσου ἀποχωρήσεως ἐκ τῆς Κρήτης.

*Αριθ. ἐγγράφου 4.

Copie

«Nous Consuls soussignés, invités par S. E. Moustapha Pa-

cha, Gouverneur Général de l' île de Crète, à nous rendre aujourd' hui chez lui à deux heures de l' après - midi, pour y recevoir des communications.

Nous nous y sommes rendus, et y étant, S. E. nous a déclaré que quatre barques chargées de Grecs armés ont accosté la terre entre Elaphonissi et Céline, que ces individus ont fait connaître qu' ils venaient de la Grèce pour manifester leurs intentions.

D' après cette déclaration, Nous Consuls, d' accord avec S. E. Moustapha Pacha, avons avisé aux mesures à prendre pour éloigner ces gens armés et empêcher que l' île ne fut troublée, et d' un commun accord, avons décidé que nous nous rendrions sur les lieux, pour demander à ces débarqués quelles étaient leurs intentions, et inviter à quitter le pays.

Que nos gouverneurs ne pouvaient approuver dans aucun cas leur arrivée et qu' ils devraient s' attendre à être repoussés par tous les moyens que l' autorité jugerait nécessaires d' employer.

Que Nous, Consuls des Puissances que nous représentons, nous ne pouvions que concourir à des mesures qui tendraient à conserver la tranquillité publique.

Mr le Consul de France, représenté par Mr Gaspary, son chancelier, Mrs les Consuls d' Angleterre et d' Autriche en personne et tous deux agissant avec pleins pouvoirs pour Mr le Consul de Russie, Mr le Consul de Grèce, s' est offert d' aller également en personne là où se trouvent ces Grecs armés. Tous ont déclaré en présence du Pacha qu' ils se rendraient dès demain sur les lieux pour faire connaître aux débarqués les mesures qui les concernent.

S. E. a adjoint à ces Messieurs deux officiers du gouvernement.

En foi de quoi, le présent procès - verbal dont copie sera délivrée à chacun des soussignés, a été dressé chez le Pacha et signé aujourd' hui, vingt cinq février 1841.

Le Concul de France

(signé) Charpentier

Le Vce Consul d' Autriche

(signé) Stiglich

Le Consul de Grèce

(signé) S. Peroglou

Le Vce Consul de Russie

(signé) P. Thoron

Signé ; Ms Ongley, Consul d' Angleterre, signe mais en mê-

me temps il croit obligé d' observer que d' après son avis des mesures violentes de la part du Pacha ne pourraient que mener à des suites fâcheuses.

Pour copie conforme

Le Consul de France
(signé) Charpentier»

Οἱ πρόξενοι ἀναπτύσσουσι μεγάλην δρασίην. Ἐρχονται εἰς ἐπαφήν με τοὺς ἐπαναστάτας καὶ ἅμα τῇ ἐπανόδῳ των κομίζουν τὸ ἀποτελεσμα τῶν συνομιλιῶν των εἰς τὸν Γενικὸν Διοικητὴν Κρήτης.

Ὅμως ὁ Μουσταφᾶ Πασᾶς εἶναι ἀνένδοτος. Μία λύσις ὑπάρχει δι' αὐτόν. Νὰ ἀπέλθῳσι τὸ συντομώτερον οἱ νεοελθόντες ταραχοποιοὶ καὶ ὅσοι ἐντόπιοι παρεσύρθησαν νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰς οἰκίας των, ὑπόσχεται δὲ ὅτι οὐδεὶς θὰ καταδιωχθῇ.

Ἄριθ. ἐγγράφου 5.

Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ.

Ἀφοῦ ἐπαρουσίασαν οἱ ὑποφαινόμενοι Πρόξενοι τὴν ἀναφορὰν των εἰς τὴν Α. Ε. τὸν Μουσταφᾶ Πασᾶν, με τὴν ὁποίαν ἐφανέρωσαν τὰς συμφωνίας ὅπου ἔκαμαν με τοὺς νεοφερμένους Κρητίας εἰς τὸ Ἐπανωχώρι εἰς τὰς 16 Φεβρουαρίου, ἢ Ἐξοχότης του ἀπεκρίθη ὅτι δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἐπικυρώσῃ αὐτὰς τὰς συμφωνίας, ἀλλ' ὑπόσχεται νὰ δώσῃ συγχώρησιν εἰς τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους, ὅπου ἐνώθησαν ἄρματωμένοι με τοὺς νεοφερμένους, ἐδῆς ὅπου ὑποταχθῶν εἰς τὴν Διοίκησιν. Τὴν ἰδίαν συγχώρησιν ὑπόσχεται νὰ δώσῃ καὶ εἰς τοὺς νεοφερμένους, ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἤθελε ἀφήσῃν τὰ ἄρματα, καὶ ἤθελε παρουσιασθῶν εἰς τὴν τοπικὴν ἐξουσίαν, καὶ ἤθελε ὑποσχεθῶν ὅτι ὑποτάσσονται εἰς τοὺς νόμους τοῦ τόπου, καὶ δὲν θὰ ταράξουν διόλου τὴν κοινὴν ἡσυχίαν.

Ὅστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀπόκρισιν τῆς Α. Ε. τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ, οἱ Πρόξενοι ἔστειλαν ὀπίσω τὰ δύο ἐνέχυρα ἢ ρεχέτια, ὅπου εἶχαν φέρει μαζί των, συντροφευμένα με ἀνθρώπους τῆς Διοικήσεως διὰ φύλαξίν των, καὶ με τὸν Γραμματέα τοῦ Προξένου τῆς Ἀγγλίας, καὶ ἐφανέρωσαν εἰς τοὺς νεοφερμένους, καθὼς καὶ εἰς τοὺς κατοίκους ὅπου ἐνώθησαν με αὐτούς, τὴν εἰρημένην ὑπόσχεσιν τῆς Α. Ε. τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ.

Οἱ Πρόξενοι εἰς τὸν ὅμοιον καιρὸν ἐπαράδωκαν εἰς τὰ χέρια τῶν δύο ἀνθρώπων, ὅπου εἶχαν φέρει μαζί τους ὡς ἐνέχυρα, τὸ γράμμα με τὸ ὁποῖον ἐφανέρωσαν εἰς τοὺς νεοφερμένους ὅτι δὲν ἔκριναν εὐλογον τὸ ξεμπαρκάρισμά τους με τὰ ἄρματα ἐπάνω εἰς τὸ νησί, καὶ τὸ ὁποῖον

γράμμα τούς τὸ εἶχαν διαβάσει οἱ Πρόξενοι πρὶν ἀναχωρήσουν ἀπὸ τὸ Ἐπανωχώρι.

Οἱ Πρόξενοι εἰδοποίησαν εἰς τὸν ὅμοιον καιρὸν τούς νεοφερμένους ὅτι, ἂν δὲν δεχθοῦν τὰς εἰρημένας συμφωνίας καὶ ὑποσχέσεις ὁποῦ ἡ Α.Ε. ὁ Μουσταφᾶ Πασᾶς τούς δίδει ἀπὸ φιλανθρωπίας, τὸ βάρος κά-
θε ταραχῆς ὁποῦ αὐτοὶ οἱ νεοφερμένοι ἤθελε κάμουν εἰς τὴν Κρήτην εἶναι ἐπάνω των.

Ἡ παρούσα ἔγινε καὶ ὑπεγράφη ἀπὸ τούς Πρόξενους εἰς τὸ Παλά-
τιον τῆς Α. Ε. τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ, εἰς τὰς 17 Φεβρουαρίου 1841.

Ἐὸ Πρόξενος τῆς Γαλλίας Σαρπαντιέο

Ἐὸ Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Ὅγκλεϋ

Ἐὸ Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος Περόγλου

Ἐὸ Ὑποπρόξενος τῆς Αὐστρίας Στίγλιτς

Ἐὸ Ὑποπρόξενος τῆς Ρωσσίας Τορών.

Αὐτὴ ἡ ἀπόφασις ἐτυπώθη καὶ ἐκοινοποιήθη διὰ τὰ γίνῃ γνωστὴ
εἰς ὄλους.

Χανιά, 18 Φεβρουαρίου 1841

ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑΣ

Οἱ Πρόξενοι διὰ κοινῆς διακηρύξεώς των πρὸς τούς ἐν Κρήτη ἐλ-
θόντας προσκαλοῦσιν αὐτοὺς ὅπως ἐγκαταλείψωσι τὸ Κρητικὸν ἔδα-
φος.

Ὑπογραμμίζουσιν ὅτι ἐξ ὀνόματος τῶν Κυβερνήσεών των καὶ διὰ
ν' ἀποφευχθῶσι ταραχαὶ ἐπιζήμιοι εἰς τὸν τόπον καὶ εἰς αὐτοὺς τούς
ἰδίους ὀφείλουσι νὰ ὑπακούσωσιν εἰς τὴν ἀπόφασίν των καὶ νὰ δια-
λυθῶσι.

Προειδοποιοῦσι δὲ τούς ἐπαναστάτας ὅτι ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως
νὰ συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῶν Προξένων ἡ εὐθύνη θὰ
βαρύνῃ αὐτοὺς δι' ὅσα δεινὰ θὰ ἐπακολουθήσωσι.

*Αριθ. ἐγγράφου 6.

Copie

Au village d'Apano - Khory, le 27/15 février 1841

Crétois Emigrés,

Nous Consuls soussignés, informés que nous avons été par
S. E. Moustapha Pacha, Gouverneur de la Crète, de votre de-
scente armés sur cette île, et considérant que la question de vos
droits que vous émettez à l'égard de votre ancienne patrie, ne
pourra être discutée ici sans de graves inconvénients et sans at-
tirer sur elle des malheurs que vous devez lui éviter

Les soussignés se font un devoir de vous engager, au nom de leurs gouvernements, de vous retirer le plus tôt possible afin d'empêcher les désordres que votre présence peut occasionner. Et en cas de refus, les soussignés, par la présente déclaration, laisseront peser sur vous toute la responsabilité de vos actes ultérieurs.

La présente déclaration, rédigée en français et traduite en grec, a été lue et remise aux chefs des Crétois émigrés par nous Consuls soussignés, ce jour du vingt sept février 1841, au village d' Apano - khory, province de Célineo.

Agissant	} Le Consul d' Angleterre (signé) Ongley Le Vce Consul d' Autriche (signé) Stiglich	Par autorisation du
aussi pour		Consul de France et
le Consul		son représentant le
de Russie		Chancelier du Consulat (signé) A. Gaspary Le Consul de Grèce (signé) Péroglou

Pour copie conforme

Le Chancelier du Consulat

Al. Gaspary

*Ἦδη ὁ Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας κινεῖται δραστηρίως διὰ τὴν διάλυσιν τῶν ἐπαναστατῶν.

*Ἐξουσιοδοτηθεὶς ὑπὸ τῶν λοιπῶν Προξένων ἀποστέλλει ἐπιστολὴν εἰς τοὺς ἐπαναστάτας καὶ πληροφορεῖ αὐτοὺς ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐν τῷ λιμένι τῆς Σούδας ἠγκυροβολημένων Ἀγγλικῶν πολεμικῶν ἐπιθυμεῖ ὅπως τινὲς τῶν ἐπαναστατῶν ἔλθωσιν εἰς Σοῦδαν καὶ συζητήσωσι περὶ τῆς καταστάσεως, ἵνα πεισθῶσιν ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ διάλυσις των καὶ ἀποφευχθῆ οὕτω πᾶσα διατάραξις τῆς ἐν Κρήτῃ ἡσυχίας.

*Ἀριθ. ἐγγράφου 7.

Copie de la lettre écrite par le Consul d' Angleterre du consentement de autres Consuls.

Aux chefs des Crétois émigrés

Puisque Moustapha Pacha est informé par le Commandant des bâtiments anglais qui se trouvent à la Sude, que quelques personnes armées venant de la Morée ont débarqué et se sont dispersées dans les provinces de cette île, dans le but d' aliéner les esprits des habitants par la désobéissance au Sultan, et d'au-

tre part puisque ce Commandant des bâtiments susdits a appris que ces hommes armés sont venus dans le but de présenter des pétitions aux grandes Puissances, et comme il est à désirer que des mesures soient prises pour faire cesser cet état de trouble qui existe aujourd' hui, c' est à cet effet que je vous écris pour vous informer que le Gommañdant désire que quelques-uns d' entre nous se présentent à lui pour qu' il puisse vous faire connaître la nécessité de cesser toute action qui peut troubler la tranquillité publique.

Le Pacha ainsi que moi sommes garants pour la sûreté des chefs qui doivent se présenter au Commandant, ce que je vous engage à faire le plus tôt possible.

9 Mars/19 Février 1841

(signé) Ongley

Pour copie conforme

Le Consul de France

Charpentier

Οἱ Πρόξενοι συναντῶσι τοὺς ἐπαναστάτας εἰς Ἐπανωχώρι Σελίνου. Εἰς ἕκ τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐπαναστατῶν ὁ Βασίλειος Χάλης λαμβάνει τὸν λόγον καὶ ἐκθέτει τὴν ἐν Κρήτῃ κατάστασιν τῶν ὑποδούλων, ἐξιστορεῖ τὴν ἐξέγερσιν τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Γένους καὶ παρουσιάζει τὸν ἐκάστοτε παραγκωνισμὸν ὑπὸ τῶν Δυνάμεων τῶν δικαίων αἰτημάτων τῶν Κρητῶν.

Οἱ Πρόξενοι, πρὸ τῆς ἀπειλῆς ταραχῶν καὶ διαβλέποντες ὅτι καὶ ὁ λαὸς τῆς Ἐπαρχίας Σελίνου εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν διακηρυττόμενα, συνεφώνησαν μετὰ τῶν Κρητῶν ὅπως διαβιβάσωσι τὰς ἀπαιτήσεις των εἰς τὸν Γενικὸν Διοικητὴν καὶ ἀναμείνωσι τὴν ἀπάντησίν του.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν των εἰς Χανιά οἱ Πρόξενοι ὑποβάλλουν τὴν ἀναφορὰν των εἰς τὸν Μουσταφᾶ Πασᾶν διὰ τὰ μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν συζητηθέντα.

*Αριθ. ἐγγράφου 8.

Copie

Rapport de Mrs les Consuls soussignés adressée à S. E. Moustapha Pacha, Gouverneur Général de l' île de Crète.

Excellence,

Les Consuls soussignés, d' après procès - verbal en date du 25 février, se sont rendus à la province de Céline, et arrivés au

village d' Apano - khory, ils y ont trouvé les émigrés armés. Les Consuls ont signifié aux chefs de ces Crétois qu' ils désiraient leur parler, à quoi ils ont répondu qu' ils priaient les Consuls de vouloir bien attendre jusqu' au lendemain pour que leur commission (Epitropi) vienne pour informer les Consuls du but de leur arrivée.

Le lendemain, la commission ne s' étant pas présentée, nous avons fait venir les chefs auxquels nous avons dit que nous ne pouvions attendre plus longtemps, et nous leur avons signifié notre désir d' être informé par eux - même du motif de leur arrivée dans cette île.

Alors celui qui était le chef, nommé Khalo - Vassilis, prit la parole et dit : « Il y a déjà dix ans que nous avons, d' après le désir des trois puissances, mis bas les armes et l' île fut livrée au gouvernement de Méchemet Aly, avec la condition qu' elle devait être gouvernée à l' européenne, promesse qui, sous bien des rapports, n' a pas été tenue.

» Nous avons toujours eu l' espoir que cette île n' était que provisoirement remise au Pacha d' Égypte et que moment viendrait un jour où nous obtiendrions un meilleur sort.

» Depuis longtemps nos compatriotes nous ont prié, et à plusieurs reprises, de venir ici; nous nous sommes enfin rendus à leurs instances et nous sommes venus.

» Nous n' avons nulle intention de faire du mal à qui que ce soit, nous avons arrêté que celui d' entre nous qui molesterait quelqu' un serait rigoureusement puni et même livré à l' autorité, et notre seul but est de nous réunir et de faire des pétitions aux puissances; nous désirons obtenir des lois qui nous assureront nos propriétés et notre vie.

» Il nous ont dit également que de même qu' ailleurs les Turcs vivaient tranquilles sous l' autorité des gouvernants, le Pacha et les autres Turcs pourraient rester dans le pays avec leurs biens, pour y vivre en sûreté comme nos frères.

» Ils ont dit encore qu' ils n' avaient pas à se plaindre de Moustapha Pacha, mais qu' il était homme et pourrait mourir et qu' un autre gouverneur pourrait ne pas être du même caractère.

» Nous avons pris les armes pour notre propre protection car quand en 1833 nos compatriotes ont voulu adresser des requêtes aux puissances, le gouvernement en a pris une trentaine et les a pendu, sans aucun examen, et même un de mes parents qui se

trouvait ici par hasard, sans avoir pris part à cette réunion, a été saisi et pendu.

»Pour ce motif, nos compatriotes n' osent pas exprimer leurs plaintes, nous nous sommes trouvés obligés de prendre les armes pour notre propre défense. Si nous ne réussissons pas dans notre but, plus tard, à la première occasion, les Crétois renouvelleront la question de leurs droits.

»Si le Pacha ne nous attaque pas, nous ne ferons du mal à personne, mais notre ferme résolution est de réussir en Crète, car il vaut mieux mourir que de vivre dans cette position incertaine.

»Il a dit aussi que le gouvernement grec s' est opposé à leur départ de la Grèce, que même des bâtiments de guerre avaient été chargés de les arrêter, mais qu' ils ont réussi à échapper à sa surveillance et qu' ils étaient tous Crétois et qu' aucun étranger n' était avec eux.

Après avoir entendu ces paroles, les soussignés qui avaient déjà vu et appris que la plupart des habitants grecs de ce district étaient d' accord avec les émigrés et que même plusieurs d'entre eux s' étaient déjà armés et présentés sans crainte même devant le Gouverneur de ce district, et des officiers que l' autorité avait adjoints aux Consuls, que des agents avaient été envoyés aussi dans les autres districts, et surtout dans celui de Sphakia, persuadés que l' autorité dans ce moment - ci n' a pas les moyens suffisants de les expulser sans provoquer une grande effusion de sang et sans exposer toute l' île entière à de graves inconvénients qu' il est a désirer d' éviter; nous avons trouvé à propos de prendre conditionnellement les mesures suivantes dans le but de maintenir la tranquillité du pays réservant au Pacha le droit ôter ou non.

1) Que les émigrés remettraient aux Consuls des otages comme garantie des promesses qu' ils ont données de ne commettre aucun désordre ni aucune agression et que dans le cas où quelqu' un d' eux commettrait quelque désordre, il serait remis aux autorités pour être jugé et que si l' agression était faite de la part de quelques personnes sans l' autorité, leurs otages ne seraient pas considérés responsables.

2) Que le Pacha ne s' opposera pas à ce qu' ils fassent des pétitions au Sultan et aux puissances et que dans le cas où des chefs des autres districts de l'île se rendraient à cet effet à un en-

droit désigné, quelqu' un d' entre eux pourrait s' y rendre également.

3) Que ces conditions seraient soumises à S. E. Moustapha Pacha et que dans le cas où ils ne les approuverait pas, les otages leur seraient rendus en sûreté à Apano - khory, lieu où ils ont été consignés aux Consuls.

4) Au bout de trois jours, les Consuls leur feraient connaître la décision que l' autorité aura prise à cet égard.

Le présent rapport de ce qui s' est passé et dit à Apano-khory a été rédigé par les Consuls, signé par eux et remis à S. E. Moustapha Pacha, le premier Mars mil huit cent quarante et un.

Agissant	}	Le Vce Consul d' Autriche	
aussi pour		(signé) Stiglich	
le Vce Consul	}	Le Consul d' Angleterre	Le Consul de Grèce
de Russie		(signé) Ongley	(signé) J. Peroglou

Par autorisation du Consul de France et son
représentant le Chancelier du Consulat.

(signé) Alex. Gaspary

Pour copie conforme

Le Consul de France

(signé) Charpentier

Οἱ Πρόξενοι διὰ νέας διακηρύξεως πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Κρη-
τῶν γνωρίζουσιν εἰς αὐτοὺς τὰ μεταξὺ τοῦ Πασᾶ καὶ τῶν Προξένων
συμφωνηθέντα καὶ προτρέπουσιν αὐτοὺς ὅπως διαλυθῶσι, δεδομένου
ὅτι ὁ Γενικὸς Διοικητὴς ἐν αὐτῇ τῇ περιπτώσει θὰ συγχωρήσῃ τοὺς
πάντας. Ἐὰν ὅμως οἱ ἐπαναστάται ἐπιμένωσιν εἰς τὰς ἀπόψεις των ἢ
εὐθύνη τῶν πράξεων των θὰ βαρύνῃ αὐτοὺς καθ' ὄλοκληρίαν.

*Αριθ. ἐγγράφου θ.

Copie

Procès - Verbal de la réponse faite par S. E. Moustapha Pacha
sur la remise du rapport des Consuls.

Les Consuls soussignés, ayant donné leur rapport au Pacha
au sujet de ce qu' ils ont arrêté à Epano - Chori le 28 février, S.
E. a répondu qu' elle ne peut ratifier les conditions qu' ils ont
arrêtées avec les émigrés, mais qu' elle promet oubli et pardon
aux habitants Grecs Crétois qui se seraient joints armés aux

émigrés débarqués, moyennant soumission de leur part à l' autorité.

La même faveur est accordée aux émigrés débarqués qui déposeront les armes et qui viendront se présenter à l' autorité locale avec promesse de se soumettre aux lois du pays et de ne pas troubler en rien la tranquillité publique.

Les Consuls se hâtent de porter à la connaissance des émigrés armés débarqués et des habitants qui se seraient joints à eux les promesses faites par S. E. Moustapha Pacha.

En conséquence, ils font reconduire les deux otages, et cela se fera par le Chancelier de Mr le Consul d' Angleterre et avec la sauve - garde de l' autorité locale.

Ils doivent déclarer en même temps que dans le cas de refus des conditions dictées par un sentiment d' humanité, toute la responsabilité en pèsera sur les auteurs des troubles que pourrait occasionner en Crète la présence désavouée par les Consuls de gens armés; ils ont aussi remis aux otages la déclaration qui a été lue aux émigrés par les Consuls le 28 février, avant leur départ d' Epano - Chori pour constater leur désapprobation de leur arrivée dans ce pays les armes à la main.

La présente déclaration a été rédigée et signée chez S. E. Moustapha Pacha ce jour premier Mars 1841.

Le Vice Consul de Russie

(signé) Thoron

Le Consul de Grèce

(signé) S. Peroglou

Le Consul d' Angleterre

(signé) Ongley

Le Consul de France

(signé) Charpentier

Le Vce Consul d' Autriche

(signé) Stiglich

Pour copie conforme

Le Consul de France

Charpentier

Οἱ Κρητες ἀρχηγοὶ παρὰ τὴν ἀποδοκιμασίαν τοῦ ἀγῶνός των ἐκ μέρους καὶ τῶν Προξένων δὲν ἐγκαταλείπουσι τὴν προσπάθειάν των. Διὰ νέου ἐγγράφου των ὑπενθυμίζουσι τὴν ἱερότητα τοῦ σκοποῦ τῆς ἀφίξεώς των, τὴν τραγικὴν θέσιν τῶν ὑποδούλων Κρητῶν καὶ τοὺς ἱκετεύουσιν ὅπως σεβασθῶσι τὰ ἀποφασισθέντα ὑπὸ τοῦ νομίμου συμβουλίου τῶν Κρητῶν τὴν 23ην Σεπτεμβρίου 1830.

Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ὑπογράφεται ὑπὸ 146 ἀγωνιστῶν, ἀσφαλῶς

ἵνα δειχθῆ ὅτι πάντες παραμένωσιν ἀκλόνητοι — παρὰ τὴν ἐπιμονὴν τὸσον τοῦ Μουσταφᾶ, ὅσον καὶ τῶν Προξένων ὅπως διαλυθῶσιν — εἰς τὴν ἀπόφασίν των ὅπως βοηθήσωσιν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Νήσου.

*Αριθ. ἐγγράφου 10.

Traduction

à Messieurs les Consuls de trois grandes
Puissances, l' Angleterre, la France et la Russie

Messieurs,

Le 23 Septembre 1830, S. V. les représentants du peuple qui constituent le Conseil Crétois, les armes à la main et avec indépendance, ont fait une protestation et un décret. Par ce dernier, ils ont conféré le droit à plusieurs de ceux de leurs compatriotes qui se trouvent dans des pays libres, de songer dans toute circonstance favorable à la délivrance de notre malheureuse et infortunée patrie.

C' est en vertu de ce décret que les députés susmentionnés, d' accord avec leurs compatriotes restés en Crète, ont adressé des suppliques aux trois grandes Puissances, l' Angleterre, la France et la Russie, protectrices des peuples chrétiens et spécialement en Angleterre où se trouve la conférence.

En conséquence, ayant reçu des réponses favorables en ce qui concerne le redressement des droits de notre malheureuse patrie, ils ont fait connaître à leurs compatriotes que si tous ensemble, d' une même voix et d' une seule âme et les armes à la main, mais observant le plus grand ordre et nous conduisant avec humanité envers nos compatriotes ottomans, sans le moindre ressentiment contre eux pour les maux dont nous avons souffert sous leur joug, nous réclamons avec fermeté le redressement de nos droits, nous sommes persuadés que ces trois Puissances ne permettront pas que les ottomans nous massacrent et nous fassent esclaves comme autrefois, mais qu' elles imposeront une suspension d' armes et daigneront prêter favorablement l' oreille à nos justes demandes.

Cette mesure, Messieurs les Consuls, d' adresser nos réclamations par devant les grandes Puissances les armes à la main pour demander justice, est une mesure uniquement dictée en souvenir de la scène tragique dont vous devez bien vous rappe-

ler, qui eut lieu à Mesklà en 1833 où le peuple s' était réuni sans armes.

Tous ces motifs se trouvent mieux développés dans notre proclamation au peuple qui accompagne la présente ensemble avec la protestation et le décret susmentionnés, pièces que nous vous prions, Messieurs les Consuls, de vouloir bien prendre en considération pour prévenir tous les maux qui peuvent venir de la part de l' autorité légale qui, par sa circulaire du 18 de ce mois, notifiée par la Grande Bretagne, avait mis à sa disposition les bâtiments qui se trouvent dans le golfe de la Sude et ceux qui sont attendus pour s' unir à elle et agir ensemble pour la tranquillité du pays, comme si nous l' avions troublée en faisant quelque chose contre la volonté de nos compatriotes, tandis qu' il est évident par l' acte susmentionné que ce sont eux qui nous ont confié de pareils devoirs.

Nous nous réservons, Messieurs les Consuls, de vous envoyer le plus tôt possible, les pétitions du peuple pour qu' elles soient par votre canal transmises aux trois grandes Puissances qui protègent les peuples chrétiens.

Nous nous signons avec respect.

en Crète, 23 février / 7 Mars 1841

Suivent 146 signatures

Pour traduction fidèle

Al. Gaspary

Οἱ ἐπαναστάται ὑποβάλλουσι εἰς τοὺς Προξένους ἀντίγραφον τοῦ διατάγματος τοῦ Συμβουλίου τῶν Κρητῶν τῆς 23ης Σεπτεμβρίου 1830, δι' οὗ καθίσταται γνωστὸν τὸ σύνολον τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων τῶν Ἀρχηγῶν τῶν Κρητῶν.

Ἄριθ. ἐγγράφου 11.

Décret du Conseil Crèteois, en date du 23 Septembre 1830

Vu que nous ne pouvons prévoir où doit aboutir l' irrégularité de l' état actuel des choses,

Vu que les familles, en général des Crèteois qui ont déjà commencé à quitter leurs pays natal, vont se disperser ça et là,

Vu qu' il est nécessaire qu' une commission légale soit toujours concentrée pour s' occuper à délivrer le malheureux peuple de la Crète des maux qui pèsent sur lui,

Vu que d' après la protestation N° 154 du peuple Crèteois, il se réserve toujours le droit d' agir pour la délivrance du sol de la patrie qui est la propriété incontestable,

Vu que des réponses à différentes pétitions et lettres sont attendues de la part des Puissances, desquelles nous espérons le soulagement des maux dont souffre le peuple Crèteois,

Vu que les forces de l' ennemi qui occupe le pays par terre et par mer, empêchent la libre communication du gouvernement Crèteois avec les différents pays avec lesquels il lui est nécessaire de correspondre,

Vu encore qu' un secours est indispensable aux différentes familles qui se sont réfugiées en Grèce sans les hommes etc....

Pour toutes ces choses et pour tout ce qui peut arriver encore, c' est pour cela qu' au nom du peuple Crèteois déjà libre et les armes à la main, et de son indépendante volonté,

Nous décrètons :

1) Une commission est désignée composée de Mrs... (suivent 58 noms de chefs des émigrés).

2) Cette commission a le plein pouvoir d' agir dans toute circonstance imprévue, suivant les instructions qui lui sont données dans l' intérêt de la patrie des citoyens.

3) Elle a aussi l' autorité de recevoir les réponses attendues de différents pays au nom du gouvernement Crèteois et dans le cas d' une grande difficulté de communications entre elle et le gouvernement Crèteois, d' agir à sa place.

4) Le premier et principal but de la commission doit être de s' occuper comme elle le croirait convenable, mais toujours de s' entendre avec les Crèteois les plus sages, avec lesquels elle pourrait avoir des relations pour, la délivrance de la Crète notre pays et pour sa remise aux habitants Grecs chrétiens qui sont de véritables héritiers et pour leur union avec les autres Grecs leurs frères déjà délivrés.

5) Dans le cas de dissolution du gouvernement Crèteois, la commission a le plein pouvoir d' agir à sa place avec la responsabilité de rendre compte de ses actes aux Crèteois libres qui se trouvent dans l' île et hors de l' île.

6) Elle prendra toujours soin de maintenir l' union entre les Crèteois, et de leur concentration pour être prêts à se réunir dans toute circonstance, ainsi que du soulagement des familles malheureuses autant qu' il lui sera possible.

7) Elle s'occupera d'entretenir entre elle et les Crétois qui se trouvent dans les différents pays une correspondance régulière et de s'entendre tout ce qui aurait été exécuté en faveur des Crétois en général et de leur patrie.

8) Les deux tiers des membres de la commission, si le cas l'exige, peuvent diriger une affaire inattendue en ajournant sa solution, s'il est possible, jusqu'à la réunion des autres membres.

Le présent décret sera inséré dans le registre des décrets et copie légalisée en sera remise aux lieux compétents.

Fait à Margarites de la province d'Avlopotamos
en Crète, le 23 Septembre 1830

Les représentants du peuple qui constituent le Conseil des Crétois dans chaque province

MM Stephanis, Yoanis, Kritovoulidis, etc...

(suivent dix autres noms)

Pour copie conforme
à la traduction faite au Conseil
Municipal de la Canée

Le Consul de France
Charpentier

Δυστυχῶς αἱ Δυνάμεις διὰ λόγους διπλωματικοὺς ἀντέστησαν καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς τὰς ἐπιδιώξεις τῶν Κρητῶν. Διὰ κοινῆς ἀποφάσεως τῶν ἀποδοκιμάζουσι τὴν κáθοδον τῶν ἐπαναστατῶν εἰς Κρήτην καὶ γνωστοποιοῦσιν ἐγγράφως τὴν τοιαύτην ἀπόφασίν των εἰς τὸν Γενικὸν Διοικητὴν τῆς Νήσου.

Ἄριθ. ἐγγράφου 12.

Nous Consuls soussignés,

Vu le procès-verbal du six Mars par lequel S. E. Moustapha Pacha promet pardon et oubli aux habitants qui mettront bas les armes et un sauf-conduit à tous ceux des émigrés qui voudront se soumettre.

Vu qu'il a été signifié le 13 Mars aux émigrés de la soumission, rendus à bord du vaisseau anglais le Hastings, qu'au nom de leurs gouvernements, les soussignés désapprouvent entièrement leur arrivée en Crète les armes à la main.

Vu le refus des émigrés Crétois d'accepter les conditions de S. E. Moustapha Pacha.

Nous Consuls soussignés,

déclarons aux Crètois émigrés et aux habitants qui se sont joints à eux armés, qu' au nom de nos gouvernements, nous désapprouvons hautement leur arrivée et les rendons responsables ainsi que ceux des habitants qui se sont réunis à eux, de tous les malheurs que leur obstination pourrait amener.

La présente proclamation sera remise à S. E. Moustapha Pacha pour en faire usage qu' il croira convenable.

Faite à La Canée, le 14 Mars 1841

signé :

Le Consul de France Charpentier

Le Vce Consul de Russie Thoron

Le Vce Consul d' Autriche Stiglich

Le Consul de Grèce Peroglou

Pour copie conforme

Le Consul de France

(signé) Charpentier

Πλὴν τῆς ἀποδοκιμασίας διὰ τὴν κάθοδον τῶν ἐπαναστατῶν εἰς Κρήτην ἐκ μέρους τοῦ Πασᾶ καὶ τῶν Προξένων, ὁ Ἀρχηγὸς τῶν ἐν λιμένι τῆς Σούδας Ἀγγλικῶν πολεμικῶν καὶ οἱ Πρόξενοι ἀπευθύνουσι καὶ νέαν ἀναφορὰν πρὸς τὸν Πασᾶν γνωρίζοντες εἰς αὐτόν, ὅτι, συμφώνως τῇ διαταγῇ τοῦ Ναυάρχου, θεωροῦνται ἠνωμένοι μετὰ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν τῆς Νήσου, μὲ σκοπὸν τὴν διακοπὴν τῆς ἐπαναστατικῆς ἐν Κρήτῃ κινήσεως.

Ἀριθ. ἐγγράφου 13.

Nous Capitaine et Honorable W. Waldegrave,
commandant le vaisseau de S.M.B. le Revenge
et nous Consuls soussignés,

Vu le procès - verbal du six Mars par lequel S. E. Moustapha Pacha promet pardon aux habitants qui mettront bas les armes et un sauf - conduit à tous ceux des émigrés qui voudront se soumettre,

Vu qu' il a été signifié le 13 Mars aux émigrés de la Commission rendus à bord du vaisseau anglais le Hastings qu' au nom de leurs gouvernements les soussignés désapprouvent entièrement leur arrivée en Crète les armes à la main,

Vu le refus des émigrés crétois d' accepter les conditions de S. E. Moustapha Pacha,

Nous Capitaine et Honorable W. Waldegrave commandant le vaisseau de S. M. B. le Revenge, conformément aux instructions de S. E. Monsieur l' Amiral Stopford de S. M. B. de m' unir à l' autorité du pays pour faire cesser cet état de troubles en renvoyant et en saisissant ceux qui en sont les auteurs,

Et nous Consuls soussignés déclarons aux Crétois émigrés et à tous ceux qui se sont joints à eux armés, qu' au nom de nos gouvernements nous désapprouvons hautement leur arrivée et leur signifiions, ou de se soumettre à l' autorité, ou de s' attendre à toutes les conséquences que leur refus pourrait amener s' ils ne quittent pas l' île sur - le - champ.

La présente proclamation rédigée chez S. E. Moustapha Pacha et signée par nous a été remise à S. E. aujourd' hui dix - huit Mars 1841.

Le Capitaine commandant
le vaisseau de S.M.B.

le Revenge

signé: W. Waldegrave

Le Vice - Consul de Russie

signé: Thoron

Le Consul de Grèce

signé: Peroglou

Pour copie conforme

Le Consul de France

signé: Charpentier

Le Vice - Consul d' Autriche

signé: Stiglich

Le Consul d' Angleterre

signé: Ongley

Le Consul de France
Charpentier

Ἐὸ Ἄλῃ Ἐφέντης τῇ διαταγῇ τοῦ Πασᾶ μεταβαίνει μετὰ τοῦ Ἄγγλου Προξένου εἰς τὸ χωρίον Φρὲ τῆς Ἐπαρχίας Ἀποκορώνου, ὅπως συναντηθῇ μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν.

Τούτους συνοδεύουσι καὶ τρεῖς Ἄγγλοι Ἀξιωματικοὶ καὶ ναῦται τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ.

Αἱ διαπραγματεύσεις ἀρχίζουν καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τοὺς ἐπαναστάτας ὅτι συμφέρον τοῦ τόπου εἶναι νὰ ἀπέλθωσιν οἱ νεοελθόντες. Κατὰ τὴν συζήτησιν ὅμως ἀκούονται παράπονα διὰ τὴν τουρκικὴν κακοδιοίκησιν καὶ ἐκφράζεται ἡ γνώμη παρὰ τινῶν ἐπαναστατῶν ὅτι καλυτέρα λύσις τοῦ ζητήματος θὰ εἶναι ἡ ἐξάρτησις τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν. Ὅτε ὅλοι ἀπεσύρθησαν δι' ὕπνον, κρυφίως

ὁ Ἄγγλος Πρόξενος ἐξῆλθε καὶ μετέβη εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱερέως διὰ νὰ λάβῃ αἰτήσιν κατοίκων καὶ ἐπαναστατῶν διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς νήσου εἰς τὴν Ἄγγλιαν.

Ὁ Ἄλλῃ Ἐφέντης ἐπανερχεται εἰς τὰ Χανιά καὶ ὑποβάλλει σχετικὴν ἀναφορὰν εἰς τὸν Γενικὸν Διοικητὴν διὰ τὰ ἐν Φρὲ διαδραματισθέντα.

Ἀριθ. ἐγγράφου 14.

Traduction du Rapport d' Ali Effendi à son retour de Frey

Conformement aux ordres de N. E. le samedi 27 moucharem, 20 Mars 1841, nous sommes partis du village de Kalives avec le Consul d' Angleterre, 3 officiers et 4 soldats du vaisseau anglais le Revenge et le soir nous sommes arrivés au village de Frey. La plupart des émigrés se trouvant au village de Zizifé, nous y avons envoyé un express pour demander où se trouvaient leur commission, alors nous avons vu arriver les nommés Kocolo Manoli et Koutalaki qui nous ont dit que la commission se trouvait à Sphakia et ceux - ci se sont arrêtés pendant deux heures avec nous. Nous avons causé et leur avons lu la proclamation signée par le Commandant et par les Consuls. Ceux - ci après la lecture sont restés pensifs et alors le Consul d' Angleterre leur a tenu certain discours qui n' était nullement dans la proclamation et même il leur a déclaré que s' ils laissaient les armes et adressaient leurs droits et leurs demandes aux puissances, qu' ils y trouveraient leur avantage, et qu' ils sont autorisés à se réunir pour le demander. Alors moi je lui ai répondu que ces paroles étaient tout à fait étrangères à ce qui avait été arrêté par le Commandant et les Consuls; je ne pouvais garder le silence et demandai de sa part une déclaration écrite de ce qu' il promettait. Le Consul m' a répondu : la déclaration que vous demandez vous fait honte, et ce que je viens de faire connaître à ces gens, ou par oubli ou à dessein, a été mis dans la proclamation. Mais nous en avons parlé et l' avons arrêté verbalement et demain je vous donnerai la déclaration que vous me demandez. Cependant le lendemain il ne me l' a pas donnée. Pendant que nous disions ces mots, il y avait présents quelques villageois et ceux - ci se sont empressés de répandre ces mots dans les villes comme en avaient été informés plus de 100 villageois qui s' étaient réunis au village de Karidi pour déclarer aux émigrés qu'

ils ne voulaient pas se joindre à eux. Ces villageois sont venus au village de Frey sans armes et ont demandé au Consul si quelqu'un s'opposait à ce qu'ils adressent des demandes et il leur a été répondu : vous pouvez faire sans empêchement ; alors chacun s'est écrié : l'un disait, nous ne voulons pas du gouvernement turc, nous voulons les Anglais ; l'autre, nous voulons être libres et indépendants. Alors je leur ai dit que d'après la décision des Puissances, la Crète demeurerait au Sultan et leur ai montré la proclamation et en ai fait la lecture. Mais le Consul s'est engagé auprès d'eux à adresser lui-même leurs demandes. Aussitôt ces-ci ont présenté une requête au Consul et celui-ci ne la trouvant pas bien rédigée leur a conseillé de la faire autrement. Ce jour-là, le soir arrive leur commission et dit qu'étant fatigué et vu l'heure tardive, elle désirait renvoyer au lendemain ce qu'on avait à dire. Ainsi nous fûmes tous nous coucher. A peine couchés, le Consul s'est levé et est sorti pour satisfaire disait-il un besoin ; ne le voyant pas rentrer, je suis sorti également et malgré mes recherches tout autour, je ne pus le trouver, et je rentrai dans la maison extrêmement surpris. Une demi-heure après, le Consul revint et dit qu'il avait eu quelques douleurs au ventre, mais le lendemain, je fus dûment informé par les villageois qu'il s'était rendu à la maison de Haggi Papa Nicolaki et avait rédigé une supplique à la Reine d'Angleterre dans laquelle il faisait dire aux Crétois qu'ils n'étaient pas satisfaits du gouvernement du Sultan ; plusieurs motifs venaient à l'appui et cette pièce avait été signée par les Crétois émigrés et par plusieurs villageois de la province d'Apocorona après quoi elle avait été remise au Consul pour l'envoyer. Le dimanche à 9 heures du matin, la commission se présenta et on fit lecture de la proclamation, ce qui en apparence lui donne à penser. Elle répondit : on a fait connaître à l'Amiral Stopford que nous étions des voleurs et c'est pour cela qu'il a ordonné au Commandant de dire ce que contient la proclamation ; mais comme nous nous sommes adressés aux Puissances pour les informer véritablement qui nous étions, nous espérons voir accueillir nos demandes et jusqu'à ce que les réponses que nous attendons arrivent, nous ne pouvons donner aucune autre réponse et nous adresserons même une requête aux Consuls pour qu'un délai soit accordé jusqu'aux réponses des Puissances et alors nous pourrons vous répondre.

Alors ils m' ont demandé un sauf - conduit pour aller causer avec le commandant, mais ceci étant en dehors de ma mission, je lui ai répondu que je ne pouvais pas admettre leur demande. Ils ont dit alors qu' ils ne pourraient s' y rendre sans sauf - conduit, et ils ont donné une requête au Consul. Je leur ai demandé s' ils avaient à dire quelque chose au gouvernement de la Crète, ils ont répondu que la chose était inutile. J' ai compris même qu' ils n' entendaient qu' avec peine qu' on parlât des Turcs, et alors nous sommes partis, les officiers anglais pour se rendre à bord du vaisseau, le Consul à Kalepa et moi en ville où je vous ai fait le présent rapport.

11/24 Μαῦς 1841

(signé) Aly Effendi
Moukatanaziri

Pour copie conforme

Le Consul de France en Crète
Charpentier

Ὁ Μουσταφᾶ Πασᾶς διὰ νέας προκηρύξεώς του πρὸς τὸν κρητικὸν λαὸν καλεῖ τοῦτον ὅπως πειθαρχήσῃ εἰς τὰς τοπικὰς ἀρχὰς καὶ ἀποστραφῇ τοὺς ταραξίαις, οἱ ὅποιοι μόνον συμφορὰν προσφέρουσιν εἰς τὸν τόπον.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ γνωστοποιεῖ ὅτι ἤλθον ἀνώτατοι ὑπάλληλοι τῆς Διοικήσεως ἀπὸ τὴν Πύλῃν διὰ τὴν ἐξέτασιν καὶ λήψιν μέτρων διὰ τὴν καλυτέραν διαβίωσιν τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, ὡς καὶ ὀδηγίαι διὰ τὴν σημαντικὴν ἐλάττωσιν τῶν φόρων.

Τελειώνει μὲ μίαν ἔκκλησιν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς Κρήτης, ὅπως ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ εἰρηνικὰ ἔργα των, ὥστε νὰ ἐπωφεληθῶσι ἀπὸ τὰς ἐκ τῆς Πύλης παραχωρηθείσας νέας διευκολύνσεις.

*Αριθ. ἐγγράφου 15.

Traduction de la proclamation de la Crète aux habitants chrétiens.

LE GOUVERNEMENT DE LA CRÈTE AUX HABITANTS CRÉTOIS

Chrétiens de la Crète,

Vous connaissez certainement fort bien le désir que je nourris depuis longtemps pour notre utilité, de même que vous savez encore que lorsque Mr Caporal a été appelé à Constantinople, je

me suis adressé au gouvernement pour obtenir en notre faveur des grâces c' est à dire des bienfaits.

Vous, au contraire, au lieu d' attendre le retour de l' envoyé afin de connaître les résultats de mes demandes pour vous, par malheur vous, vous êtes laissés égarer et votre conduite, contre toute espérance, a été si dérèglée que vous avez paru au moins ingrats.

Cependant moi, comme votre père, non seulement je vous ai pardonné votre faute, mais encore je vous dis sincèrement que le Souverain même vous l' a pardonnée et l' a oubliée pour toujours, de sorte qu' il ne doit rester chez vous, habitants de l'île, comme chez les nouveaux venus aucun soupçon, aucune crainte pour le passé, quelle qu' ait été votre conduite jusqu' a ce jour. Ainsi les uns et les autres, vous pouvez être tranquilles et sans inquiétude, et ceux, parmi les émigrés qui désirent vivre dans leur patrie, peuvent y rester librement et entreprendre sans crainte et sans obstacle telle affaire qui pourrait convenir à leurs intérêts et à ceux de leurs familles.

Cependant je vous déclare que par le bateau à vapeur du gouvernement arrivé avant - hier de Constantinople sont venus: Saly Bey Effendi, Tefterdar de la Crète, Mr Caporal, Inspecteur Général de la Santé, ainsi que Mr Théodossios Bisanties, demeurant à Constantinople, Capou Kiaia, c' est à dire le représentant des Chrétiens du peuple crétois désigné expressément et uniquement par sa Hautesse pour l' avantage du peuple chrétien.

Je vous annonce encore que j' ai reçu avec ce même bateau la nouvelle agréable que le peuple de la Crète, au lieu du droit du septième, ne paiera plus que le dixième; que le droit sur les cuirs et ceux que l' on percevait aux portes ne se perçoivent plus; et qu' en plus les vins et les eaux de vie ne paieront aussi que le dixième, vu que l' apalte des cuirs a été aboli ainsi que celui des vins et le reste des apaltes.

Chrétiens de la Crète,

Je crois que vous m' avez éprouvé et recounu le zèle et le desir qui m' ont toujours guidé pour maintenir le bon ordre dans l' île. Aujourd' hui, vous avez encore la garantie certaine du Haut Schériff de Gulhane qui a été traduite en grec et distribuée en plusieurs exemplaires, et par lequel vous vous convain-

crez combien la tranquillité et la sûreté du peuple seront dorénavant inébranlables.

J'espère donc, Chrétiens, que maintenant que vous êtes informés des bienfaits immenses qui vous ont été accordés, d'après la sincérité de mes promesses et pour lesquels j'ai agi efficacement lors du départ de Mr Caporal, bienfaits que vous venez d'obtenir, je ne doute pas que vous ne soyez reconnaissants et que vous ne soyez convaincus de la nécessité de vous retirer chacun de vous dans sa maison, et à ses affaires pour jouir de tout ce que vous avez obtenu afin de ne pas attirer sur vous, à la place de bienfaits, des dommages, la perte de votre tranquillité et un châtement exemplaire.

A la Canée, le 26 Mars / 6 Avril 1841

Le Gouverneur de la Crète
(signé) Moustapha Pacha

Pour copie conforme de la traduction faite sur l'original écrit en grec moderne

Le Consul de France
Charpentier

Οἱ ἐπαναστάται δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὰς συνομιλίαις μετὰ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχῶν οὔτε εἰς τὰς προκηρῦξεις τῶν πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν, ἀλλὰ καὶ δι' ὑπομνημάτων τῶν πρὸς τοὺς Πρεσβευτὰς τῶν Δυνάμεων προσπαθοῦσιν ὅπως πείσωσιν αὐτοὺς καὶ ἔλθωσιν ἀρωγοὶ τοῦ ἀγῶνός των.

Τὸ κατωτέρω ὑπόμνημα ἀποστέλλεται εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις Γάλλον Πρεσβευτὴν καὶ ὑπενθυμίζεται εἰς αὐτὸν τὸ ἀναφαίρετον δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ζῆσι ἐλεύθερος. Τὸ ὅλον ἔγγραφον εἶναι μία ἔκκλησις πρὸς τὰ φιλόφρονα αἰσθήματα τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως, ἵνα μὴ ἀφειδῶσιν ἀπροστάτευτοι ἑκατὸν πενήκοντα χιλιάδες χριστιανικαὶ ψυχαὶ εἰς τὴν μανίαν βαρβάρου κατακτητοῦ.

Ἄριθ. ἐγγράφου 16.

*Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα τὸν Κύριον Πρόεβον τῆς Α. Μ.
τοῦ Βασιλέως τῶν Γάλλων παρὰ τῆ Ἑλληνικῆ Κυβερνήσει.*

Ἐξοχώτατε,

Ὁ μὲ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας, ἱκετηρίαν φωνὴν ὑψῶνων πρὸς τὰς τορεῖς Μεγάλας Δυνάμεις, τὴν Γαλλίαν, Ἀγγλίαν καὶ Ρωσσίαν, Χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης, ὑπὲρ τῆς ἀνακτίσεως τῆς ἐλευθερίας καὶ

αὐτονομίας του, καθικετεύει εὐσεβᾶτως τὴν Ὑμετέραν Ἐξοχότητα, διὰ τῶν ὑποφαινομένων Ἀντιπροσώπων του, ὅπως εὐαρεστηθῆ ἡ νὰ θέσῃ διὰ τῆς ἀνηκούσης ταχυτέρας ὁδοῦ, ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Ὑψηλοῦ Θρόνου τοῦ Σεβαστοῦ Βασιλέως καὶ Κυρίου της, τὴν ἐσώκλειστον ἱκετηρίαν του.

Πεποιθότες οἱ ὑποφαινόμενοι εἰς τὰ ἐν γένει φιλάνθρωπα αἰσθη-
ματα τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως τὰ χαρακτηρίζοντα οὐχ' ἦτιον καὶ τὸν
ἄξιον παραστάτην Αὐτῆς παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει, τολμῶσι νὰ
πιστεύσουν ἀδιστακτικῶς ὅτι ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἰδίων συστά-
σεων τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος, ἡ φιλάνθρωπος αὕτη Γαλλικὴ Κυβέρ-
νησις δὲν θέλει ἀνεχθῆ ἡ ἀφήσῃ ἀπροστάτευτον, ἐξ ἑκατὸν πενήκοντα
χιλιάδων ψυχῶν συγκείμενον, τὸν ἀναξιοπαθοῦντα τοῦτον Χριστιανικὸν
λαόν, ὀπλιισθέντα καὶ ταύτην τὴν φορὰν, ὅχι μὲ πνεῦμα ἐκδικήσεως διὰ
τὰ ἀνεκδιήγητα τραγικὰ παθήματά του, ἀλλὰ πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ Ἀν-
θρωπίνου δικαίου, *droit de l' homme*.

Ὑποσημειοῦνται μὲ τὸ προσῆκον σέβας.

Ἐν Ἀποκορώνοις τῆς Κρήτης τὴν 5/17 Ἀπριλίου 1841

τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος

ταπεινότατοι

Οἱ Ἀντιπρόσωποι τοῦ Χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης.

Γ. Πωλοκανάκης	διὰ τὸν ἀγράμ. Α. Χ. Ροῦσος (δυσαν.)	δουλάκης
Γεώργιος Κοντεξάκης	Δεληγιαννάκης	ὁ Α. Πρωτοπαπαδάκης
(Ὑπογρ. δυσαν.)	Ἰ. Κοπακάκης	Α. Κοντάδας
Χαρίτων Παπαδάκης	Α. Μπιράκης	
(Ὑπογρ. δυσαν.)		
Νικόλαος Μαρκάκης	Μ. Παπαγορηγόρης	
Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκης	Μ. Δασκαλάκης	
Νικόλαος Καλοειδᾶς	Π. Γεωργιάδης	
Ἡλίας Κουδούμας		
Ἐμμανουὴλ Χιονουδάκης.		

Οἱ ἀντιπρόσωποι καὶ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Κρητῶν ὑποβάλλουσιν ὑπό-
μνημα καὶ πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῶν Γάλλων, τῶν Ἀγγλων καὶ πρὸς
τὸν Τσάρον τῆς Ρωσσίας.

Ἀπαριθμοῦσιν ἐν τῷ ὑπομνήματι τούτῳ τὰ δεινοπαθήματα τῶν
Κρητῶν, τὴν συμβολὴν ἄλλοτε τῶν Δυνάμεων εἰς τὸν ἱερὸν ἀγῶνα τῶν
Ἑλλήνων, ἀναλύουσι λεπτομερῶς τὰ ἐκ τῆς Τουρκικῆς κακοδιοικήσεως
ἀποτελέσματα καὶ παρακαλοῦσιν αὐτούς, ὅπως ὀλοκληρώσωσι τὴν συμ-
βολὴν των διὰ τὴν ἀπολύτρωσιν τῆς γωνίας αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς γῆς
ἀπὸ τὸν ἐπάρατον Τουρκικὸν ζυγόν.

*Αριθ. ἐγγράφου 17.

Πρὸς τὰς Ἀδιῶν Μεγαλειότητος τὸν Βασιλέα τῶν Γάλλων,
τὴν Βασίλισσαν τῆς Μεγάλης Βρεταννίας καὶ τὸν Ἀυτοκράτορα
πασῶν τῶν Ρωσιῶν.

Μεγαλειότατε!

Ὁ Χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης, θεωρούμενος πάντοτε ὑπὸ τὴν
ὕψηλὴν προστασίαν τῆς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων γενομένης τριπλῆς συμμα-
χίας, τοιαῦτα εὐσεβᾶσιως δι' ἡμῶν τῶν ἀντιπροσώπων αὐτοῦ καὶ τῶν
Ὀπλαρχηγῶν του νὰ καταθέσῃ εἰς τοὺς πόδας τοῦ Θρόνου τῆς Ὑμε-
τέρας Μεγαλειότητος τὴν παροῦσαν ἰκετηρίαν, δι' ἧς ἐξαιτεῖ-
ται τὴν ὑψηλὴν δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν τῆς Ὑμετέρας Με-
γαλειότητος πρὸς θεραπείαν καὶ παῦσιν τῶν δεινῶν του.

Μὴ δυνάμενος ἄλλως νὰ κάμῃ τὴν θλιβερὰν καὶ ἰκετηρίαν αὐτοῦ
φωνῆν νὰ φθάσῃ εἰς τὴν βασιλικὴν ἀκοὴν τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότη-
τος, ἠναγκάσθη νὰ λάβῃ τὰ ὄπλα εἰς χεῖρας πρὸς μόνον τοῦτον τὸν
σκοπὸν, οὔτε ἀπὸ κουφότητα, οὔτε ἀπὸ αἰσθημα ἐκδικήσεως, διὰ νὰ
χύσῃ τὸ αἷμα τῶν ἐχθρῶν του, ἐκινήθῃ, ἀλλὰ ἐκ τῆς ἀνάγκης, εἰς τὴν
ὁποίαν τὸν ἔφερον οἱ καταπατοῦντες τὰ δικαιώματά του, μὴ συγχω-
ροῦντες εἰς αὐτὸν νὰ ἐκφράσῃ νομίμως τὰ παράπονά του.

Οἱ Τούρκοι, φυλὴ Ἀσιανή, βάρβαρος καὶ ἐχθρὰ τοῦ πολιτισμοῦ,
δὲν εἶχον κανὲν ἄλλο δικαίωμα ἐπὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Νήσου, τῆς Πα-
τρίδος μας, εἰ μὴ τὸ ἐκ τῆς κατακτήσεως, ἂν ποτὲ δύναται ἡ βία νὰ
προαγάγῃ δικαίωμα. Οἱ ἀγῶνες τῶν χριστιανῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ
ἰδίως τὸ Γαλλικὸν αἷμα τὸ ὁποῖον ἐχύθη ἐπ' αὐτῆς ἐπὶ Λουδοβίκου τοῦ
ΙΔ' διὰ νὰ τὴν ἀποσπάσουν ἀπὸ τὰς ἀνόμους χεῖράς των, ἀποδεικνύει
τρανῶς, ὅτι ἀνεγνώρισεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἡ Εὐρώπη ὡς ἀδίκους καὶ
παρὰ λόγους τὰς ἐπὶ ταύτης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Νήσου ἀντιποιήσεις τῶν
Τούρκων.

Ἀλλὰ καίτοι ἀδίκως οὕτω κατακραιοῦντες αὐτοὶ τὸν τόπον, δὲν ἤρ-
κέσθησαν ν' ἀπολαύσωσι τὰ ἀγαθὰ του, τὰ ὁποῖα τὸ εὖφορον τῆς γῆς,
καὶ ἡ φιλοπονία τῶν κατοίκων τῆς Χριστιανῶν, ὑπεριερόντων κατὰ
τὰ τέσσαρα πέμπτα τουλάχιστον τοὺς Μωαμεθανούς, προάγει ἀφθόνως,
ἀλλ' ἠβουλήθησαν καὶ νὰ ἐξολοθρεύσωσι παντελῶς τοὺς κατοίκους Χρι-
στιανοὺς ὀρμώμενοι ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν.

Τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς Τουρκικῆς ἐξουσίας εἶναι πανταχοῦ καὶ
πάντοτε ἡ βία καὶ ἡ ἄνομος καταδυναστεία κατὰ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ
εἰς τὴν Κρήτην ἐξαίρετως ἀνεπύχθη εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε ἄν-
θρωπος, ὅστις ἠτύχησε νὰ γεννηθῇ καὶ νὰ ζῆ εἰς κοινωνίαν εὐνομου-

μένην, εἶναι ἀδύνατον νὰ τὴν φαντασθῆ οὔτε νὰ τὴν πιστεύσῃ. Ἡ τιμή, ἡ περιουσία καὶ ἡ ζωὴ τῶν Χριστιανῶν ἦτο παραδεδωμένη εἰς τὴν διάκρισιν οὐ μόνον τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ἐκάστου μερικοῦ Τούρκου.

Ναὸν δὲν ἠδυνάμεθα ν' ἀναγείρωμεν, οὔτε κ' ἂν νὰ ἐπισκευάσωμεν, διὰ νὰ ἐκτελῶμεν ὡς χριστιανοὶ τὴν θείαν λατρείαν.

Αἱ γυναῖκες, αἱ θνητέρες μας καὶ τὰ τέκνα μας ἠρπάζοντο καὶ ὑβρίζοντο ἀπὸ τὴν ἀκολασίαν τῶν ἀνόμων Τούρκων. Τὸ Χριστιανικὸν αἷμα, νομιζόμενον ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀχρεϊέστερον καὶ αὐτοῦ τοῦ αἵματος τοῦ σκύλου, ἐχύνετο ἀφειδῶς καὶ ἀτιμωρῆτως.

Οἱ Καννίβαλοι καὶ Ὀτεντόται δεικνύουν ἴσως ἀνθρωπινώτερα σπλάχνα παρὰ τοὺς ἀγροῦς τούτους ἀνθρώπους, καὶ ὅσα οἱ κακοῦργοι καὶ λησταὶ τῶν μεγάλων δρόμων πράττουσι κρυφίως, τοῦτο ἔπραττον αὐτοὶ καθημέραν καὶ ἀναφανδὸν ἐντὸς τῆς κοινωνίας ἀτιμωρῆτως. Ἄλλ' ὅτι ἀποδεικνύει φανερώτερον παντὸς λόγου τὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν τῇ Κρῆ τῇ γενόμενα κακὰ πρὸς τοὺς Χριστιανούς εἶναι τὸ ἐφεξῆς. Ὅτε κατὰ θείαν παραχώρησιν ἐκυριεύθη ὁ δυστυχῆς τοῦτος τόπος ὑπ' αὐτῶν, πρὸ ἑκατὸν ἐβδομήκοντα ἐτῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων χριστιανῶν ἀνέβαινεν εἰς ἑξακοσίας χιλιάδας, καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος, μόλις ἠριθμοῦντο διακόσμιαι τριάκοντα χιλιάδες χριστιανοί. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο νομίζομεν ὅτι εἶναι ἱκανὸν νὰ ἐμπνεύσῃ τὴν καθαρωτέραν ἰδέαν τοῦ ἐξολοθρευτικοῦ συστήματος τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως. Ἄλλὰ καὶ ἄλλο περιστατικὸν εἶναι οὐχ ἦτιον ἀξιοπαρατήρητον.

Πολλοὶ, μὴ ἀντέχοντες ἀφ' ἐνὸς μέρους εἰς τὴν τοιαύτην βίαν, καὶ ἀπ' ἄλλου μὴ ἀνεχόμενοι ν' ἀρνηθῶσι τὴν πάτριον αὐτῶν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἔφθανον εἰς τοιαύτην θλιβερὰν ἀνάγκην, ὥστε νὰ ὑποκρίνονται ἐξωτερικῶς τὸν Μωαμεθανισμόν, ἐνῶ κατὰ τὴν ψυχὴν εἶναι καὶ διαμένουσι χριστιανοί, προσδοκῶντες τὴν ὥραν τῆς ἐλευθερίας διὰ νὰ δείξωσι τὸ ἀληθινὸν αὐτῶν φρόνημα καὶ θρησκευμα. Καὶ μέχρι τοῦδε μέγα μέρος αὐτῶν τῶν νομιζομένων Τούρκων, εἶναι ἀληθῶς χριστιανοὶ καὶ βαπτίζουσι κρυφίως τὰ τέκνα των, μ' ὅλον ὅτι ἂν λήβῃ τις τὴν δυστυχίαν ν' ἀνακαλυφθῆ, ἡ ζημία εἶναι θάνατος. Ὅτε λοιπὸν οἱ ὁμογενεῖς καὶ ὁμοιοπαθεῖς ἡμῶν Ἕλληνες κατέφυγον εἰς τὰ ὄπλα πρὸς ἀνάγκησιν τῶν δικαιωμάτων των, καὶ ὁ λαὸς τῆς Κρήτης καίτοι συναισθανόμενος τὴν ἀδυναμίαν του, ἀπεφάσισεν ὁμως νὰ καταφύγῃ εἰς τὰ ὄπλα, μᾶλλον δὲ ἠναγκάσθη ν' ἀντισταθῆ εἰς τοὺς σφαγεῖς του, ἰδὼν ὅτι καὶ χωρὶς νὰ κινηθῆ αὐτὸς εἰς Ἐπανάστασιν, ὤρμησαν νὰ τὸν σφάξωσι ὡς πρόβατα, ἅμα συνέβη εἰς Μολδοβλαχίαν καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον Ἐπανάστασις.

Ἐνταῦθα ἠνοίχθη ἡ τραγικωτέρα σκηνὴ ἀφ' ὅσας εἶδε ποτὲ ὁ Ἥλιος εἰς τὴν γῆν. Ὡς τίγρεις ὤρμησαν οἱ αἰμοβόροι Τούρκοι κατὰ τῶν

ἀθῶων καὶ ἀόπλων χριστιανῶν σφάζοντες Ἀρχιερεῖς, Ἱερεῖς, γέροντας καὶ παιδιά, ἄνδρας καὶ γυναῖκας ἀδιακρίτως.

Ἀγελθὸν συνήθριζον τοὺς ἀθλίους ἀνθρώπους ἀόπλους καὶ χωρὶς τινὸς ἀντιστάσεως καὶ τοὺς ἔσφαζον ἀνηλεῶς. Ἀρκεῖ νὰ φέρωμεν ἐν μόνον παράδειγμα τὸ ὁποῖον κανεὶς δὲν δύναται ν' ἀκούσῃ ἢ νὰ ἐνθυμηθῇ χωρὶς φρίκην! Εἰς τις λεγόμενος Ἀφεντάκης κατὰ τὸ Ἡράκλειον συγκαλέσας τοὺς ὑπ' αὐτὸν χωρικοὺς, ὡς τετρακοσίους τὸν ἀριθμὸν, ἐντὸς τῆς οἰκίας του, ἀπέσφαξε τοὺς πάντας διὰ μιᾶς καὶ ἡ πρῶξις αὕτη, ἀντὶ νὰ κατακριθῇ ἐχειροκροτήθῃ μάλιστα ὑπὸ τῆς ἐξουσίας. Τὰ ἄθλια λείψανα τῶν γυναικῶν καὶ παιδίων αἰχμαλωτίζοντες, καθύβριζον θηριωδῶς, καὶ ἐπώλουν ὡς τὰ ἐπιτελέστατα κτήνη, ἕως τὰ παράλια τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς ἐπωλοῦντο αἱ παρθένοι καὶ οἱ νεανίσκοι τῶν χριστιανῶν ὡς ἀνδράποδα.

Τελευταῖον ἠναγκασμένοι ὑπὸ τοῦτων τῶν κακῶν νὰ τραπῶσιν εἰς ἄμνην ἐμβῆκαν εἰς τὸν αἱματηρὸν ἀγῶνα, καὶ ἀγωνιζόμενοι πρὸς τὰ σμῆνη τῶν ἐχθρῶν, πρὸς τὴν πείναν καὶ τὴν γυμνότητα, πρὸ παντὸς ἀναγκαίου τὴν στέρησιν, δέκα ὀλόκληρα ἔτη, ἐθνολάσθησαν, διὰ ν' ἀποτινάξωσι τὸν τοιοῦτον ἀφόρητον ζυγόν, ἐβδομήκοντα χιλιάδες χριστιανῶν, δηλαδὴ τὸ τρίτον περίπου τῶν κατοίκων. Ἄλλ' ἐπαρηγοροῦντο διὰ τὴν φρικτὴν ταύτην θυσίαν, διὰ τὸν ἐμπρησμόν τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων, διὰ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ τόπου, ὅτι κατώρθωσαν τέλος πάντων νὰ ἐλευθερώσωσι τὴν πολυστένακτον γῆν τῶν πατέρων των καὶ νὰ ἀφαιρέσωσι καὶ αὐτὸ τὸ ἐκ τῆς κατακτήσεως νομιζόμενον ἐπὶ τῆς Νήσου μας δικαίωμα τῶν Τούρκων, διότι κατέσχον ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των ὅλον τὸ πάτριον ἔδαφος, ἐκτὸς μόνον τινῶν φρουρίων, καὶ τοῦτο διὰ τῆς ἀπαραδειγματίστου ἐπιμονῆς καὶ καρτερίας των. Τοιαῦτα παθῶν καὶ κατορθώσας ὁ δυστυχὴς χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης δὲν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ ὑποπιεθῇ ὅτι ἤθελεν ὑποχρεωθῆ νὰ ὑποκύψῃ πάλιν εἰς τὸν αὐτὸν ζυγόν, τὸν ὁποῖον διὰ τοσαύτης αἱματοχυσίας, αἰχμαλωσίας καὶ ἠρωϊκῆς καρτερίας συνέθλασεν.

Ἡ ἔνωσις τοῦ ἀπ' ἀρχῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ὁ λαμπρὸς καὶ ἀδιαφιλονείκητος κατὰ τοῦ ἐχθροῦ του θρίαμβος, τὰ ἰσχυρὰ καὶ νόμιμα αἷτια, τὰ ὁποῖα τὸν διήγειρον εἰς τὸν πόλεμον, ἦγον ἢ κατὰ τὴν Κρήτην μᾶλλον ἢ ἄλλαχοῦ κάποτε ἐνεργουμένη βία καὶ ἀδικία τῶν Τούρκων, καὶ ἡ θηριώδης σφαγὴ τῶν ἀόπλων καὶ ἀθῶων ἀνθρώπων καὶ τελευταῖον ἡ κυριότης τὴν ὁποῖαν ἀπῆλυσεν ὁ λαὸς διὰ τοσοῦτων παθημάτων ἐπὶ τῆς γῆς τῶν πατέρων του, ἔτι δὲ ἡ ἐπέμβασις τῶν χριστιανικῶν Δυνάμεων, εἰς τὸ ν' ἀποδώσωσι τὰ δίκαια εἰς τοὺς ἀδικουμένους Ἑλληνας, καὶ τὰ βουλευμάτα αὐτῶν, τὰ ὁποῖα περιελάμβανον πάντοτε, ὡς ἦτο δίκαιον, καὶ τὴν Κρήτην εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπόθε-

σιν, τὰ πάντα τέλος τοὺς ὑπέσχοιο τὴν ἀπόλαυσιν τῆς τόσον ἀκριβῶς ἐξηγορασμένης ἀνεξαρτησίας των.

Ἄλλὰ παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν ἄδικος πολιτικῆ, ἢ τοῖλάχιστον ἐξη-
παιημένη ἀφῆρασεν ἀπὸ τὰς χεῖρας μος τὴν γῆν τῶν πατέρων μας,
τὴν διὰ τοσοῦτων αἱμάτων καὶ παθημάτων ἀνακτηθεῖσαν, ἀφῆρασε
τὰ ὅποια κατέχομεν φρούρια, καὶ παραδώσασα ταῦτα εἰς τοὺς μηδὲ δί-
καιον ἔχοντας ἐπ' αὐτῆς φανατικούς Τούρκους ἐχθρούς φυσικούς τοῦ
Ἐθαγγελίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἠνάγκασε τὸν δυστυχή λαὸν νὰ ὑποκύ-
ψη ἄλιν τὸν ἀχένα του εἰς τὸν βαρὸν καὶ βάρβαρον ζυγὸν τοῦ Σα-
τράπου τῆς Αἰγύπτου. Ἄ, ποία σκηνή! γενικὸς θρῆνος καὶ γοεραὶ φω-
ναὶ ἀνιήθησαν ὀλοκλήρου λαοῦ εἰς τὸν ἄέρα! οἱ στεναγμοὶ τῶν ἀνθρώ-
πων ἐκίνουν καὶ τοὺς λίθους εἰς συμπάθειαν! καὶ τὸ δεινότατον πάν-
των οὐ ἦσαν χριστιανοὶ οἱ βιάσαντες τοῦτον τὸν ἄθλιον χριστιανικὸν
λαόν, ν' ἀπολέσῃ ὄλον τὸν καρπὸν τῶν θνσιῶν καὶ ἀγώνων του, καὶ
νὰ παραδοθῇ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν δημίων του.

Οἱ δυστυχεῖς ἀντιπρόσωποι καὶ ὀπλαρχηγοὶ τοῦ λαοῦ μὴ δυνάμενοι
ν' ἀντισταθῶσι εἰς τὴν κραταιὰν θέλησιν τῶν Χριστιανικῶν Δυνάμεων
ἐνέδωσαν, ἀλλὰ διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης πανδή-
μως διακηρύξαντες ἐνώπιον ὄλου τοῦ κόσμου, οὐ ἐπιφυλάττονται τὰ
δίκαιά των νὰ τὰ ζητήσωσιν εἰς εὐκαιρίαν ἀρμοδιωτέραν, καὶ ἔκλεξαν
τινὰς ἀντιπροσώπους εἰς τοὺς ὁποίους ἐπέτρεψαν τὸ νὰ προνοῶσι πάν-
τοτε περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Πατρίδος των, καὶ οὕτω διελύθησαν.

Ἡ σκηνὴ τῆς διαλύσεως ταύτης εἶναι ἀπεριγράπτως. Ἄφ' ἐνὸς μέ-
ρους ἢ προσκόλλησις τῶν χριστιανῶν εἰς τὰς πατρικὰς των ἐστίας εἰς
τὸ αἱματόφυρτον ἔδαφος τῆς Πατρίδος των ἀπ' ἄλλου δὲ ἢ ἀποσιροφῆ
καὶ ὁ τρόμος τὰ ὅποια τοὺς ἐνέπνεεν ἢ παρουσία τῶν ἀπανθρώπων
καὶ αἰμοβόρων τυράννων των, ἢ ἰδέα οὐτὶ πάλιν ἐξανδραποδίζονται ἀπ'
αὐτοῦς, τοὺς ὁποίους μετὰ τωσαύτης καρτερίας εἶχον ταπεινώσει, αὐτὰ
τὰ ἀντίθετα αἰσθήματα καὶ πάθη κατεξέσχιζον τὰ σπλάχνα των καὶ
τοὺς ἔρριπτον εἰς τὴν ἐσχάτην ἀμηχανίαν. Πλεῖστον μέρος ἀπεφάσισε
νὰ παραδοθῇ μᾶλλον εἰς τὴν διάκρισιν τῆς τύχης, παρὰ νὰ ὑποταχθῇ
καὶ αὐθις εἰς ἐκεῖνα τὰ θηρία· ἄλλο μέρος συναισθανόμενον τὴν ἀδυ-
ναμίαν του νὰ φύγῃ ἐκ τοῦ τόπου τούτου τῆς φρικῆς, ἀγροοῦν πού νὰ
τραπῇ καὶ στεροῦμενον καὶ αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων μέσων τῆς μετακο-
μίσεως, μὴδ' ἔχον πῶς καὶ πῶς νὰ διατηρήσῃ τῆς τωσαύτης πολυτε-
νάκτου ζωῆς τὰ λείψανα, ἠγαγκάζετο νὰ ὑποβάλλῃ καὶ αὐθις τὸν ἀχέ-
να εἰς τὸν ζυγόν!

Πολλοὶ κυριευόμενοι ἀπὸ τὴν ἀπελπισίαν ἐγένοντο αὐτόχειρες μετὰ
τῶν γυναικῶν καὶ παιδῶν των. Οἱ ἀναχωροῦντες ἔδιδον πρὸς ἀλλή-
λους τὸν τελευταῖον πικρότατον ἀσπασμόν, χωριζόμενοι υἱοὶ ἀπὸ τοὺς

γονεῖς καὶ ἀδελφοὶ ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς, οἱ συγγενεῖς ἀπὸ τοὺς οἰκειοτάτους καὶ φιλιτάτους καὶ ἀπὸ αὐτὰς τὰς προγονικὰς τῶν ἐστίας, ἀγροῦντες πρὸς τοὺς φέρει ὁ δρόμος, εἰς τὸν ὅποιον ἢ σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπος τύχη τοὺς ἠνάγκασε νὰ ἔμβωσιν. Ὑπὲρ τὰς τριάκοντα χιλιάδας ψυχὰς μετηνάσπειυσαν ἐκ τῆς Κρήτης εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα, οἵτινες ὡς ἦτο ἡ φυσικὴ συνέκεια ἦλθον μόνον διὰ ν' ἀποθάνωσιν ἐλεύθεροι, διότι ἀληθῶς μόλις τὸ ἐν τέταρτον τούτων διέφυγε τὸν ἐκ τῆς πείνης, τῆς γυμνότητος καὶ τῆς παντελοῦς στεροῆσεως ὄλων τῶν πρὸς συντήρησιν τῆς ζωῆς ἀναγκαίων ὀδυνηρὸν θάνατον!

Τοιαῦτα ἦσαν τὰ τραγικὰ ἀποτελέσματα ἐκείνου τοῦ μέτρου. Ἀλλὰ τὰ μετὰ ταῦτα δὲν εἶναι ὀλιγώτερον θλιβερά. Μολονότι κατὰ τὸ πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου ἐδίδοτο ἡ ἄδεια εἰς πάντα κάτοικον τῆς Κρήτης ν' ἀναχωρήσῃ, ἐὰν δὲν στέργῃ νὰ διαμείνῃ ἐκεῖ, καὶ ὁ Παοῶς ὑποσχέθη νὰ φυλάξῃ τὴν ἀπόφασιν ταύτην, ἡ πρώτη ἀρχὴ τῶν μετὰ ταῦτα πιρανομιῶν ἦτο τὸ νὰ ἐμποδίσῃ μετὰ βίας τὴν ἀναχώρησιν ὄλων ἐκείνων, ὅσοι ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων δὲν ἐπρόφθασαν ν' ἀναχωρήσωσι. Φυλακισμοί, ραβδισμοί, δολοφονίαι, δηλητηριάσεις, ὅλα τὰ μέσα ἐμβῆκαν εἰς ἐνέργειαν διὰ νὰ κωλύσωσι τὴν ἀναχώρησιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς Κρήτης. Πάλιν δὲ τοὺς προφθάσαντας ν' ἀναχωρήσωσιν, ἐμπόδιζεν ἐναντίον τῶν ἐν Λονδίῳ πρωτοκόλλων, τοῦ νὰ ἐκποιήσωσι τὰ κτήματά των, πότε μὲν πλαγίως, ἀλλ' αὐστηρῶς ἀπαγορευῶν τοὺς μένοντας νὰ μὴν τ' ἀγοράσωσι, πότε δὲ κωλύων τὰς ἐξ Ἑλλάδος ἐπὶ τούτῳ εἰς Κρήτην ἐρχομένους ἀπὸ τοῦ νὰ ἐξέλθωσι τῶν φρουρίων διὰ νὰ ἐνεργήσωσι τὴν ἐκποίησιν καὶ πολλὰκις ἀπαρνούμενος τὸ δικαίωμα ὅπως διόλου τῆς ἐπὶ τῶν ἰδιοκτησιῶν αὐτῶν κυριότητος!

Διὰ τοιούτων βιαίων καὶ παρανόμων μέσων ἐκακοποίησε καὶ τοὺς διαφυγόντας ἀπὸ τὰς χεῖράς του Κρητίας, καὶ ἐπηύξανε τὴν δυστυχίαν των. Καὶ ἐνῶ οἱ Τούρκοι εἶχον καὶ ἔχουν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅλην τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐκποιῶσι τὰ κτήματά των, οἱ χριστιανοὶ τῆς Κρήτης ἐστεροῦντο βιαίως καὶ αὐτὸ τὸ θλιβερὸν δικαίωμα, καὶ κατεπιέζοντο ὑπὸ τῆς πενίας οἱ τῆδε κακεῖσε περιπλανώμενοι ἐκτὸς τῆς πατρίδος Κρήτης, ὡς ἐπιέζοντο οἱ διαμείναντες ἐν τῇ Κρήτῃ, ἀπὸ τοὺς ἀφορητοὺς φόρους, τοὺς ὁποίους ἐπέβαλλε καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἀπεροῦφα ὄλους τοὺς ἰδρωτὰς τῶν δυστυχῶν χριστιανῶν, οὐ μόνον διὰ νὰ χορταίνῃ τὴν πλεονεξίαν του, ἀλλὰ καὶ μὲ ἔτι δολιώτερον σκοπόν, διὰ νὰ καταπιέζωνται ἀπὸ τὸ βάρος τῆς πενίας καὶ νὰ μὴ δυνηθῶσι ποτε ν' ἀνακύψωσιν ἢ νὰ φροντίσωσι τίποτε ὑψηλότερον.

Ἡ παραμικρὰ πρόφασις ἤρκει εἰς αὐτοὺς διὰ νὰ τοὺς ρίψῃ ἀκρίτως καὶ αὐθαιρέτως εἰς τὰ δεσμοτήρια, εἰς τὰ βασανιστήρια καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀγχόνην! Εἰς οὐδένα ἦτο συγχωρημένον νὰ δείξῃ τὴν

δυσαρρέσκειάν του, ἢ νὰ παραπονεθῆ διὰ τὰ ὅσα ἔπασχεν ἀδίκως!

Κατὰ τὸ 1833 κατεδίκασεν εἰς θάνατον κακούργων πενήτηκοντα δύο ἐκ τῶν προκριτοτέρων καὶ γενναιοτέρων συμπολιτῶν μας καὶ ἤθελεν ἀπολέσει πολλὸν περισσοτέρους τοιοῦτοτρόπως, ἐὰν δὲν ἐπρόφθανον εὐτυχῶς νὰ σωθῶσι διὰ τῆς φυγῆς, καὶ ταῦτα διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι ἐτόλμησαν ἀόπλως καὶ εἰρηνικῶς συναθροισθέντες εἰς τὴν θέσιν καλουμένην Μουρνιές νὰ ζητήσωσι θεραπείαν τῶν δεινῶν των, διακηρύξας μάλιστα ὅτι ἔλαβε πρὸς τοῦτο ἄδειαν παρὰ τῶν Ἑθροπαϊκῶν Δυνάμεων· ἐνῶ δὲ ἀπ' ἐνὸς μέρους διὰ τοῦ τρόμου κατέστειλλε καὶ τὴν φωνὴν καὶ τὴν κίνησιν τοῦ δυστυχοῦς λαοῦ, ἐπηύξανε καθ' ἑκάστην τὴν δυστυχίαν του διὰ τοῦ μονοπωλίου, τὸ ὁποῖον ἐκινδύνευε νὰ καταστήσῃ εἰς τὴν Κρήτην ἀπαράλλακτον ὡς τὸ εἶχεν εἰς τὴν Αἴγυπτον. Μαριτωρία καὶ ταύτης τῆς βίας καὶ παρανόμου καιαπίεσεως τῶν λαῶν εἶναι ἡ ἐξαπλωθεῖσα εἰς τὸν τόπον πενία, ἐνῶ ὡς ἐκ τῆς εὐφορίας τῆς φρικτῆς τοῦ τόπου, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ πανταχοῦ ἡ ἀφθονία καὶ εὐημερία.

Τοιαῦτα ὑπομένουν ὁ δυστυχῆς λαὸς τῆς Κρήτης ἐκολακεύετο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι αἱ Κραταιαὶ Σύμμαχοι Δυνάμεις, κατὰ διαταγὴν τῶν ὀποίων ἐτέθη εἰς ταύτην τὴν θέσιν προσωρινῶς, πληροφοροῦμεναι ἤδη καὶ παρὰ τῆς ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐκλελεγμένης ἐπιτροπῆς περὶ τῶν δεινῶν του, ὡς βεβαιούμεθα, ἤθελον εὐδοκήσει νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν τὴν κατάστασιν τοῦ δυστυχοῦς τούτου λαοῦ, καὶ νὰ τὸν ἀπαλλάξουν ἀπὸ αὐτῆν, ἥις φέρει ὄνειδος εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ μάλιστα τώρα, ὅποτε ἐνασχολοῦντο εἰς τὴν τῶν ἀνατολικῶν πραγμάτων ἀποκατάστασιν. Ἀλλὰ θεωρῶν παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν ὅτι παραδίδεται καὶ αὐθις ἄνευ τινὸς ὄρου εἰς ἐκείνην τὴν ἐξουσίαν, ἥις ἐξήντησε ὅλα τὰ μέσα τῆς ἀδικίας κατ' αὐτοῦ, καὶ τῆς ὁποίας τὸν ζυγὸν συνέτριψεν αὐτὸς ὁ λαὸς διὰ πολέμου δεκαετοῦς καὶ διὰ τοσοῦτων ἀνεκτιμήτων θυσιῶν, ἀπεφάσισε πάλιν καὶ λαμβάνει τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας διὰ νὰ δυνηθῆ νὰ ἐπικαλεσθῆ τῶν μεγάλων προστάτιδων αὐτοῦ Τριῶν Συμμάχων Δυνάμεων τὴν κραταιὰν προστασίαν, καὶ νὰ ἐκφράσῃ μὲ θλίψιν, ἀλλὰ καὶ μετὰ παρρησίας τὴν σταθεράν του ἀπόφασιν, τοῦ νὰ μὴ στέρξῃ τοῦ λοιποῦ τοιαύτην κτηνώδη κατάστασιν, ἀλλὰ ὅτι προτιμᾷ νὰ ἐξοντωθῆ κατὰ κράτος παρὰ νὰ ζῆ ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους.

Ἰκετεύει λοιπὸν ταπεινότατα ὁ χριστιανικὸς οὗτος λαὸς τὴν Ἑτετέραν Μεγαλειότητα ἵνα εὐδοκήσῃ πανευμενῶς νὰ τὸν προστατεύσῃ εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τῶν πασιγνώστων καὶ ἀπαραγράπτων δικαίων του καὶ νὰ χορηγήσῃ καὶ εἰς αὐτὸν ἐκείνην τὴν ἀνεξαρτησίαν, τὴν ὁποίαν ἐπεδαψίλευσεν καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ὁμοιοπαθεῖς καὶ συναγωνιστὰς του Ἑλλήνας, εἰς τὴν ὁποίαν βεβαίως δὲν ἔχει ὀλιγώτερα ἀπ' αὐτοὺς δίκαια.

Τοῦτο ἐξαιτεῖται ἱκετικῶς ἐν ὀνόματι τοῦ χριστιανισμοῦ, τῆς δικαιοσύνης, τῆς φιλανθρωπίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ λαὸς τῆς Κρήτης δὲν ζητεῖ ν' ἀποδιώξη οὔτε κατ' ἄλλον τρόπον ν' ἀδικήσῃ τοὺς ἐν Κρήτῃ Τούρκους, μοιλοῖται ἔχει μεγάλα δίκαια νὰ εἶναι παρωρογισμένος κατ' αὐτῶν.

Πλὴν ἄς μένωσιν εἰς τὴν γῆν ὅπου ἐγεννήθησαν καὶ αὐτοί. Ἐξ ἕως ἡμερῶν τὰ κτήματά των, ἄς ἀπολαύωσι τὰ αὐτὰ πολιτικά δικαιώματα μὲ τούς χριστιανούς, χωρὶς τινὸς ἐξαιρέσεως, ἀλλὰ ἡ ἐξουσία δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ διαμενῇ εἰς αὐτούς, διότι ἐνόσω ἔχουσι τὴν ἐξουσίαν εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν θεωρῶσι καὶ νὰ μὴ μεταχειρίζωνται τοὺς χριστιανούς ὡς ἰδιόκτητα ἀνδράποδα· εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν ἀδικῶσιν, καὶ πᾶσα ὑπόχεσι; ἀπὸ μέρους αὐτῶν δὲν δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ ἐμπνεύσῃ πίστιν εἰς τοὺς χριστιανούς, διότι ἔδειξαν διὰ τῶν πραγμάτων τὴν ἀπιστίαν. Οὔτε ἔχουσι τοῦ λοιποῦ κανὲν δικαίωμα ν' ἀντιποιοῦνται τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς Νήσου ταύτης, διότι καὶ αὐτὸ τὸ ἐκ τῆς κατακτήσεως ὁ δεκαετὴς πόλεμος καὶ ἡ δι' αὐτοῦ ἀπελευθέρωσις ὅλης τῆς Νήσου, πλὴν τινῶν φρουριῶν τὸ ἀφήρσαν ἀπ' αὐτῶν.

Οἱ σήμερον ἐν τῇ Κρήτῃ ὄντες ἐντόπιοι Τούρκοι μόλις ἀποτελοῦν τὸ πέμπτον μέρος τῶν κατοίκων, καὶ εἶναι μέγα λάθος ἐκεῖνο, τὸ ὅποτον ἐρρέθη κατὰ τὸ 1830 καὶ τὸ ὅποτον ἐστάθη ἴσως ἡ κυριωτέρα αἰτία, δι' ἣν ἐχωρίσθη τότε ἡ Κρήτη ἀπὸ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, ὅτι δηλαδὴ οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης εἶναι ἐξ ἡμισείας Τούρκοι καὶ Χριστιανοί.

Οἱ ἰθαγενεῖς Τούρκοι τῆς Κρήτης σήμερον κατὰ τὴν ἀκριβεστέραν ἀπαρίθμησιν, τὴν ὁποίαν καὶ δυνάμεθα εἰς πᾶσαν περίστασιν νὰ βεβαιώσωμεν εἶναι μόλις τριάκοντα χιλιάδες ψυχαί, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ εἶναι ἑκατὸν πενήκοντα χιλιάδες.

Δὲν εἶναι ἄρα δίκαιον νὰ καταδικάζεται ὁ χριστιανικὸς οὗτος λαὸς μέσα εἰς τὴν γῆν τῶν πατέρων του, νὰ ὑποφέρει τοιαῦτα δεινά, διότι ἐφάπαξ ὑπερίσχυσαν οἱ ἀλλόφυλοι οὗτοι κατακτηταὶ του νὰ τὸν ὑποτάξωσι, καὶ διότι, ἀφοῦ ἠδυνήθη διὰ τηλικούτων ἀγῶνων καὶ παθημάτων νὰ συντρίψῃ τὸν σιδηροῦν αὐτὸν ζυγόν, ὑφίσταται μολαταῦτα εἰσέτι ἐν αὐτῷ τὸ λείψανον τούτου· καὶ μάλιστα ἐνῶ εὐχαριστεῖται ὁ λαὸς νὰ μένωσι καὶ αὐτοὶ οἱ Τούρκοι ἐπὶ τοῖς ἴσοις καὶ τοῖς αὐτοῖς δικαιώμασιν εἰς τὸν τόπον! Ἄλλως δὲ ἡ αἱματοχυσία εἶναι ἀδύνατον νὰ καταπαύσῃ, ἕως οὗ ἐξοντωθῇ ἢ τὸ ἐν μέρος ἢ τὸ ἄλλο. Καὶ ἂν πάλιν δι' ἀνωτέρας βουλῆς ἤθελε διακοπεῖ πρὸς καιρόν, εἰς πρώτην ὁμωσ ἐυκαιρίαν ἀναμφιβόλως θέλει ἀνανεωθῇ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν ἔχη ὀλεθρίας διὰ τὴν ἀνθρωπότητα συνεπειάς.

Διὰ τοῦτο καθικετεύομεν ταπεινότερα τὰς Κραταιὰς Συμμάχους Δυνάμεις νὰ εὐδοκήσωσιν εἰς τὸ νὰ λάβωσι ὀριστικώτατα περὶ τῆς μελ-

λόουης ἀποκαταστάσεως τοῦ τόπου τούτου μέτρα. Τὰ μιὰ μέτρα ἢ αἱ προσωριναὶ οἰκονομίαι δὲν δύνανται νὰ φέρωσιν εἰς τοῦτον τὸν τόπον, εἰμὴ προσωρινὴν ἴσως τὸ πολὺ ἡσυχίαν, καθὼς τὸ ἀπέδειξαν ἡ πείρα τῶν 1830, καθὼς τὸ ἀποδεικνύει ἡ ἀπὸ τοῦ 1770, μέχρι τοῦδε πέμπτη ἐπανάστασις, καὶ αἱ αἰχμαλωσίαι αὐτοῦ τοῦ τόπου. Τὰ μέχρι τοῦδε γενόμενα κακὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τοὺς χριστιανούς, εἶναι τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ τὰ λησμονήσωσι, καὶ ἀδύνατον νὰ τὰ ὑπομείνωσιν τοῦ λοιποῦ, καὶ ἀδύνατον νὰ δώσωσι πίστιν ποτὲ πλέον εἰς ὑποσχέσεις Τουρκικῆς ἐξουσίας.

Ἐνῶ λοιπὸν καταφεύγει ὁ πολυπαθὴς οὗτος λαὸς ὡς ἰκέτης ὑπὸ τὴν κραταιὰν αἰγίδα καὶ προστασίαν τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος, ἀφροσιούμενος ὄλος εἰς τὴν δικαιοσύνην, τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν Ὑψηλὴν καὶ βαθεῖαν πολιτικὴν σύνεσιν ΑΥΤΗΣ, πέπειθεν ἐνδομύχως ὅτι θέλει δώσει ἀκρόασιν εἰς τὴν ἰκετήριον αὐτοῦ φωνήν, ὅτι θέλει ἐπινεύσει εὐμενῶς εἰς τὴν θεραπείαν καὶ παῦσιν τῶν δεινῶν του, καὶ θέλει ἀνεγείρει στήλην αἰωνίου εὐγνωμοσύνης καὶ σεβασμοῦ εἰς τὰς καρδίας ὄλου τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, καθ' ὅλας τὰς ἐπερχομένας γενεάς, εἰς τὰς ὁποίας παραδιδόμενα τὰ δεινὰ μας θέλουσι διεγείρει τὰ πλέον ζωηρὰ αἰσθήματα τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς Σωτῆρας αὐτῶν.

Μὲ βαθύτατον σέβας καὶ πληρεστάτην ἀφοσίωσιν ὑποσημειούμεθα

Ἐν Ἀποκορώνοις τῆς Κρήτης τὴν 5/11 Ἀπριλίου 1841.

Τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος
Ταπεινότητοι καὶ ὑποκλινέστατοι ἰκέται

Οἱ Ἀντιπρόσωποι καὶ Ὀπλαρχηγοὶ
τοῦ Χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης

Οἱ Ἀντιπρόσωποι

Οἱ Ὀπλαρχηγοὶ

Χ. Ροῦσος	Α. Μανουσογιάννης
Γεώργιος Κονταξάκης. Α. Μπιράκης	Β. Χάλης
Ν. Δασκαλάκης	Ἀντρουλακάκης
Ἐμμανουὴλ Χιονουδάκης (Ὑπ. δυσαν.)	Χριστόδ. Ν. Ρουσάκης
Νικόλ. Μπικάκης. Ἰωάννης (ἐπίθ. δυσαν.)	Παῦλος Πατερόπουλος
Α. Κυταδάκης (;)	Ἰάκωβος Κουμῆς
Νικόλ. Καλοειδᾶς. Δημ. Χρυσαφόπουλος	Γ. Α. Μοράκης
Ἡλίας Κουδούνις. Γ. Παπαντωνάκης	Μ. Κοκολάκης
(Ὑπ. δυσαν.)	(Α;) Πέληος Τζηρονητάνης
Γεώργιος Μαρκάκης	Μανουῖσος Χιονουδάκης
Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκης τοῦ Παναγιώτου	Ἐπ. Παπαδάκης
	Χ. Ροῦσος

A. Πρωτοπαπαδάκης ('Υπ. δυσαν.)
 Γεράσιμος Ἱερομόναχος Σήφης Κουκουβάκης
 Π. Γεωργιάδης Ὀπλαρχηγοὶ
 (Δυσαν.) Ντελιγιαννάκης
 Μανούσος Κωστάκης (;)

*Α. Δασκαλάκης

X. (;) Καβρουδάκης

M. Βασιλαντωνάκης

*Αναγνώστης Παπαδάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἄντ. Κωστατουλάκη ὁ Παῦλος Πιτερόπουλος

διὰ τὸν ἀγρόματον Χαρολάμπη Μπενουδάκη ὁ Ἰάκωβος Κουμῆς.

διὰ τὸν ἀγρόματον Παπαδανθρέου ὁ Β. Χάλης

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἀνδρουλῆν Μανουσέλην ὁ Ἄ. Μανουσογιαννάκης.

διὰ τὸν ἀγρόματον Γεώργιον Δασκαλάκη ὁ Ἄν. Τρουλωνάκης (;)

διὰ τὸν ἀγρόματον Μιχάλην Ψαρουδάκη ὁ Χριστόδουλος Ρουσάκης.

διὰ τὸν ἀγρόματον Μανούσον Βαρθάκη ὁ Νικόλαος Τζησηντάνης

διὰ τὸν ἀγρόματον Μανώλην Μανουσογιαννάκη ὁ (;) Καβρουδάκης.

διὰ τὸν ἀγρόματον Μιχάλην Κουρηδάκη ὁ Μανούσος Χιονουδάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Μιχάλην Κοτζολάκη ὁ Χριστόδουλος Ρουσάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἀντώνιον Σαριδάκη ὁ X. Ρουῖσος

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Στρογγυλὸν ὁ Γ. Α. Μοράκης.

διὰ τὸν ἀγρόματον Γεωργάκη Κουτρομπαδάκη ὁ Μ. Χιονουδάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Μανώλην Κηλαδοσηφάκη ὁ Γ. Α. Μοράκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Μιχάλην Προϊμάκη ὁ Β. Χάλης

διὰ τὸν ἀγρόματον Γεώρ. Νικολουδάκη ὁ Ἄναγν. Παπαντωνάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Μπάτην ὁ Γ. Α. Μοράκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Μυϊάκη (;) ὁ Κων. Παπαντωνάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Α. Παπαδάκη Σκορδίλην ὁ Ἄ. Μανουσογιαννάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Κωνσταντῖνον Βασιλάκη ὁ Ἰάκωβος Κουμῆς

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Παπαδάκη ὁ

διὰ τὸν ἀγρόματον Κοκκόλην Βαρθουδάκη ὁ

διὰ τὸν ἀγρόματον Γεώργιον Νικηφοράκη ὁ } Ἄντρουλακάκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Μανούσον Καπετανάκη ὁ }

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Τσουδερόν ὁ Νικόλαος Κυλοειδᾶς

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Μοσκοβίτην ὁ Νικόλαος Κυλοειδᾶς

διὰ τὸν ἀγρόματον Μανιᾶν Μπαλάση ὁ Γ. Α. Μοράκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Τζηστοράκη ὁ Γεώργιος Κοιτεξάκης

(ὑπογρ. δυσανάγνωστος)

διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Μπουγιουκαλάκη ὁ } Ἄ. Μπιράκης

διὰ τὸν ἀγρόματον Γεώργιον Κουκουτσάκη ὁ }

διὰ τὸν ἀγρόματον Γεώργιον Ἀναγνωστάκη	ὁ	} Ἀ. Μπιράκης
διὰ τὸν ἀγρόματον Γεώργιον Γιαπιτζήν	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Μπουζάκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Μανοῦσον Σφηνιουδάκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Μυλωνάκη	ὁ	} Γ. Α. Μοράκης
διὰ τὸν ἀγρόματον Γεώργιον Κοιζάμπασην	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Δημήτριον Βορεινὸν	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Ἰωάννην Γιανναράκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Θεόδωρον Μαυριδάκη	ὁ	} Γ. Λαμινὸς (,)
διὰ τὸν ἀγρόματον Μᾶρκον Μαρινάκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Σήφην Ματσαμάκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Δημήτριον Βαγιονῆν	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Μανώλην Τζουφράκη	ὁ	} Γ. Λαμινὸς (,)
διὰ τὸν ἀγρόματον Νικόλαον Τσαγκαράκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Βασίλειον Μπομπολάκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Σταμάτην Καλικάκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Σηρούχην Τσαντάκη	ὁ	} Μανοῦσ. Χιονουδάκης
(ἽΥπογρ. δυσανάγνωστος)		
διὰ τὸν ἀγρόματον Μανώλην Μοσκοβάκη	ὁ	
διὰ τὸν ἀγρόματον Νικόλαον Σφηνιαδάκη	ὁ	

Αἱ ἀνώμαλοι χρονικαὶ περίοδοι συνοδεύονται πάντοτε καὶ ἀπὸ φό-
νους, τραυματισμούς, ἀπειλὰς κλπ.

Οἱ Πρόξενοι φοβηθέντες λόγῳ τῆς καταστάσεως, τοὺς διατρέχον-
τας τὴν ὑπαιθρον ἐνόπλους, ζητοῦσι παρὰ τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ τὴν
ἀποστολὴν ἰσχυρᾶς ἀστυνομικῆς δυνάμεως διὰ τὴν προστασίαν των,
ὡς καὶ τὴν λῆψιν μέτρων προφυλάξεως τοῦ φιλησῦχου πληθυσμοῦ.

*Αριθ. ἐγγράφου 18.

Copie

La Canée, le 19 Avril 1841

Monsieur le Séraskier,

La population effrayée du meurtre commis hier sur la per-
sonne d' un Turc, semble méconnaître l' autorité et la justice
du gouvernement en demandant, les armes à la main, la puni-
tion des coupables, avant même leur saisie et qu' un jugement
légal ait pû être prononcé. A la vue d' une semblable violation
des lois de la justice, les Consuls soussignés doivent penser que
leur sûreté personnelle peut être gravement compromise au pre-

mier incident fâcheux qui se présentera ainsi que celle de leurs nationaux et protégés. En conséquence, les soussignés croient de leur devoir de demander à Votre Excellence une garantie suffisante pour la sûreté de leurs nationaux et de leurs personnes, et cette garantie ne peut exister que dans l'exécution d'une police plus sévère soutenue par de nombreuses patrouilles qui soient chargées de dissiper les attroupements et d'arrêter les individus porteurs d'armes qu'ils doivent réserver pour leur défense personnelle dans leur intérieur.

Les consuls soussignés pensent en même temps que les lieux publics où de mauvais sujets peuvent se rassembler doivent être fermés à la chute du jour.

Les Consuls soussignés ont l'honneur de renouveler à votre Excellence, Monsieur le Séraskier, l'assurance de leur respectueuse considération.

Le Consul d'Angleterre
signé : Ongley

Le Consul de Grèce
signé : J. Peroglou

Le Consul de France
signé : Charpentier

Le Vce Consul de Russie
signé : Thoron

Le Vce Consul d'Autriche
signé : Stiglich

Le Consul honoraire d'Espagne
signé : Maronich

Le Consul honoraire
(suite illisible)
signé : Parodi

Pour Copie Conforme
Le Consul de France
Charpentier

Ἡ ἐπὶ τῶν κρητικῶν ὑποθέσεων ἐπιτροπὴ ἀπευθύνει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Γάλλον Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ ὑπενθυμίζει εἰς αὐτὸν τὰς εὐεργεσίας αὐτῆς διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ δούλου χριστιανικοῦ κόσμου καὶ ζητεῖ ὅπως ἔλθῃ συνεπίκουρος εἰς τὰς ἐκκλήσεις τοῦ στεναζόντος Κρητικοῦ λαοῦ.

Ἄριθ. ἐγγράφου 19.

Lettre de la Commission Crétoise à Athènes

A Son Excellence Monsieur Guizot
Ministre Secrétaire d'État au Département
des Affaires Étrangères etc etc.

Monsieur le Ministre

Les évènements dont l'île de Crète est depuis quelques

temps déjà le théâtre sont sans doute déjà parvenus à la connaissance de Votre Excellence et nous aimons du moins à espérer que les informations les plus impartiales lui ont été adressées sur cet objet par Monsieur le Résident de France à Athènes. La guerre et le défaut de communications régulières ne permettant point à l'administration provisoire établie par les chrétiens crétois de faire parvenir aux gouverneurs des Grandes Puissances l'expression des vœux et des espérances du peuple, elle a expressément chargé les soussignés de cette partie si importante de ses attributions. Une délicatesse dont Votre Excellence comprendra le motif et la portée nous a seule empêché de Lui adresser plus tôt cette lettre dans l'intention de réclamer pour nos infortunés compatriotes sa haute bienveillance. Cependant l'état des choses en Crète depuis le commencement des hostilités, leur tournure entièrement et constamment à l'avantage des Chrétiens, les efforts de la Porte pour envoyer contre eux une seconde expédition ne nous permettant point la même réserve, nous prenons aujourd'hui la liberté d'adresser la présente à Votre Excellence pour l'informer nous-mêmes des vœux de nos malheureux compatriotes et de leur résolution inébranlable de mourir plutôt que de déposer les armes avant d'avoir secoué pour toujours un joug si barbare.

Avec l'intention d'étouffer à sa naissance une insurrection dont elle craint à bon droit les conséquences, la Porte a mis dans l'envoi de ses troupes et de sa flotte une célérité qui depuis un siècle n'est plus dans ses habitudes et quoiqu'elle y ait déjà jeté cinq mille hommes sous le commandement de son grand Amiral Tahir Pacha, elle en est venue après cinq combats dans la nécessité de préparer une deuxième expédition qui avec le secours du Très-Puissant ne lui servira pas plus que la première pour l'accomplissement de ce projet homicide sur notre belle et malheureuse patrie.

Excellence, nous n'ignorons certes pas que la liberté doit s'acheter chèrement et qu'il faut s'en montrer digne en répandant son sang pour l'acquérir, mais Votre Excellence, nous en sommes persuadés, trouvera que depuis 1821 jusqu'à 1830 il ne s'en est que trop répandu en Crète et que le sacrifice de 75 mille victimes chrétiennes a été plus que satisfaisant pour crier en faveur de ce qu'il reste d'une population jadis si nombreuse des droits à un état de choses qui puisse à l'avenir garantir son bien-être et son honneur.

La France sous Louis XIV a prodigué le noble sang de ses enfants pour empêcher l' établissement de la domination ottomane dans l' île, son gouvernement en 1830 pour l' y soustraire était prêt à prodiguer ses recherches, maintenant qu' il s' agit de l' en expulser ne nous serait - il pas permis d' espérer au moins l' appui moral de cette même France, aux généreux sentiments de laquelle la Grèce doit en grande partie sa liberté.

Votre Excellence doit se persuader que tout soulèvement des Chrétiens encore sous le joug musulman se fait avec l' intime persuasion que la France ne lui sera point contraire; telles sont les convictions populaires dues à l' expédition française en Morée, aux immenses bienfaits répandus par cette grande Nation sur les Grecs et surtout à l' idée généralement admise que la France a toujours été sincèrement portée à favoriser l' extension de la nationalité grecque. Nous espérons donc, Monsieur le Ministre, que ces convictions si respectables pour l' État qui en est l' objet ne recevront aucune atteinte dans les circonstances présentes, et qu'au contraire Votre Excellence en le faisant intervenir en faveur d' un peuple qui s' est montré et se montre encore aujourd' hui par sa conduite d' avance si digne de cette grâce insigne, attachera son nom si justement révééré par les amis de l' humanité à un acte qui serait aussi juste que politique.

Nous avons l' honneur d' être de Votre Excellence les très humbles, très obéissants et très dévoués serviteurs.

La Commission crétoise en Grèce.

S. Antoniadès Archimandrites M. Apostolidès

Em. Manitaky (?) N. Renierès Em. Antoniadès

Athènes le 8/20 Juin 1841.

Δυστυχῶς παρ' ὅλας τὰς προσπάθειάς τῶν Ἐπαναστατῶν καὶ τῆς ἐλευθέρου Ἑλλάδος, ἡ Ἐπανάστασις ἤρχισε νὰ χάνῃ ἔδαφος. Αἱ αἰματηραὶ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ἐπεσώρευσαν νέα δεινὰ εἰς τὸν Κρητικὸν λαὸν καὶ διέψευσαν διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ τόσον εὐγενοῦς πόθου του.

Οἱ ἐπαναστάται ἀντελήφθησαν ὅτι οὐδεμία ὑποστήριξις δύναται ν' ἀναμένεται διὰ τὴν ἐπίλυσιν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Καταφεύγουσιν ὅθεν εἰς τοὺς Προξένους καὶ ζητοῦσιν ὅπως ἀνανεωθῇ τὸ ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Διοικήσεως παραχωρηθὲν χρονικὸν διάστημα διὰ τὴν ἀναχώρησίν των.

Οὕτω λήγει καὶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ τῶν Κρητῶν διὰ τὴν ἀπόσει-

σιν τοῦ ζυγοῦ των. Νέαι περιστάσεις, περισσότερον εὐνοϊκαὶ δέον ν' ἀναμένωνται αἱ ὁποῖαι θὰ ἐκμεταλλευθῶσι καταλλήλως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἐνώσεως καὶ τοῦ τμήματος τούτου τῆς ἑλληνικῆς γῆς μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος.

Ἄριθ. ἐγγράφου 20.

Traduction du Grec

A Messieurs les Consuls des Trois Grandes Puissances,
l' Angleterre, la France et la Russie.

Le 13 courant, nous avons reçu une proclamation de S. E. Tahir Pacha par laquelle il accorda aux Crètois venus en Crète, un délai de huit jours pour quitter le pays. Ce même jour, nous avons reçu aussi celle de Mr le Consul de Sa Majesté Britannique, mais le 14, pendant que nous nous occupions de la réponse, une petite portion de nous a été attaquée subitement par l' armée turque et eut lieu le combat opiniatre de Provalma.

Aujourd' hui nous avons reçu les proclamations de Messieurs les Consuls de France, d' Angleterre, de Russie, d' Autriche et de la Grèce, par lesquelles chacune avec l' oposition qui lui est propre et d' après la conduite tracée par leurs ambassadeurs de Constantinople, nous préviennent que leurs souverains ne nous protègent pas. En conséquence, nous vous prions, Messieurs les Consuls, d' agir afin qu' une conférence ait lieu entre vous, leurs Excellences Tahir Pacha, Moustapha Pacha et nous, pour donner un nouveau cours à cette affaire et éviter de plus grand mal. Nous espérons, Messieurs, les Consuls, que vous resterez de tous vos bons offices pour obtenir notre demande dont le résultat, nous l' espérons, devra être satisfaisant.

Nous sommes avec respect.

Du camp grec, 17 Mai 1841

Signés: Ch. Roussos, A. Khairtis, G. Kontacsakis, Nicolas Bistakis Dim. Chrissafopoulos, A. Protopapadakis, A. Manoussoghianakis, Yacovos Koumis, G. Antracakis, G. Lambros, G. Ko trabasakis

Par traduction conforme

La Canée, le 4 Juin 1841

Le Chancelier du Consulat

A. Gaspary

EMM. ZAMΠΕΤΑΚΗΣ

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

‘Ο ὄσιος Ἰωάννης ὁ Ξένος¹ ἤκμασεν εἰς τὴν Κρήτην μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Ἀραβοκρατίας τὸ 961 μ. Χ. ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά. Ἀνήγειρεν ἐκτὸς ἄλλων πολλῶν ἱερῶν κτισμάτων, οἰκοδομηθέντων εἰς διάφορα σημεῖα τῆς νήσου, καὶ ναὸν πρὸς τιμὴν τῶν ἁγίων Εὐτυχίου καὶ Εὐτυχιανοῦ «ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Διθίνων τοῦ λεγομένου τοῦ Ράξου», ὅπου ὑπῆρχε σπήλαιον καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τὰ μνημεῖα τῶν ἁγίων «ἐν κατ’ ἄρκιον, ἕτερον δὲ κατὰ μεσημβρίαν»². Διὰ τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν ὁ L. Petit ἐξέφερε τὴν γνώμην³ ὅτι ἴσως ταυτίζεται πρὸς τὸν Ἅγιον Εὐτύχιον, τὸν σωζόμενον εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Χρωμοναστήρι Ρεθύμνης. Ἠθέλησα δι’ ἐπιτοπίου ἐρεύνης νὰ ἐξακριβώσω, ἂν ἡ ὑπόθεσις ἀνιέχη εἰς τὸν ἔλεγχον. Τὸ μνημεῖον ἐγείρεται εἰς τὸ πρᾶνὲς φάραγγος, ἐντὸς τοῦ μικροῦ συνοικισμοῦ Μετόχι τοῦ Περγίτη. Σήμερον ἀκούεται ὡς καθιερωμένον εἰς τὴν μνήμην μόνον τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου⁴. Οὔτε σπήλαιον, οὔτε τάφοι⁵ φαίνονται ἐκεῖ. Ἐπομένως ἡ εἰκασία τοῦ λατίνου κληρικοῦ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἄστοχος.

¹) Περὶ αὐτοῦ βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητικά Χρονικά», Β’, 1948, σσ. 47 - 72.

²) Αὐτόθι σ. 57, Βίου στίχος 27.

³) L. Petit, Saint Jean Xénos ou l’ Ermite d’ après son autobiographie, «Analecta Bollandiana», 42, 1924, σ. 7.

⁴) Καὶ παλαιὸν χάραγμα, ὑπάρχον μετὰ τὴν ἄλλων εἰς τὴν γωνίαν, τὴν ὁποίαν σχηματίζει ὁ ΒΔ πεσσὸς τοῦ ναοῦ, ἀναφέρει μόνον τὸν ἅγιον Εὐτύχιον: «*Ἄγης Εὐτυχης σκεπε φρουρη φυλατε τον σον δουλον*» κ.λ.π.

Εἰς τὸν Μέγαν Συναξαριστὴν τοῦ Κ. Δουκάκη (ἐν Ἀθήναις, 1896) καταλέγονται τέσσαρες ἅγιοι ὑπὸ τὸ ὄνομα Εὐτύχιος: τρεῖς μάρτυρες (Σεπτεμβρίου 2, Δεκεμβρίου 19, Ἰανουαρίου 20) καὶ εἰς ὄσιος (Μαρτίου 27). Εἰς τὸν Πατμ. κώδικα 212 ἀναγράφονται κοντάκιον τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Εὐτυχίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐορταζομένου τῇ 6ῃ Ἀπριλίου (Ν. Β. Τωμαδάκη, Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ ὕμνοι ἐκδιδόμενοι ἐκ πατμιακῶν κωδικῶν μετὰ προλεγόμενων, Β’, Ἀθῆναι 1954, σσ. ρπε’ καὶ σμθ’).

⁵) ἴσως εἶναι ἐνδεδειγμένον νὰ γίνῃ ἐπιμελεστέρα καὶ μάλιστα σκαφικὴ ἐρευνα. Τάφον εἰς τὸν Ἅγιον Εὐτύχιον δέχεται καὶ ἡ παράδοσις. «*Ἡ παράδοση ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἐκκλησία χτίστηκε ἀπὸ ἓνα γεροκαλόγερο φερμένο ἀπ’ τοῖς Ἁγίους τόπους, ποὺ πέθανε ἐδῶ. Ὅταν ἀνοίξανε τὸν τάφο, ποὺ εἶταν πίσω σὸ ἱερὸ βῆμα, μοσχόβολο ἄρωμα ξεχύθηκε ἀπὸ μέσα. Ἐχον νὰ ποῖνε, ὅτι ὁ τάφος ἀνήκει σὸ γεροκαλόγερο αὐτό, καὶ ἐξηγοῦν ἀπὸ τὸ ἄρωμα ὅτι ὁ καλόγερος εἶχεν ἁγίασει*» (Ἀλεξ. Κ. Χατζηγιάκη, Ἐκκλησίες Κρήτης, παραδόσεις. Ρεθύμνο, 1954, σ. 37).

Ἄλλ' ἂν τὸ πόρισμα τῆς προχείρου ἐρεῦνης μου δὲν ἦτο θετικὸν ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἐν τούτοις ἔδοκίμασα τὴν ἱκανοποίησιν εὐχαρίστου ἐκπλήξεως. Παρατήρησα ὅτι εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ διασώζονται ἀμυδραὶ τοιχογραφίαι. Ὁ G. Gerola δὲν ἀναφέρει αὐτὰς εἰς τὴν μελέτην του *Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, Venezia, 1935*. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὸν Ἅγιον Εὐτύχιον, ἀφοῦ εἰς τὸ ἔργον του *Monumenti Veneti nell' isola di Creta, 2, 1908, σ. 228, εἰκ. 230*, παρέχει κάτοψιν τοῦ ναοῦ, χαρακτηρίζων αὐτήν, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, ὡς «*rianta della chiesa di S. Maria a Khromonastiri (Retimo)*». Ὁ παλαιὸς ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Χρωμοναστήρι, γνωστὸς ὡς Παναγία ἢ Κερά^α, ἀνήκει εἰς ἄλλον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον.

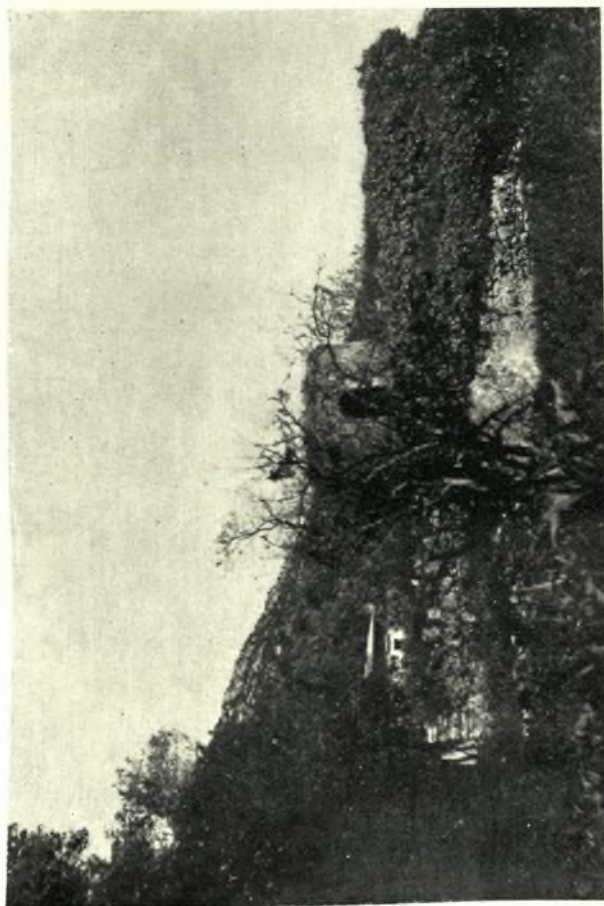
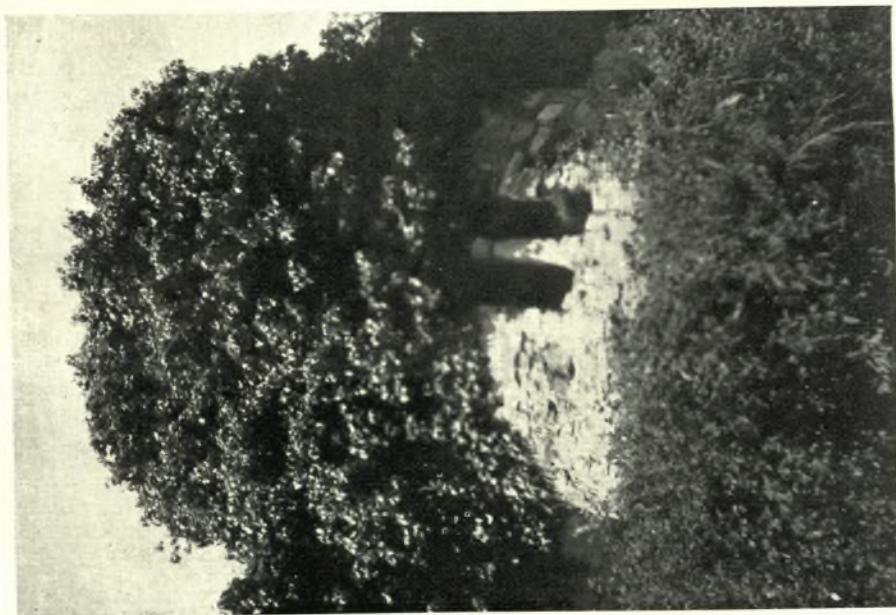
Α. Ο ΝΑΟΣ

Ὁ Ἅγιος Εὐτύχιος, ναὸς μονόκλιτος, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, μετὰ τρούλλου (Πίν. ΙΒ', εἰκ. 1 καὶ 2), ἔχει κτισθῆ δι' ἀργῶν λίθων^α. Τὴν κάτοψιν καὶ τὰς τομάς του^β παρέχει ἡ εἰκὼν 4. Οὐδὲν ἀρχιτεκτονικὸν δεδομένον δικαιολογεῖ ἠπόνοιαν ὅτι τὸ κτήριο ἐγένετο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κυριαρχίας τῶν Ἑνετῶν ἐπὶ τῆς νήσου. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, πολὺ μακρότεραι τῶν ἄλλων, τονίζουν τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς ἐκκλησίας. Ὁ τρούλλος στηρίζεται εἰς τέσσαρας πεσσούς, ἐκ τῶν ὁποίων ἀνὰ δύο συνέχονται πρὸς ἑκάτερον τῶν πλαγίων τοίχων καὶ λαμβάνουν μορφήν λίαν ἐξεχουσῶν παραστάδων. Πρὸς ἕκαστον τῶν πλαγίων διαμερισμάτων, τὰ ὅποια διαμορφοῦνται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς, ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸν Ἅγιον Εὐτύχιον δύο τυφλὰ βαθέα τόξα. Οἱ καλυπτόμενοι ὑπ' αὐτῶν χώροι δὲν ἐπικοινωνοῦν ἀπ' εὐθείας μεταξὺ των. Προφανῶς διὰ τῶν τόξων ἐπιδιώκεται ἐξουδετέρωσις ὠθήσεων τοῦ τρούλλου καὶ ἐξασφάλις τῆς ἰσορροπίας τοῦ κτηρίου. Ἄλλ' ἢ τοιαύτη λύσις ἀποβαίνει εἰς βάρος τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ναοῦ καὶ διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῶν ἐσωτερι-

^α) Βλ. G. Gerola, *Elenco topografico*, σ. 170, ὑπὸ τὸν ἀρ. 254. Σημειοῦται ὡς «*Kjeri*».

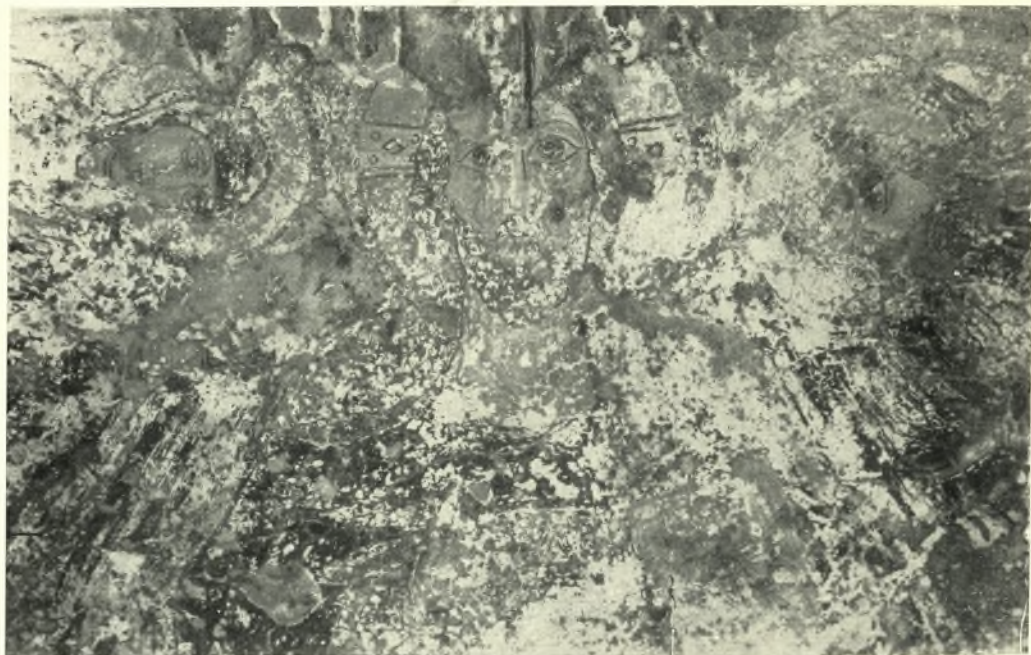
^β) Τὸν ναὸν περιέγραψα ἄλλοτε. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου, *περιοδ. τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Κρήτης «Ἀπόστολος Τίτος»*, τεύχ. 6, Ἰούνιος 1952, σ. 113 - 115. Εἰς τὰ γραφέντα ἐκεῖ ἄς προστεθῆ ὅτι εἰς τὸν Δ. τοῖχον τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε θύρα, φραχθεῖσα μεταγενεστέρως καὶ ὅτι ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου τὸ Α. καὶ Δ. εἶναι μικρότερα τῶν ἄλλων.

^γ) Αἱ μετρήσεις καὶ τὰ σχέδια ἐγένοντο κατὰ παράκλησίν μου ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ κ. Ἰωσήφ Φραϊδάκη. Τὸν εὐχαριστῶ. Ὁ Gerola εἰς τὴν κάτοψιν του δὲν σημειοῖ τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδος καὶ τὴν Δυτ. πεφραγμένην θύραν τοῦ ναοῦ.

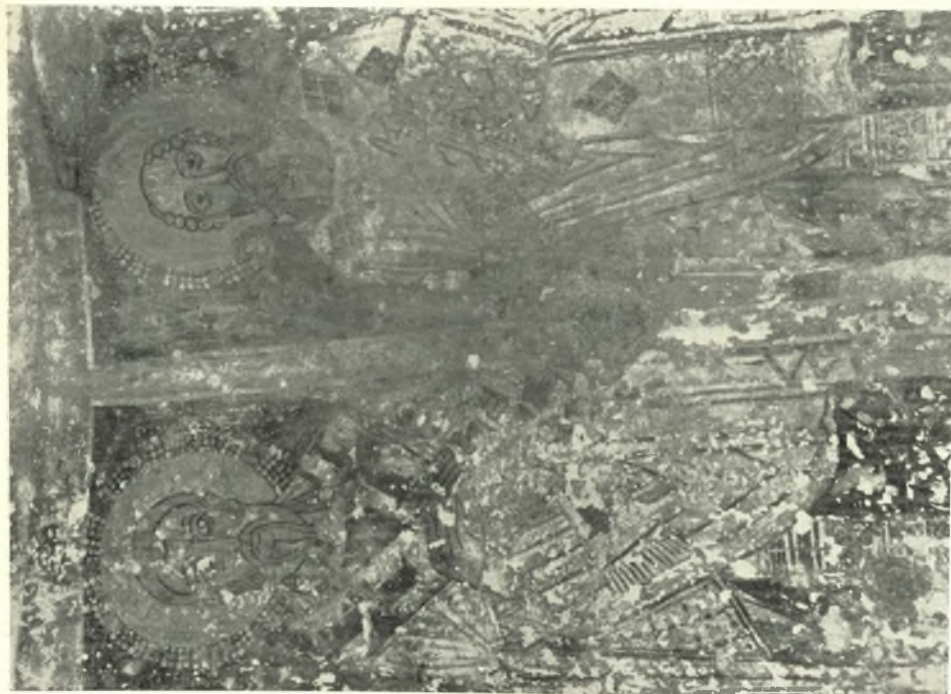

Είκ. 1 (άνω). — *Αποψις του Αγίου Εύρυχίου από Ν.

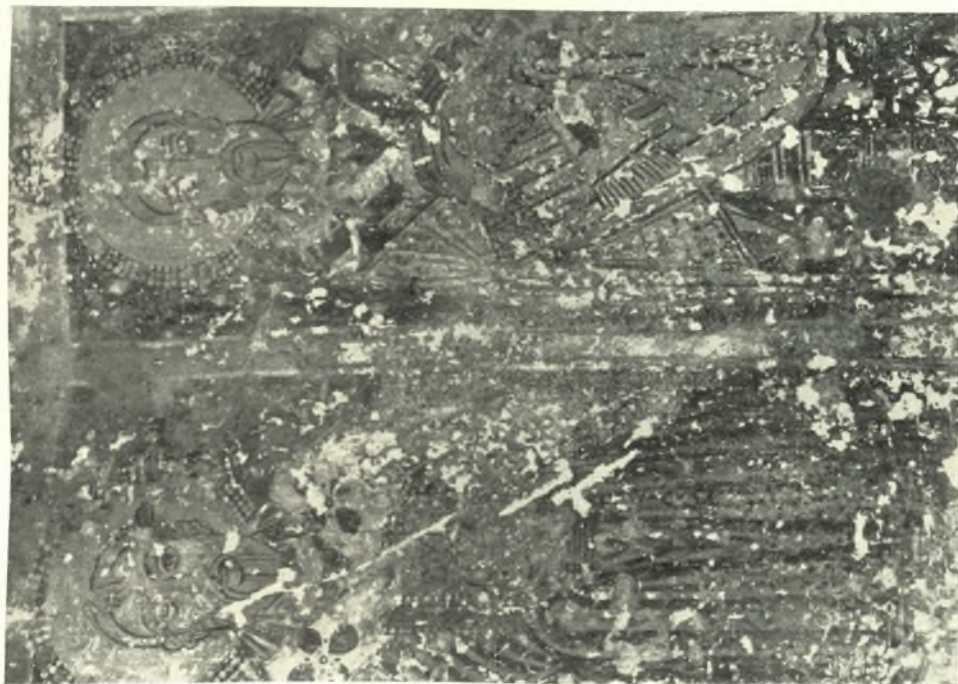
Είκ. 2 (δεξιά). — *Η άψις του Αγίου Εύρυχίου.

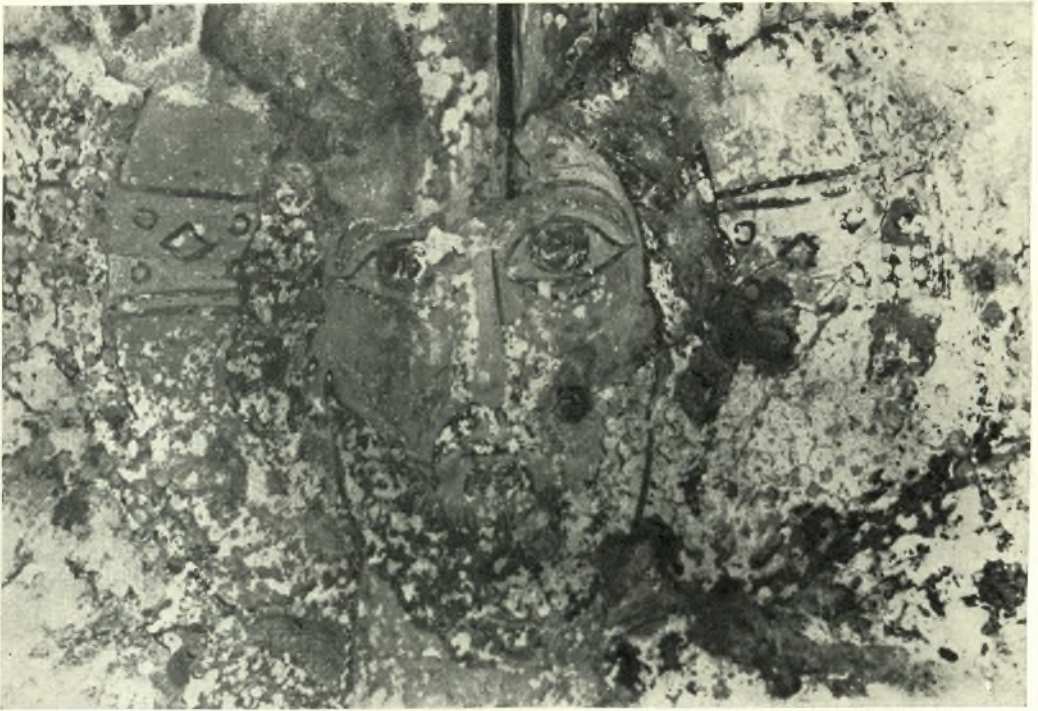
Είκ. 1 (άνω). — Ἡ Δέησις. Είκ. 2 (κάτω ἀριστερά). — Οἱ ἅγιοι Βλάσιος καὶ Ἐλευθέριος.
Είκ. 3 (κάτω δεξιὰ). — Ὁ τρίτος Ἱεράρχης τῆς ἄνω ζώνης.

Εἰκ. 2 — Ὁ ἕκτος καὶ ἑβδομὸς Ἱερῶν
τῆς ἄνω ζώνης

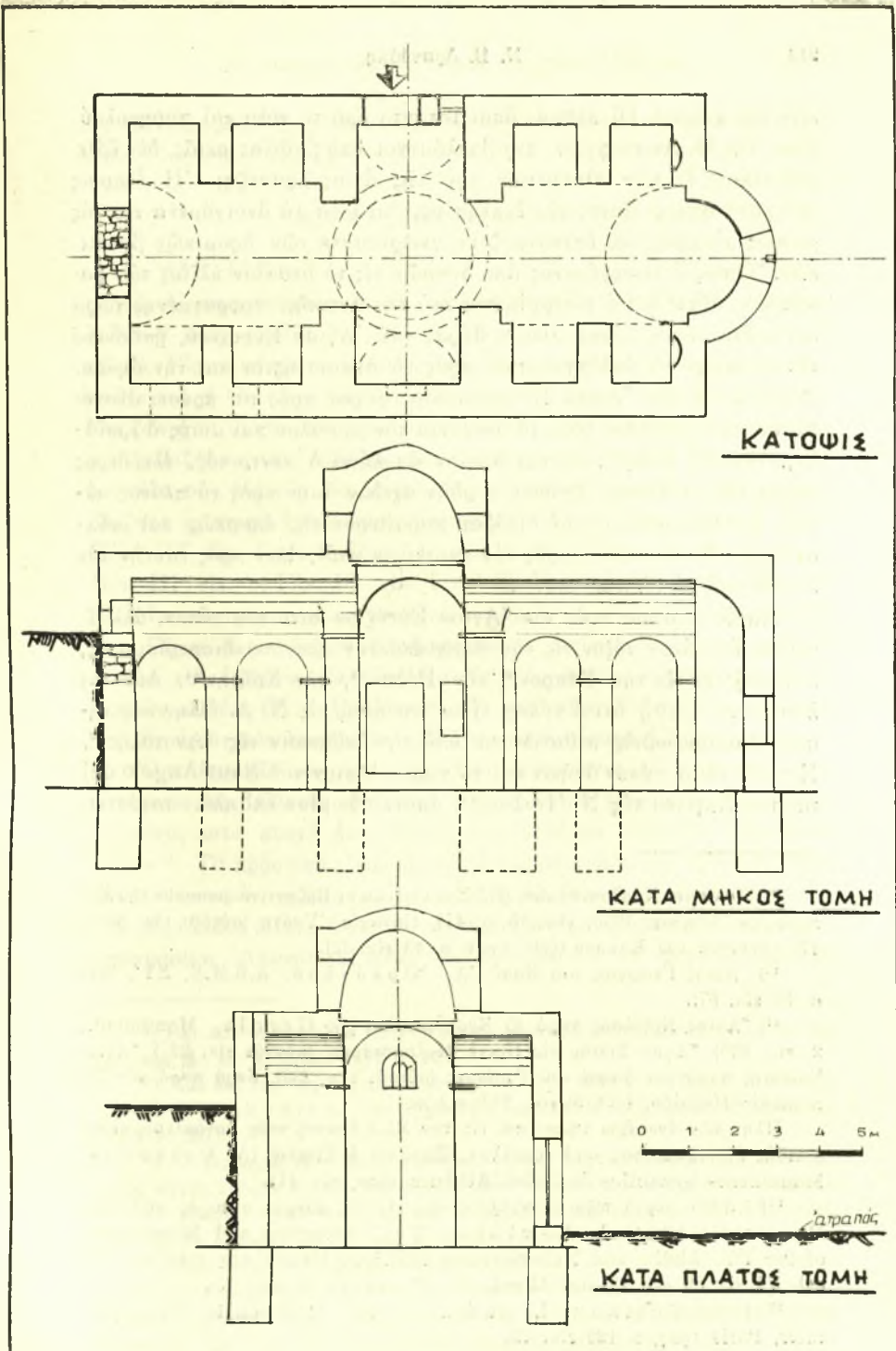
Εἰκ. 1. — Ὁ πέμπτος καὶ ἕκτος (ἀγ. Τίτος ;
Ἱεράρχης τῆς ἄνω ζώνης.

Είκ. 1 (άνω).—'Ο Χριστός τῆς Δεήσεως.
(Λεπτομέρεια τῆς είκ. 1 τοῦ πίν. ΙΓ')

Είκ. 2. (ἀριστερά) — 'Ο Χριστός ἐκ ψη-
φιδωτοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος.

Εικ. 4. — Κάτοψις και τομαί του ναού Ἁγίου Εὐθυμίου Ρεθύμνης.

κῶν του χώρων. Οἱ πιστοί, ὅσοι ἴσταντο ὑπὸ τὰ τόξα καὶ παρηκολούθουν τὴν Θ. Λειτουργίαν, περιβαλλόμενοι ὑπὸ βαθείας σκιᾶς, δὲν ἔβλεπον τίποτε ἐκ τῶν τελουμένων πρὸ τῆς ἁγίας Τραπέζης. Ἡ ἔξαρσις τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τῆς ἐκκλησίας, τὰ τόξα τὰ ἀνοιγόμενα εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς ὑπενθυμίζουσαν γνωρίσματα τῶν δρομικῶν βασιλικῶν. Ὅπως ὁ εἰσερχόμενος ἀπὸ δυσμῶν εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος τῶν βασιλικῶν, οὕτω καὶ ὁ εἰσερχόμενος διὰ τῆς δυτικῆς, πεφραγμένης τῶρα καὶ πιθανώτατα μόνης ἄλλοτε θύρας τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου, ἤσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ βαδίση ἔμπρὸς πρὸς τὸ θυσιαστήριον καὶ τὴν ἀψίδα. Βεβαίως εἰς τὸν Ἁγιον Εὐτύχιον τὴν φορὰν πρὸς τὰ πρόσω ἀνακόπτουν τὰ ὑψηλότερα τόξα τὰ ἀνέχοντα τὸν τροῦλλον καὶ αὐτὸς ὁ τροῦλλος. Πάντως ἡ ἀψίς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπολύγει ὁ κεντρικὸς, ἐλεύθερος χώρος τῆς ἐκκλησίας, ἔχουσα χορδὴν σχεδὸν ἴσην πρὸς τὸ πλάτος αὐτοῦ, φωτιζομένη διὰ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἐπαρκῶς καὶ μάλιστα πολὺ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν σκοτεινὸν ναόν, εἴλεκε πρὸς ἑαυτὴν τὸν πιστὸν καὶ τὸ βλέμμα του.

Ναοὺς ὁμοίους πρὸς τὸν Ἁγιον Εὐτύχιον κατὰ τὸν τύπον, ἀλλ' ἔχοντας ἐν μόνον τόξον εἰς τὴν θέσιν ἐκάστου πλαγίου διαμερίσματος, συναντᾷ τις εἰς τὴν Κύπρον⁹, τὴν Ρόδον¹⁰, τὴν Κρήτην¹¹. Δύναται λοιπὸν νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ τύπος εἶναι συνήθης εἰς Ν. Α. ἑλληνικὰς νήσους διαμορφωθεὶς πιθανώτατα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς¹². Εἰς τὸν ἴδιον τύπον ἀνήκει καὶ τὸ πυρεκκλησίσιον τοῦ Sant'Angelo del monte Rapato τῆς Ν. Ἰταλίας¹³, ἀποτελοῦν μίαν ἐπὶ πλέον περιπτώ-

⁹) Παναγία Κορδακιώτισσα (Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, εἰκ. 35 σ. 47), Παναγία Ὑπάτη (αὐτόθι εἰκ. 36 σ. 47), Παναγία τοῦ Κάμπου (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 43 εἰκ. 32).

¹⁰) Ἁγιος Γεώργιος σὺν Καπὶ (Α. Ὀρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε. Σ1', 1948 σ. 83 εἰκ. 67).

¹¹) Ἁγιος Νικόλαος παρὰ τὰ Κυριακοσέλια (G. Gerola, Monumenti, 2, εἰκ. 226), Ἁγιος Σωτήρ εἰς Πρινὲ Μυλοποτάμου (αὐτόθι εἰκ. 227), Ἁγιος Ἰωάννης παρὰ τὸν Δαφνὲ τοῦ Τεμένους (αὐτόθι εἰκ. 232), Κερά παρὰ τὴν Ἐπισκοπὴν Πεδιάδος (αὐτόθι εἰκ. 229) κ.λ.π.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω νήσων καὶ εἰς τὴν Χίον ἀπαντᾷ ναὸς μονόκλιτος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μετὰ τροῦλλου, Παναγία ἢ Σικελιά (Α. Ορλάνδος, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν 44).

¹²) Βαθῆα τυφλὰ τόξα συναντᾷ κανεὶς εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς ναῶν τῆς Μεσοποταμίας (Gertrude Lowthian Bell, Churches and Monasteries of the Tür Abdin and Neighbouring Districts, Heidelberg 1913, εἰκ. 19, σελ. 77, εἰκ. 20 σελ. 78, εἰκ. 22 σελ. 80 Βλ καὶ εἰκ 15 σελ. 75).

¹³) Emile Bertaux, L'art dans l'Italie Méridionale, Tome premier, Paris 1904, σ. 122 εἰκ. 39.

σιν, ἐπικυροῦσαν ἐξάρτησιν ὅσον ἀφορᾷ τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην τῆς χώρας ἀπὸ τὴν Ἐνατολήν¹⁴.

Β'. Αἱ τοιχογραφίαι

1. Περιγραφή.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου ζωγραφεῖται ἡ Δέησις (Πίν. ΙΓ', εἰκ. 1, Πίν. ΙΕ', εἰκ. 1, Πίν. ΙΖ', εἰκ. 1 καὶ 2). Εἰς τὸ μέσον ὁ Χριστὸς ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ ἄνω καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Πρὸδρομος. Ἡ λοιπὴ ἀψὶς διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας. Εἰς τὴν ἀνωτέραν εἰκονίζονται κατ' ἐνώπιον ἑπτὰ ἱεράρχαι, χωριζόμενοι ἀπ' ἀλλήλων μὲ κεραμοχρόους ταινίας. Οἱ περισσότεροι εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ διὰ τῆς ἄλλης κρατοῦν Εὐαγγέλιον. Πρῶτος ἀριστερὰ ὁ Βλάσιος¹⁵ δεύτερος ὁ Ἐλευθέριος, ἕκτος ὁ Τίτος (Πίν. ΙΓ', εἰκ. 1 καὶ 2, Πίν. ΙΔ', εἰκ. 1 καὶ 2, Πίν. ΙΣ' εἰκ. 1 καὶ 2, Πίν. ΙΗ' εἰκ. 1, Πίν. ΙΘ' εἰκ. 1 καὶ 2). Ἱεράρχαι κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀλλ' ἄνευ διαχωριστικῶν ταινιῶν, παρίστανται καὶ εἰς τὴν κάτω ζώνην. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν ζωγραφεῖται ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, φέρων χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, εὐλογῶν διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς καὶ διὰ τῆς ἄλλης κρατῶν κλεῖδας (Πίν. ΙΗ' εἰκ. 2). Ὁ παρ' αὐτὸν ἐπίσκοπος, ὁ φέρων εἰς τὴν ἀριστερὰν λεπτὸν σταυρὸν εἶναι πιθανώτατα ὁ Χρυσόστομος¹⁶.

Ἡ «ἀῆρ» τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι βαθυκύανος. Οἱ κίτρινοι φωτιστέφανοι περιβάλλονται ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς σειρὰς λευκῶν λίθων, διακοπόμενας κατὰ πυκνὰ διαστήματα ὑπὸ μεγάλων γαλανῶν ἢ ἐρυθρῶν λίθων¹⁷. Τὰ πρόσωπα εἶναι ὄχρα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀποδίδονται μὲ κασιανὸν χρῶμα καὶ αἱ ρυτίδες μὲ λεπτὰς ἐρυθρὰς γραμμάς, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐνίστε, ὅπως εἰς τὸν Χρυσόστομον, ὑπάρχει ἑλαφρὰ σκιά ὑποπρασίνη. Ἡ ἀλλαχῶ αἱ σκιαὶ τοῦ προσώπου εἶναι τεφροκύανοι. Οἱ

¹⁴) Βλ. καὶ καθηγ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1942 σ. 449.

¹⁵) Καὶ εἰς τὰς ἀψίδας τῶν Καππαδοικῶν ναῶν εἰκονίζεται ὁ Βλάσιος (G. de Jerphanion, Les Églises rupestres de Cappadoce, texte 1°, 1932, σ. 381).

¹⁶) Ὁ ἱεράρχης εἰκονίζεται κρατῶν σταυρὸν μάρτυρος προφανῶς ἐπειδὴ τὸ τέλος αὐτοῦ ὑπῆρξε σχεδὸν μαρτυρικόν. Καὶ εἰς τὸν Ἁγιὸν Δημήτριον Μυστρᾶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ἐντὸς κόγχης, ὁ Χρυσόστομος βασιτάζει διὰ τῆς δεξιᾶς μαρτυρικὸν σταυρὸν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς Εὐαγγέλιον.

¹⁷) Φωτιστέφανους ὁμοίως διακεκοσμημένους συναντᾷ τις εἰς τὸ Poggiardo τῆς Ἀπουλίας (XI - XII αἰ.) (Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Roma 1939, πίν. 75) εἰς τὸ Djavanar Kilissé τῆς Καππαδοκίας (G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. 208¹) κ. ἄ.

νέοι ἅγιοι ἔχουν τρίχωμα καστανόν καὶ οἱ πρεσβύτεροι τεφρόν, ἐνίοτε ὑποκύανον μὲ ἄτονα λευκά φῶτα καὶ βαθυκαστάνους σκιάς. Εἰς τὰ φορέματα τὰ χρώματα εἶναι βαθὺ κυανοῦν, καστανόν, κεραμόχρουν, ἐρυθρόν, ρόδινον, σιτόχρουν, λευκόν. Τὸ τεφρόν ἐγχείριον τοῦ ἁγίου Τίτου (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 1 καὶ 2), κοσμεῖται δι' ἰδιορροῦθμων μελανῶν στουρῶν καὶ μεταξύ των δι' ἐρυθρῶν κηλίδων.

2. Εἰκονογραφία.

Ἡ Δέσις¹⁸ κοσμεῖ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου κατ' ἔθος ἀγιογράφων τῆς Ἀνατολῆς¹⁹. Ὡς εἰκονογραφικὸν θέμα ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος εἰς ἔργα μικροτεχνίας, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητῆς Σωτηρίου²⁰. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν εἰσχωρεῖ τὸ θέμα καὶ εἰς τὴν μνημειώδη ζωγραφικὴν, ἀφοῦ συναντῶμεν αὐτὸ ἐπὶ μικρᾶς ἀψίδος τοῦ παρεκκλησίου τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Gueurémé τῆς Καππαδοκίας²¹, ἕαν, ἐννοεῖται, ἢ ὑπὸ τοῦ G. de Jerphanion χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναύσκου εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα εἶναι ὀρθή. Βραδύτερον ἢ Δέσις εἰκονίζεται εἰς τὸ θριαμβικὸν τόξον τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου²² (1037 - 1061), εἰς τὴν ἀψίδα τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος²³ καὶ κατόπιν εἰς τοὺς Καππαδοκικοὺς ναοὺς Qaranleq, Elmale, Tchareqle Kilissé καὶ Taghar²⁴.

Ἐπὶ τὴν Δέσιν τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου οἱ ἱεράρχαι εἶναι διατεταγ-

¹⁸) Διὰ τὸ θέμα βλ. C. Osieczkowska, La mosaïque de la porte royale à Sainte - Sophie de Constantinople, «Byzantion» IX 1934, σ. 41 κέξ.

Ἡ εἰκὼν τῆς Δέσεως θεωρεῖται ἢ ὡς σκηνὴ ἀποκαλυπτικὴ, παριστώσα τὸν Χριστὸν ὡς Κριτὴν, δυσωπούμενον ὑπὸ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου, ἢ ὡς σκηνὴ διαμορφωθείσα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐθίμων τῆς βυζαντινῆς Ἀθῆς (βλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία, Α' Ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας», τόμ. ΚΣΤ', 1955, σ. 8).

¹⁹) Βλ. Ἁ. Ὁρλάνδου, ABME, ΣΤ', 1948 σ. 144.

²⁰) Γ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 8.

²¹) G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ. Ι', Paris 1925, σ. 122. Διὰ τὴν χρονολόγησιν βλ. τομ. ΙΙ', 1942, σ. 415.

²²) Βλ. Ch. Diehl, Manuel d' art byzantin, Paris 1910, σ. 481, (τὴν δευτέραν ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου δὲν ἔχω πρόχειρον) καὶ A. Grabar, La décoration byzantine, Paris et Bruxelles 1928, σ. 33

²³) G. A. Sotiriou, Peintures murales byzantines du XIe siècle dans la Crypte de S. Luc en Phocide, «Actes du III Congrès International des Études byzantines, Athènes», 1932, σ. 391.

²⁴) G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. 98', 114', 126', 166'. Καὶ ἄλλα παραδείγματα ἐξ ἄλλων τόπων ἔχει συγκεντρώσει ὁ καθηγητῆς Ἁ. Ὁρλάνδος ἐν ABME, ΣΤ', 1948, σ. 144.

μένοι εἰς δύο σειράς²⁵ Παριστάμενοι κατενώπιον βλέπουν ἔμπρὸς κατ' εὐθειαν, ὅπως συμβαίνει εἰς παλαιὰς διακοσμήσεις ναῶν, π. χ. τῆς Ἁγίας Βαρβάρας de Soghanle²⁶ (πρῶτον τέταρτον τοῦ 11ου αἰῶνος)²⁷, τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου²⁸, τοῦ Tcharaqle Kilissé²⁹. Ἐπομένως καὶ ἡ σύντομος ἐπισκόπησις τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ διάκοσμος αὐτοῦ εἶναι ἔργον τοῦ 11ου αἰῶνος.

Εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κιέβου ἐπὶ τοῦ ἄνω τμήματος τῆς ἀψίδος εἰκονίζεται ἡ δεομένη Θεοτόκος³⁰ καὶ ὑπὲρ τὴν ἀψίδα ἡ Δέησις, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Διὰ τὴν δεομένην τοῦ Κιέβου ἔχει γραφῆ ὅτι συμβολίζει τὴν Ἐκκλησίαν³¹. Καὶ ἡ εἰς τὴν ἀψίδα τῆς Cefalù ὑπὸ τὸν Παντοκράτορα δεομένη Θεοτόκος ἐθεωρήθη ὡς ἔμψυχον σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας³². Ὡστε εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων, ἀναγομένων εἰς τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα, ἡ ἐπὶ τῆς ἀψίδος κατὰ τινὰ τρόπον ἀπεικόνισις τῆς Ἐκκλησίας.

Συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν τῶν Ὁρθοδόξων ὁ ἐπίσκοπος, ἡ ὄρατὴ κεφαλὴ τῆς κατὰ τόπους Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ τὸν ἀπαραίτητον ὄρον διὰ τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς³³. «*Scire debes*», γράφει ὁ ὁγιος Κυπριανός, «*episcopum in Ecclesia esse et Ecclesiam in episcopo et si quis cum episcopo non sit in Ecclesia non esse*»³⁴. Εἰς τὰς Οἰκουμενικὰς

²⁵) Εἰς δύο σειράς εἰκονίζονται οἱ 12 Ἀπόστολοι ἐπὶ τῆς ἀψίδος τῆς Cefalù (Βλ. Ot. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London, (1949) πίν. 1). Ἄνωθεν αὐτῶν παρίσταται ἡ Θεοτόκος δεομένη ἐν μέσῳ τεσσάρων Ἀρχαγγέλων καὶ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ὁ Παντοκράτωρ ἐν προτομῇ.

²⁶) G. de Jerphanion, ἔνθ' ἄνωτ. εἰκ. 186¹, 191⁵. Μεταξὺ τοῦ ἐν-θρόνου Ἰησοῦ καὶ τῶν ἱεραρχῶν μεσολαβεῖ παράστασις ἀποκαλυπτικῶν συμβόλων, ἑξαπτερούγων, τροχῶν, τετραμύρφου. Βλ. καὶ II¹ σ. 313.

²⁷) Αὐτόθι II¹, σ. 311.

²⁸) Βλ. παρὰ Ch. Diehl, ἔνθ' ἄνωτ., εἰκ. 229 καὶ J. Stefanescu, I. *Illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles, 1936, σ. 127.

²⁹) G. de Jerphanion, ἔνθ' ἄνωτ. εἰκ. 126¹.

³⁰) Βλ. ὑποσ. 22. Ὑπὸ τὴν δεομένην τοῦ ρωσικοῦ ναοῦ παρίσταται μετὰ ξὺ τῶν Ἀσρῶν καὶ Μελχισεδέκ ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ κατωτέρω ἱεράρχαι καὶ διάκονοι.

³¹) Ch. Diehl, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 481.

³²) A. Grabar-Skira, *La peinture byzantine*, Genève, 1953, σ. 126. «*Elle est mise au centre de l'humanité, et au-dessus d'elle, dans une position qui en fait...le symbole vivant de l'Eglise*».

³³) Χρ. Ἀνδροῦτσου, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 284.

³⁴) Παρὰ τῷ ἰδίῳ ἔνθ' ἄνωτ. ὑποσημ. 5 σ. 284.

Συνόδους οἱ ἱεράρχαι ἀντιπροσωπεύουν τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπομένως εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου ἐπεδίωξε νὰ παραστήσῃ εἰς τὴν ἀψίδα τὴν Ἐκκλησίαν καθόλου δι' ἀντιπροσώπων αὐτῆς.

Ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ ἀψὶς ἔχει «ἀλληγορικὴν ἔννοιαν, ὡς σημεῖον ἐνοῦν τὴν στέγην τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ δάπεδον καὶ συμβολικῶς τὸν οὐρανὸν πρὸς τὴν γῆν»⁸⁵. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία συνδέει οὐρανὸν καὶ γῆν, ἀφοῦ κατὰ τοὺς Πατέρας περιλαμβάνει πάντας τοὺς ἀποτελοῦντας τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ «εἴτε ἐνταῦθα βιοῦντας εἴτε ἐν οὐρανῷ θριαμβεύοντας»⁸⁶. Κατὰ τὸν ἱερὸν Ἀδγουστίνον «*Templum Dei sancta est ecclesia, scilicet uniuersa, in coelo et in terra*»⁸⁷. Ἐὰν δὲ ἡ Θεοτόκος, ἡ συνήθως εἰς τὴν ἀψίδα εἰκονιζομένη, ὀνομάζεται «Πλαιτέρα»⁸⁸ καὶ «Βασιλέως κατέδρα»⁸⁹ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου «*θρόνος Χριστοῦ*», «ἐπαναπαύεται γὰρ αὐτῇ»⁹⁰. Διὰ τὴν Ἐκκλησίαν γράφει ὁ Χρυσόστομος ὅτι «*τοῦ οὐρανοῦ ὑψηλότερα ἐστί· τῆς γῆς πλαιυτέρα ἐστίν*»⁹¹.

Ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἱεραρχῶν εἰς τὴν ἀνωτέραν ζώνην τῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου μὲ κατακορύφους κεραμοχρόους ταινίας εἶναι ἀσυνήθης.

Εἰς τὸ Τchareqle Kilissé οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἀψίδος, ἕξ τὸν ἀριθμὸν⁹², παρίστανται ἀραιά, εἰς μίαν σειρὰν, ἕκαστος ὑπὸ τόξον⁹³. Εἰς τὸν Ἁγίον Εὐτύχιον εἶναι ἑπτὰ, ὁ εἰς πλησίον τοῦ ἄλλου. Δύσκολον ὅμως εἶναι νὰ στηριξῆ τις ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ζωγράφος ἐπεδίωξε νὰ εἰκονίσῃ ἑπτὰ ἐπισκόπους καὶ μάλιστα ἐπηρεασθεῖς ὑπὸ τοῦ ἀριθμοῦ ἑπτὰ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνέρχονται αἱ ἔκκλησiai τῆς Ἀποκαλύψεως, αἱ πρὸς αὐτὰς ἐπιστολαί, οἱ ἄγγελοι τῶν ἔκκλησιῶν, οἱ θστέρες καὶ αἱ χρυσαῖ λυχναί⁹⁴. Ἄλλωστε ἐκ τῶν ζωγραφουμένων ἐνταῦθα ἱεραρχῶν

⁸⁵) Γ. Σωτηρίου, Οἱ εἰκονογραφικοὶ κύκλοι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, «Ν. Ἐστία». τόμος Χριστουγέννων 1955, σ. 408.

⁸⁶) Βλ. Χρ. Ἀνδροῦτσον, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 259.

⁸⁷) Παρὰ τῷ ἰδίῳ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 259, ὑποσ. 3.

⁸⁸) Βλ. Γ. Σωτηρίου, ἔνθ' ἄνωτέρω.

⁸⁹) Εἰς τὸν πρῶτον Οἶκον τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου λέγεται «*Χαῖρε, ὅτι ὑπάρχεις Βασιλέως κατέδρα· χαῖρε, ὅτι βασιάζεις τὸν βασιάζοντα πάντα*». (Τριψίδιον, ἔκδ. 8η, Βενετία, 1898, σ. 282α).

⁹⁰) Παρὰ Χρ. Ἀνδροῦτσω, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 265, ὑποσ. 3.

⁹¹) Παρὰ τῷ ἰδίῳ, αὐτόθι.

⁹²) G. de Jerphanion, ἔνθ' ἄνωτ. I', σ. 456.

⁹³) Βλ. ὑποσ. 29.

⁹⁴) Ἐκκαλύψεις Ἰωάννου α' 11 - 20. Εἰς τὸν τελευταῖον στίχον παρέχεται ἡ ἐρμηνεία (Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἡ Καινὴ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας,

ἐκείνοι, ὧν σώζονται τὰ ὀνόματα ⁴⁶, εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὰς ἐκκλησίας, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν ⁴⁶.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ λεπτομέρεια τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου εἰς τὴν κάτω ζώνην τῆς ἀψίδος παρὰ τοὺς Ἐπισκόπους. Ὁ ἀντιστοιχῶς εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς ἰδίας σειρᾶς ζωγραφούμενος ἅγιος ἔχει τόσας ζημίας ὑποστῆ, ὥστε δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἶπη τις ὅτι παρίστανε τὸν Παῦλον, τὸν ἕτερον ἀπὸ τοὺς «πρωτοθρόνους» τῶν Ἀποστόλων ⁴⁷. Δι' αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφιλοχωρήσῃ πρὸς στιγμὴν ἢ σκέψις μήπως ἡ παράστασις τοῦ Πέτρου πλησίον διδασκάλων τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπηχεῖ παλαιὸν ἰδιαίτερον σεβασμὸν τῶν Κρητῶν πρὸς τὸν Ἀπόστολον, κατάλοιπον τῆς ἀρχαίας ἐξαρτήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν πρεσβυτέραν Ρώμην ⁴⁸. Τὴν σκέψιν ὅμως αὐτὴν εὐρίσκω ἀπίθανον. Διότι θ' ἀνέμενέ τις ὡς δεῖγμα ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ τῶν Κρητῶν πρὸς τὸν ἅγ. Πέτρον τὴν ἀφιέρωσιν ἱκανῶν ἐκκλησιῶν τῆς νήσου εἰς αὐτόν. Ἐν τούτοις ἔκ τῶν 809 τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Κρήτης, τοὺς ὁποίους ἀπαριθμεῖ ὁ Gerola, μόνον εἰς — ὁ ὑπὸ τὸν ἀριθ. 111 — εἰς τὸ χωρίον Βληθιᾶς τοῦ Σελί-

Αἱ Ἐπιστολαὶ καὶ ἡ Ἀποκάλυψις, Ἀθήναι 1952, σ. 493):

Οἱ ἐπὶ ἀστέρες ἄγγελοι *Οἱ ἐπὶ ἀστέρες σημαίνουν ἐπὶ ἐπισκόπους τῶν*
τῶν ἐπὶ ἐκκλησιῶν εἰσὶ, *ἐπὶ ἐκκλησιῶν πρὸς ἐκπροσωποῦν τὴν ὅλην ἐκκλη-*
καὶ αἱ λυχναὶ αἱ ἐπὶ *σίαν. Καὶ αἱ ἐπὶ λυχναὶ συμβολίζουσι τὰς ἐπὶ ἐκ-*
ἐπὶ ἐκκλησίαι εἰσίν. *κλησίας.*

Καὶ ὁ καθηγητὴς Μπρατσιώτης, (Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 83) γράφει διὰ τὰς ἐπὶ ἐπιστολάς ὅτι, καίτοι ἀναφέρονται «εἰς ὀρισμένας ἐκκλησίας τῆς Μικρασίας, εὐλόγως ἐθεωρήθησαν ἤδη ἐν τῇ παλαιᾷ Ἐκκλησίᾳ (Ἀγιοσιτῆρος κ. ἄ.) ὡς ἀπευθυνόμεναι πρὸς ὅλην τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δὴ ὅχι μόνον τοῦ τέλους τῆς ἀποστολικῆς καὶ τῆς ἀμέσως ἐπομένης ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν πάντων τῶν αἰῶνων, ἧς αἱ ἐν λόγῳ ἐκκλησίαι ἀποτελοῦσι κλασσικοὺς ἀντιπροσωπευτικοὺς τύπους».

Μήπως ἄραγε ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου ἠθέλεε δι' ἐπὶ ἀρχιερέων νὰ παραστήσῃ συμβολικῶς τὸ «σῶμα» τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ εἰς τὴν δευτέραν ζώνην;

⁴⁶) Ὁ Βλάσιος ὑπῆρξεν ἐπίσκοπος Σιβαστειῶν, ὁ Ἐλευθέριος Ἰλλυρικοῦ, ὁ Τίτος πρῶτος ἱεράρχης Κρήτης.

⁴⁷) Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀποκαλύψεως εἶναι αἱ «εἰς Ἐφῆσον καὶ εἰς Σμύρναν καὶ εἰς Πέργαμον καὶ εἰς Θυάτειρα καὶ εἰς Σάρδεϊς καὶ εἰς Φιλαδέλφειαν καὶ εἰς Λαοδικεῖαν» (Ἀποκ. Ἰω. α', 11).

⁴⁸) Μηναῖον Ἰουνίου, Ἐνετίησιν 1783, ἀπολυτικίον τῆς 29ης τοῦ μηνὸς σ. 109β.

⁴⁹) Ἡ Κρήτη ἀπεσπάσθη ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πάπα ὑπὸ Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου (βλ. καὶ Βασ. Λαοῦδσα, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρήσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας «Κρητ. Χρονικά» Ε', 1951, σ. 49).

νου είναι καθιερωμένος εις τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου «ἀλιεύου τῶν ἀνθρώπων»⁴⁹.

Εἰς τὸν Ἅγιον Εὐτύχιον ὁ Ἀπόστολος εἰκονίζεται κρατῶν «τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν», περὶ ὧν ὁμιλεῖ ὁ Ματθαῖος. Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ⁵⁰, ὅταν ὁ Σωτὴρ παρὰ τὴν Καισάρειαν τὴν Φιλίππου ἠρώτησε τοὺς Μαθητάς: «ὅμοιός ἐστιν ἡμεῖς δὲ τίνα με λέγετε εἶναι;» καὶ ὁ Σίμων, θερμότερος ὅλων, ἀπήντησε: «σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», τότε «ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ... σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ἄβου οὐ κατισχύουσιν αὐτῆς, καὶ δώσω σοὶ τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν⁵¹, καὶ ὃ ἐὰν δήσῃς ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ ὃ ἐὰν λύσῃς ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς». Ἐπομένως ἡ υπόσχεσις περὶ τῆς παραδόσεως τῶν κλειδῶν τῆς βασιλείας ἀκολουθεῖ εὐθὺς εἰς τὴν διαβεβαίωσιν περὶ θεμελιώσεως τῆς ἐκκλησίας.

Ἀξιοσημεῖωτα εἶναι ὅσα παρατηρεῖ ἐπὶ τινῶν ἐκ τῶν ἀνωτέρω εὐαγγελικῶν χωρίων ὁ Ὠριγένης: «φήσαντες καὶ ἡμεῖς ὡς ὁ Πέτρος. Σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος γινόμεθα Πέτρος καὶ ἡμῖν ἂν λέγοιτο ἀπὸ τοῦ Θεοῦ λόγου τὸ Σὺ εἶ Πέτρος καὶ τὰ ἑξῆς. Πέτρα γὰρ πᾶς ὁ Χριστοῦ μιμητής... καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν τοιαύτην πέτραν οἰκοδομεῖται ὁ ἐκκλησιαστικὸς πᾶς λόγος καὶ ἡ κατ' αὐτὸν πολιτεία. Ἐν ἐκάστῳ γὰρ τῶν τελείων, ἐχόντων τὸ ἄθροισμα τῶν συμπληροῦντων τὴν μακαριότητα λόγων καὶ ἔργων καὶ νοημάτων ἐστὶν ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οἰκοδομουμένη ἐκκλησία»⁵². Ὡς πέτραν ἐκλαμβάνει ὁ ἱερός Χρυσόστομος «τὴν πίσιν τῆς ὁμολογίας»⁵³. Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολὴν ἀποκαλοῦνται «θεμέλιος» οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ προφῆται⁵⁴. Καὶ

⁴⁹) Gerola, Elenco topografico, σ. 154.

⁵⁰) Ματθ. ιστ', 13 - 20.

⁵¹) Κατὰ τὸν Ν. Δαμαλάν ὡς βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἐνιαυθὰ χαρακτηρίζεται ἡ Ἐκκλησία. (Παρά Π. Ν. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Ἀθήναι 1951, σ. 316, ὑποσ. 4). Βλ. καὶ Π. Μπρατσιώτην ἐν Μ.Ε.Ε., ΣΤ', ἀρθρ. Βασιλεία Θεοῦ ἢ Βασιλεία Οὐρανῶν. σ. 760α.

⁵²) Παρά Π. Ν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 315 ὑποσ. 3.

⁵³) Παρά τῷ ἰδίῳ, σ. 314, ὑποσ. 3. (Βλ. καὶ Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ἅπαντα τὰ εὐρισκόμενα... in lucem emisit Fronto Ducaeus Francofurti ad Moenum, 1698 τόμ. 1ος ὁμιλία LV εἰς τὸν Ματθαῖον, στήλ. 591). Εἰς τὸν Κανόνα τῆς ἐορτῆς τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου (29 Ἰουνίου), ποίημα τοῦ «Κυρίου Ἰωάννου», τὸ βον τροπάριον τῆς γ' ὥδης ἔχει ὡς ἀκολουθῶς: «Ἐπὶ τὴν πέτραν τῆς σῆς θεολογίας ἐπέζητο ὁ Δεσπότης Ἰησοῦς τὴν Ἐκκλησίαν ἀκλόνητον, ἐν ᾗ σε Ἀπόστολε Πέτρε δοξάζομεν» (Μηνιαῖον Ἰουνίου σ. 111α).

⁵⁴) Ἐφεσ. β' 20. Καὶ εἰς τὴν Διτὴν τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἐορτῆς,

ὁ καθηγητὴς Τρεμπέλας δέχεται ὅτι «ὁ Πέτρος ὡς πρῶτος ὁμολογητὴς τῆς ὀρθῆς πίστεως ἠδύνατο καλῶς νὰ θεωρηθῆ ὡς θεμέλιος. Ἄλλοι, ὁμολογοῦντες τὴν αὐτὴν πίστιν θὰ προσειδέθεντο εἰς αὐτὸν καὶ ἐπ' αὐτῶν τὸ οἰκοδόμημα θὰ ἐκτίζετο. Ἄλλ' ὁ Πέτρος ἦτο ὁ πρῶτος. Ἀπ' αὐτοῦ ὡς πρώτου λίθου ἀρχίζει ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας»⁵⁵.

Κατὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι ὁ κορυφαῖος τῶν Ἀποστόλων ζωγραφεῖται εἰς τὸ κάτω δεξιὸν ἄκρον τῆς ἀψίδος παρὰ τοὺς ἱεράρχας ὡς πρῶτος θεμέλιος τῆς Ἐκκλησίας⁵⁶. Πλησίον αὐτοῦ σῶζεται ἡμικατεστραμμένη εἰκὼν τοῦ Χρυσοστόμου. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι περαιτέρω εἰς τὴν κάτω ζώνην τῆς ἀψίδος θὰ παρίσταντο ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας, μεγάλοι ἱεράρχαι ὡς ὁ Βασίλειος, οἱ Γρηγόριοι, ὁ Ἀθανάσιος, ἀναδειχθέντες καὶ αὐτοὶ διὰ τὴν τελειότητα, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν «λόγων καὶ ἔργων καὶ νοημάτων» εἰς θεμελίους τῆς Ἐκκλησίας⁵⁷.

Ἐὰν λοιπὸν εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου εἰκονίζεται τὸ «σῶμα» τῆς Ἐκκλησίας δι' ἁγίων ἐκπροσώπων αὐτῆς, τότε ὁ ἄνωθεν

εἰς τὸ δευτέρον ἰδιόμελον, ἔργον Ἀρσενίου, λέγεται: «*Τοὺς Μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ, καὶ θεμελίους τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ἀληθεῖς στύλους, καὶ βάσεις... τοὺς κορυφαίους Πέτρον καὶ Παῦλον... εὐφημήσωμεν*» (Μηναῖον Ἰουνίου σ. 108β).

⁵⁵) Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 315, ὑποσ. 3.

⁵⁶) Ὅσα μέχρι τοῦδε ἐλέχθησαν δὲν ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι ἀντιστοίχως εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ ἡμικυκλίου ἐζωγραφεῖτο ὁ Παῦλος.

Ὅπως ἐνταῦθα ὁ Ἀπόστολος Πέτρος εἰκονίζεται κρατῶν κλείδας οὕτω καὶ εἰς ἄλλας παραστάσεις, πλὴν τῶν γενομένων εἰς Ἰταλίαν. Π. χ. εἰς τὴν μικρογραφίαν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ συριακῆς προελεύσεως κώδικος τοῦ Rabula (A Grabar - Skira, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. σ. 164) εἰς τοιχογραφίαν τοῦ Balley Kilissé τῆς Καππαδοκίας (G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ. II¹, σ. 254. Διὰ τὴν χρονολόγησιν αὐτῆς εἰς τὸν 10ον αἰῶνα βλ. τοῦ ἰδίου II² σ. 416), τοῦ ναοῦ τῆς Βρεσθενιτίσσης παρὰ τὰ Βρέσθυνα τῆς Λακωνίας, τοῦ ἉΓ - Γιαννάκη Μυστρά.

⁵⁷) Ὅτι ὁ ἐξ ἀριστερῶν δεύτερος καὶ τρίτος ἅγιος ἦσαν ἱεράρχαι διαπισοῦνται ἐκ διακρινομένων εἰσέτι ἀμφίων καὶ ἐκ τῶν σταυρῶν, οἵτινες ἐκόσμου ὠμοφῶρια.

Θεμέλιον ἀποκαλοῦνται εἰς ἄσματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἱεράρχαι. π. χ. ὁ Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνης (Μηναῖον Ἰουνίου Ἐνετίησιν 1783, σ. 12) ὁ «τῶν Ἀποστόλων διάδοχος... Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἀκολούθως θεμέλιον», καὶ ὁ Χρυσόστομος, δι' ὃν ψάλλεται (Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Βενετ., 1843, σ. 242α' τῆ 30ῆ τοῦ μηνός) ὅτι «ἀρραγῆ σε θεμέλιον, ὁ Χριστὸς ὑπεστηρίξε, τῆ αὐτοῦ Ἐκκλησίᾳ Πάτερ Ὅσιε».

Ἡ ἀπεικόνισις καθόλου ἱεραρχῶν εἰς τὸ κάτω τμήμα ἀψίδος δὲν εἶναι, νομίζω, ἄσχετος πρὸς τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸ ἡμικύκλιον τῶν βυζαντινῶν ναῶν ὑπῆρχεν ὁ θρόνος, ἐφ' οὗ, κατὰ τὴν λειτουργίαν, ἐκάθητο ὁ Ἐπίσκοπος (Βλ. καὶ Ἁ. Ὁρλόγλου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, 2ος, Ἀθήναι 1954 σσ. 489, 493).

τῶν ἱεραρχῶν εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἀψίδος ζωγραφούμενος Σωτὴρ δὲν εἶναι μόνον ὁ βιαιεὺς βιαιέων⁸⁸, ὁ κατὰ τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως «πάλιν ἐρχόμενος κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς», ἀλλὰ καὶ «ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας»⁸⁹. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δέονται ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ εἰδικώτερον ἐντιῦθα ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Θεοτόκος⁹⁰ καὶ ὁ Προδρόμος⁹¹. Ἡ Παρθένος εἶναι ἡ «βασιλίσα»⁹², ἡ «ἅγια ἁγίων μεζών»⁹³, ὁ «ἀσάλευτος πύργος τῆς Ἐκκλησίας»⁹⁴, καὶ ὁ Προδρόμος ὁ «ἐν γεννητοῖς γυναικῶν μεζών»⁹⁵, «ὁ κηρύξας ὅτι ἤγγικε... ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν»⁹⁶.

⁸⁸) Ἀποκάλ. Ἰωάν. ιθ', 16.

⁸⁹) Κολασ. α' 18 «καὶ αὐτὸς ἐστὶν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος, τῆς ἐκκλησίας».

⁹⁰) Καὶ ὁ καθηγ. Σωτῆριον (Οἱ εἰκονογραφικοὶ κύκλοι, σ. 409α) γράφει διὰ τὴν Θεοτόκον, τὴν εἰκονιζομένην ἐπὶ τῆς ἀψίδος: «Παρίσταται κυρίως δεομένη πρὸ τοῦ Παντοκράτορος τοῦ τρούλλου ἀλλὰ καὶ βρεφοκρατοῦσα. Μήτηρ αὐτῆ τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τῶν πιστῶν ὡς μεσίτρια».

Καὶ εἰς τὸ Κοντάκιον τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων ὁ ποιητὴς εὐχεται «ἐν εἰρήνῃ βθεῖα, τὴν Ἐκκλησίαν σου, διὰ τῆς Θεοτόκου συντήρησον, πολυέλεε» (Πεντηκοστάριον ἐκδ. 4η, Ἐνετίησιν, 1875, σ. 221α).

⁹¹) Κατὰ τὴν Θ. Λειτουργίαν καὶ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, μετὰ τὸν ἁγιασμόν τῶν Τιμίων Δώρων, ἀφοῦ «ἐξαιρέτως», μνημονευθῆ ἡ Παναγία, εὐθὺς ἀμέσως ἀναφέρεται ὁ Προδρόμος (Βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα. Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 1935 σ. σ. 116, 118, 184).

⁹²) Βλ. Κανόνα τοῦ Ἰωσήφ ἀφιερωμένον εἰς τὸν Μνήστορα (Μηναιὸν Δεκεμβρίου ἐν Βενετία, 1843, σ. 242α. Κυριακὴ μετὰ τὴν Χριστοῦ Γέννησιν, ὥδη θ', τροπάριον ζων): «Ὡς ἐκ γένους βασιλικῶν καταγόμενος τὴν ἀγνὴν Βασίλισσαν, μέλλουσαν Ἰησοῦν Βασιλέα τίκτειν ἀπορρήτως, σοφὴ ἐμνηστεύσω...». Βασιλὶς Μήτηρ ὀνομάζεται ἡ Παναγία εἰς τὴν α' ὥδην ἄλλου Κανόνος τοῦ Ἰωσήφ (Τριψιδιον, ἐκδ. 8η, Βενετία, 1898, σ. 283β), Ἄνασσα εἰς τὴν καταβοσίαν τῆς θ' ὥδης Κανόνος, ποιηθέντις ὑπὸ τοῦ κυρίου Ἰωσήφ» εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος (Πεντηκοστάριον σ. 156β), παντάνασσα εἰς τὸ δουραστικὸν τοῦ μεγάλου Ἐσπερινοῦ τῆς 15ης Αὐγούστου (Μηναιὸν Αὐγούστου, ἐν Βενετία, 1843, σ. 80.) κ.λ.π. Τὸ ψαλμικὸν (ΜΔ, 10 «παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου», ἀναφερόμενον κυρίως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (Π. Ν. Τρεμπέλα. Τὸ ψαλτήριον μετὰ συντόμου Ἐρμηνεία, Ἀθήναι, 1955, σσ. 186, 188) πιθανώτατα ἐπέδραμασεν εἰς τὴν ἐκ δεξιῶν τοῦ Χριστοῦ ἀπεικόνισιν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ σκηπῇ τῆς Δεήσεως. Ὡς βασίλισσα ὑπολαμβάνεται ἡ Θεοτόκος εἰς Θεοτοκίον τοῦ δ' ἤχου, ψαλλόμενον κατὰ τὸν μέγαν ἔσπερινόν τοῦ Σαββάτου: «Ὁ διὰ σὲ Θεοπάτωρ Προφήτης Δαβὶδ, μελωδικῶς περὶ σοῦ προσαεφώνησε, τῷ μεγαλειά σοι ποιήσαντι. Παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου...» (Παρακλητικὴ, ἐκδ. Μιχ. Σαλιβέρου, Ἀθήναι, σ. 188β).

⁹³) Ἀκάθιστος ὕμνος (Τριψιδιον σ. 287α).

⁹⁴) Αὐτόθι.

⁹⁵) Ματθ. ια', 11.

⁹⁶) Ματθ. γ', 2. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον (ὁμιλία Χ εἰς Ματθ.) «βασιλείαν δὲ ἐγκαθῆκα τὴν παρουσίαν αὐτοῦ (= τοῦ Χριστοῦ) τὴν προτέραν καὶ τὴν

Τέλος ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ παράστασις τῆς Ἐκκλησίας εἰς ἀψίδα δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν Λειτουργίαν, ἐξ ἧς ἐμπνέεται ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, τοῦ ὁποίου σκηναὶ συνήθως διακοσμοῦν τοῦλάχιστον μέρος τῆς ἀψίδος. Κατὰ τὴν Λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου «*ἡ λογικὴ λατρεία*» προσφέρεται οὐ μόνον ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης, ἀλλὰ καὶ «*ὑπὲρ τῆς ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας*»⁶⁷.

3. Αἰσθητικαὶ παρατηρήσεις.

Τὸ «*ἀρχαῖκόν καὶ αὐθαδὲς κάλλος*» τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἁγίου Εὐτυχίου προσπίπτει ἀμέσως εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ θεατοῦ. Ὁ πρωτογονισμὸς τῶν εἶναι καταφανής.

Οἱ πελώριοι ὀφθαλμοὶ ἁγίων καὶ ἰδίως τοῦ Χριστοῦ, καταπλήσσουν (Πίν. ΙΕ', εἰκ. 1). Αἱ κόραι τῶν δὲν εἶναι ὅλως διόλου στρογγύλαι. Ἐπὶ πλέον καλύπτονται ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ἄνω βλεφάρου, πρᾶγμα ὃπερ προσδίδει πρᾶότητα καὶ γλυκύτητα εἰς τὸ βλέμμα καὶ προσδίδει μεγάλην ψυχικὴν μακαριότητα. Μὲ τὸ πεπιεσμένον τῶν σχῆμα αἱ κόραι τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Χριστοῦ ἐκφράζουν ἔντονον δυναμικότητα. Καθὼς συνθλίβονται νομίζεις ὅτι ἀρχίζουν νὰ διευρύνωνται χωρὶς ὄριον. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται πανόπτης. «*Ἴδου οἱ ὀφθαλμοὶ Κυρίου ἐπὶ τοὺς φοβουμένους αὐτὸν τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ ὄψασθαι ἐκ θανάτου τὰς ψυχὰς αὐτῶν*»⁶⁸. «*Τὰ βλέφαρα αὐτοῦ ἐξετάζει τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων, Κύριος ἐξετάζει τὸν δίκαιον καὶ τὸν ἀσεβῆ*»⁶⁹. Ὁ παρατηρῶν τὸν Σωτῆρα τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου ἔχει ζωηρὰν τὴν ἐντύπωσιν, «*ὅτι πάντα ἐφορᾷ τὸ ἀκοίμητον ὄμμα*», ὅπως ἐψαλλεν ὁ Ρωμανός⁷⁰. Ὁ Ἰησοῦς βλέπει ὅλον τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρωπίνων παραπτώσεων καὶ δι' αὐτό, χωρὶς νὰ χάνῃ τὴν μακαριότητά του, συσφίγγει ἀσστηρὸν τὸ στόμα, ἐξ οὗ ἐξῆλθεν «*ὁ λόγος*», ὁ ὁποῖος «*κρινεῖ... ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ*»⁷¹. Ἐκ παραλλήλου ἡ ἀγαθότης τῶν μεγάλων

ἐσχάτην φησί» (Παρά Π. Ν. Τρεμπέλα, ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον σ. 59 ὑποσ. 3 καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἅπαντα ἐνθ' ἄνωγ. σι. 112). Κατὰ τὸν Ν. Δαμασκῆν (βλ. ὑπ. 51) ὑπὸ τὸν ὄρον βασιλεία τῶν Οὐρανῶν νοεῖται καὶ ἐνταῦθα ἡ Ἐκκλησία.

⁶⁷) Π. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι, σ. 121. Τῆς ἐκκλησίας γίνεταί μνηεῖα καὶ εἰς τὴν Λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου (ἐνθ' ἄνωγ. σ. 185).

⁶⁸) Ψαλμ. ΔΒ, 18.

⁶⁹) Ψαλμ. Ι, 4 - 5.

⁷⁰) Ν. Β. Τωμαδάκη, Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ ὕμνοι, 2ος, σ. τθ', κεντάκιον εἰς τὸν πειρασμὸν τοῦ Ἰωσήφ.

⁷¹) Ἰωάν. ιβ', 48. Εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν (ιθ', 15) λέγεται ὅτι «*ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ ἐκπορεύεται ὄμορφα ὄξεϊα δίστομος, ἵνα ἐν αὐτῇ πατάξῃ τὰ ἔθνη*».

ὀφθαλμῶν τοῦ Λυτρωτοῦ διαβεβαίωσι ὅτι «*ἡ κρίσις*» αὐτοῦ «*δικαίᾳ ἐστίν*»¹³, ὅτι «*ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος ὑπάρχει*»¹⁴.

Καὶ ἡ πραότης τοῦ βλέμματος τῶν ἀκλονήτων Πατέρων μαρτυρεῖ τὸ πνεῦμα τῆς στοργῆς καὶ ἀγάπης των πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὸ διαπνέον καὶ τοὺς Ἱ. κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ὁποίους ἐκεῖνοι ἐθέσπισαν¹⁵.

Οἱ ἱεράρχαι τῆς ἄνω σειρᾶς πληροῦν στενοὺς παραλληλογράμμους χώρους. Οἱ φωτιστέφανοί των ἐφάπτονται τῆς πολὺ πλατείας ταινίας, ἣτις ὀρίζει ἄνω τὴν ἔκτασιν, ἐφ' ἧς ὅλοι ζωγραφοῦνται. Ὁ παρατηρῶν τοὺς ἁγίους εὐκόλον εἶναι ν' ἀποκομίσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁμοιάζον πρὸς στυλοὺς, ἐγγὺς ἀλλήλων ἰδρυνμένους. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ζωγράφος νὰ εἶχεν ὑποστῆ ἐπίδρασιν ἐκφράσεων ὡς ἡ τῆς Ἀποκαλύψεως «*ὁ ρικῶν ποιήσω αὐτὸν στυλον ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ μου*»¹⁶ καὶ ἡ τοῦ Καισαρείας Ἀνδρέου (ε' ἢ στ' ἢ ζ' αἰ), σχολιάζοντος τὸ ἀνωτέρω βιβλικὸν χωρίον: «*Εἰκότως... ὁ γὰρ ρικητῆς τῶν ἐναντίων δυνάμεων, στυλος καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἐκκλησίας καθίσταται*»¹⁷.

¹³) Ἰωάν. ε', 30.

¹⁴) Βλ. ἐκφώνησιν μετὰ τὴν εὐχὴν τοῦ Γ' ἀντιφώνου τῆς θ. λειτουργίας (Π. Ν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ. σσ. 36, 163).

¹⁵) Ἰερωνύμου Κορσώνη, Τὸ Χριστιανικὸν «φιλόανθρωπον» καὶ οἱ ἱ. Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, «Ἀκτίνες» Ἰουλίου - Αὐγούστου 1955, σ. 289 κέξ.

¹⁶) γ' 12. Ὁ καθηγ. Τρεμπέλας, Ἡ Κ. Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας. Αἱ Ἐπιστολαὶ καὶ ἡ Ἀποκάλυψις, σ. 501, ἐρμηνεύει: «*Ἐκείνον, ποῦ πάντοτε θὰ ρικᾷ, θὰ τὸν κάμω στυλον τῆς ἐκκλησίας μου, ἡ ὁποία εἶναι ὁ πραγματικὸς ναὸς τοῦ Θεοῦ*». Καὶ ὁ κ. Μπρατσιώτης. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου σσ. 108, 109, γράφει: «*Ὁ ναὸς τοῦ Θεοῦ ὅμως δὲν πρέπει νὰ νοηθῆ κατὰ γράμμα... ἀλλὰ παρίσταται οὕτως εἰκονικῶς... ἡ Ἐκκλησία, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ... Ἡ δὲ λέξις στυλος εἶναι... ἔμβλημα τῆς ἀκλονήτου σταθερότητος, ἐντοσθα δὲ καὶ τῆς ἐξεχούσης ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ θέσεως τῶν ἀγκραιφῶν πιστῶν*». Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος (β', 9) ἀναφέρει ὅτι διξιάς ἐδωκαν αὐτῷ «*Ἰάκωβος καὶ Κηρᾶς καὶ Ἰωάννης. οἱ δοκοῦντες στυλοὶ εἶναι*».

Εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν πολλάκις ἅγιοι ἱεράρχαι παρομοιάζονται πρὸς στυλοὺς. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὀνομάζονται κατ' ἐπανάληψιν στυλοὶ τῆς Ἐκκλησίας (Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Βενετίας, 1843, σσ. 255β, 256α, ἀκολουθία τῆς 30ῆς τοῦ μηνός), οἱ ἅγιοι Ἀθανάσιος καὶ Κύριλλος ἀποκαλοῦνται «*στυλοὶ τῆς εὐσεβείας*» (ἔνθ' ἄνωτ., σ. 151α, ἀκολουθία 18ῆς τοῦ μηνός), ὁ Μητροφάνης Κωνσταντινουπόλεως «*ἀκλόνητος στυλος*» (Μηναῖον Ἰουνίου, ἔκδ. 1783, σ. 12β, τῆ Δ' τοῦ μηνός), ὁ Τύχων, ἑορταζόμενος κατὰ τὴν 16ῆν Ἰουνίου, «*στυλος καὶ ἐδραῖωμα τῆς πίστεως*» (Μηναῖον σ. 59α), οἱ ἐν Χερσῶνι ἐπισκοπήσαντες ἱερομάρτυρες (Μηναῖον Μαρτίου, ἔκδ. Βενετίας 1843, τῆ Ζ' τοῦ μηνός, σ. 26α) «*στυλοὶ ἀπερίτρεπτοι θείας Ἐκκλησίας*», ὁ ἅγιος Χαράλαμπος (Μηναῖον Φεβρουαρίου, ἔκδ. Βενετίας 1843, τῆ 10ῆ τοῦ μηνός, σ. 64β) «*στυλος ἀκλόνητος τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ*» κ.λ.π.

¹⁷) Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἅπαντα, ἔνθ' ἄνωτ. τόμ. 2ος, στ. 592.

Μερικά ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν ἱεραρχῶν ἀνήκουν εἰς τὸν ἴδιον ἀνθρώπινον τύπον, χωρὶς ὅμως νὰ ἐμφανίζουν ξηρὰν καὶ τυπικῶς ἐπαναλαμβανομένην ὁμοιομορφίαν. Αἱ γραμμαῖ τῶν πάλλονται ἀπὸ σφυγμὸν ζωῆς. Τὸ πρόσωπον τοῦ ἁγίου Βλασίου (Πίν. ΙΣΤ', εἰκ. 1) χαρακτηρίζει αὐστηροτέρα, σχεδὸν γεωμετρικὴ συμμετρία. Ἐν τούτοις αἱ ὄψεις του παρουσιάζουν τὴν μεγαλυτέραν φυσικὴν ἰδιορρυθμίαν.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γραμμὴ ἢ ἀποδίδουσα τὸ ἄνω χεῖλος τῶν ἐπισκόπων καὶ συγχρόνως τὸ κάτω τμήμα τοῦ περιγράμματος τοῦ μύστακος. Παρὰ τὴν γενικὴν ὁμοιομορφίαν τῆς παρουσιάζει ἐλαφρὰς διαφοράς, αἵτινες συντελοῦν εἰς ἀλλοίωσιν τῆς ἐκφράσεως τοῦ στόματος.

4. Ἀνάλυσις - συγκρίσεις.

Κατὰ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν αἱ εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου συνδέονται πρὸς ἔργα ἀνατολικά. Τὰ ὀριζόμενα ὑπὸ γραμμῶν ὄχρα πρόσωπα τῶν ἁγίων φαίνονται μονόχρωμα. Φῶτα μᾶλλον ἔλλειπουν¹¹. Μόνον σκιαὶ διακρίνονται καὶ μάλιστα ἐνιαχοῦ, εἰς τὸ μέσον τῶν παρειῶν σχηματικαί, ἐλαφρῶς βαθυχρωμότεραι τοῦ κρατοῦντος τόνου.

Ἡ ἐπακολουθοῦσα ἀναλυτικὴ ἐξέτασις τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἡ σύγκρισις πρὸς ἄλλα ἔργα θὰ ἐπιτρέψη τὴν συναγωγὴν ἀρκετῶν συμπερασμάτων.

Ὁφθαλμοὺς μεγάλους μὲ τὸ βλέμμα ἐστραμμένον κατ' εὐθεΐαν ἔμπρός, ὅπως εἰς τὰς μορφὰς τοῦ Ρεθυμνιακοῦ ναοῦ, συναντῶμεν εἰς παλαιὰ ζωγραφικὰ ἔργα ἀπὸ τοῦ 6ου μέχρι καὶ τοῦ 11ου αἰῶνος¹².

(Μετὰ τῶν ἔργων τοῦ Χρυσόστομου, ἐν τ. 2φ, εἶναι συνεκκεδομένη ἀπὸ στήλ. 573 - 720 «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ἐρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου»).

Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α' Ἐπιστολὴν (γ' 15) ὀνομάζεται «στῆλος καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας» ἢ «ἐκκλησία Θεοῦ ζῶντος».

¹¹) Καὶ εἰς τὴν ὀπωσδήποτε καλύτερον τῶν ἄλλων διατηρουμένην μορφήν τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου (Πίν. ΙΣΤ' εἰκ. 2) δὲν διακρίνονται φῶτα. Ὅλίγα, διὰ γραμμῶν ἀποδιδόμενα, ἀσθενικὰ φῶτα φαίνονται παρὰ τὸν διεξιὸν ὀφθαλμὸν τοῦ ἁγίου Βλασίου (Πίν. ΙΣΤ' εἰκ. 1).

¹²) Μωσαϊκὰ καὶ τοιχογραφίαι τῆς Ρώμης (P. Muratoff, La pittura bizantina, Roma, εἰκ. XX, XXII, LVIII, LIX, LIII, LX, LXI, φωτογραφίαι Alinari ὑπὸ τοὺς ἀριθ. 41653, 26757, 26758, 26581, 26588, 26580, ἐκ τῶν ναῶν Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, (Κατακόμβης) τοῦ ἁγίου Καλλίστου, S. Maria Antiqua, Ἁγίου Σάββα, Ἁγίου Χρυσούργου, Ἁγίου Κλήμεντος), μωσαϊκὰ τοῦ Parenzo (S. Bettini, Pittura delle origini Cristiane, Novara 1912, πίν. 80), τῆς Ραβέννας (S. Muratori, I mosaici Ravennati della chiesa di S. Vitale, Bergamo 1945, εἰκ. 16 - 20, 31 - 40 κ.λπ.) τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. κοὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 61β, 63, 65α, 65β, 66, 67, 76) τοῦ Σινᾶ (Γ. Σωτηρίου,

Μετά τὸν 11^{ον} αἰῶνα⁷⁹ ἡ τοιαύτη ἀπόδοσις τῶν ὀφθαλμῶν ἀποβαίνει σπανιωτέρα.

Ὁ Σωτὴρ τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου μὲ τὸ παλλόμενον περίγραμμα, τὸ ἔλαφρῶς κυματιστὸν γένειον καὶ τὸν βραχύτατον μύστακα εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθῇ πρὸς τὸν Χριστὸν τῆς Λεήσεως ἢ ὁποία κοσμεῖ τὴν ἀψίδα τῆς κρύπτῃς τοῦ ἁγίου Νικολάου εἰς τὴν Mottola τῆς Ἀπουλίας⁸⁰. Ἡ σύγκρισις ὁμως ὀδηγεῖ εἰς διαπίστωσιν καὶ ἱκανῶν διαφορῶν. Εἰς τὴν Ἀπουλίαν οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι μικρότεροι καὶ τὸ πρόσωπον ἐπιμηκέστερον, ἀποδεδυμένον μὲ πλαστικότητα, ἐνῶ εἰς τὴν Κρήτην εἶναι πλατύτερον, μονόχρωμον, δίχως φῶτα. Τὴν Δέησιν τῆς Mottola, ἢ Alba Medea χρονολογεῖ εἰς τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα⁸¹. Πλατυτέραν ἀκόμη ἀπὸ τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου ἔχει τὴν μορφήν ὁ Κύριος ὁ ζωγραφηθεὶς τὸ 1020 εἰς τὴν κρύπτῃν τοῦ ἐν Ἀπουλίᾳ Carignano⁸². Καὶ τούτου τὸ πρόσωπον φαίνεται ἔχον μονότονον χρῶμα, ἀλλὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται μὲ γραμμὰς πολὺ πλατείας. Μήπως πρέπει νὰ τοποθετήσῃ τις τὸν Χριστὸν τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου μεταξὺ τῶν δύο τοιχογραφιῶν τῆς Ἰταλίας;

Εἰς τὴν Δέησιν τοῦ Ρεθυμνιακοῦ ναοῦ τὸ πρόσωπον τοῦ Λυτρωτοῦ μαζὺ μὲ τὸ γένειον διαγράφει σχῆμα ἐλλείψεως. Τὸ ἴδιον συμβαίνει εἰς ψηφιδωτὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, εἰκονίζον ἐντὸς κύκλου τὸν Ἰησοῦν ἐν προτομῇ (Πίν. ΙΕ', εἰκ. 2). Εἰς τὸ μωσαϊκὸν (ἀ' ἡμισυ 11^{ου} αἰῶνος) τὸ περίγραμμα φαίνεται σκληρότερον, ἀλλ' αἱ ψηφίδες δὲν εἶναι τόσον εὐπλαστος ἕλη. Πάντως ἡ ὁμοιότης ἀποτελεῖ, νομίζω, στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰκόνων τοῦ ναοῦ τῆς Ρεθύμνης.

Ὅπως εἰς Ἁγιον Εὐτύχιον ὁ Σωτὴρ ἔχει ὄμους εὐρεῖς οὕτω καὶ εἰς τοιχογραφίαν τῆς Ἁγίας Βαρβάρας de Soghanle⁸³. Ἐπίσης τόσον εἰς τὴν κρητικὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῆς Καππαδοκίας ὁ λαίμυς τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι παχὺς καὶ τὸ ἱμάτιον, καλύπτει τὸν δεξιὸν

Τὸ μωσαϊκὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, «Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini», II, Roma 1953, πίν. LXXXIII, LXXXV, LXXXVI), τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου, τοιχογραφίας τῆς Ἀπουλίας (A. Medea, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. 50-53, 137), τῆς Καστορίας (Σ. Πελεκανίδου, Καστορία. Θεσσαλονίκη, 1953, πίν. 38, 100 κ.λ.π).

⁷⁹⁾ Εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Δαφνίου (1100) οἱ ὀφθαλμοὶ δὲν εἶναι μεγάλοι. Τὸ ἴδιον συμβαίνει ἔπειτα εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Σικελίας. Εἰς τὸ Δαφνὶ εἶναι καὶ τὸ βλέμμα λοξόν.

⁸⁰⁾ Alba Medea, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 137.

⁸¹⁾ Ἐνθ' ἄνωτ., κείμενον σσ. 218, 221.

⁸²⁾ Ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 50.

⁸³⁾ G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 186'.

ὄμον διαγράφει τμήμα κύκλου. Ὅμοιαν διάταξιν ἔχει τὸ ἔνδυμα καὶ εἰς ψηφιδωτὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως⁸⁴ (11ος αἰ.). Ἡ λιγυτομέρεια εἶναι ἐνδιαφέρονσα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητῆς Ξυγγόπουλος «πρὸ τοῦ 12ου αἰῶνος τὸ ἱμάτιον ἐπὶ τοῦ ὄμου ἔχει τὸ σχῆμα τμήματος κύκλου»⁸⁵.

Ὁ σταυρὸς ὁ διαγραφόμενος εἰς τὸν φωτιστόφανον τοῦ Χριστοῦ κοσμεῖται ἐπὶ ἐκάστης κεραίας διὰ ῥόμβου, τὸν ὁποῖον περιβάλλουν τέσσαρες λίθοι. Τὸ ἴδιον παρατηρεῖται εἰς τὸ μόλις μνημονευθὲν μωσαϊκὸν τοῦ Βυζαντίου⁸⁶.

Ἡ Θεοτόκος τῆς Δεήσεως τοῦ Ἁγ. Εὐτυχίου (Πίν. ΙΖ' εἰκ. 1) κατὰ τὴν γρυπὴν ῥίνα τὰ πεπιεσμένα τόξα τῶν ὀφρύων, τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς, τὸν κατερχόμενον χαμηλὰ κεφαλόδεσμον, ὑπενθυμίζει Βρεφοκρατούσας τοῦ Ὁσίου Λουκά⁸⁷, παρὰ τὰς θφισταμένας εἰς τὰ μωσαϊκὰ διαφοράς. Εἰς τὸν ἴδιον ναὸν ἡ Πλατυτέρα⁸⁸ καὶ ἡ Δεσμένη τοῦ νάρθηκος⁸⁹ ἔχουν τὸ πρόσωπον ἐπίμηκες. Παλαιότερον συναντᾷ τις ὅμοια γνωρίσματα (μακρόν, ἀλλὰ στενότερον πρόσωπον, γρυπὴν ῥίνα, χαμηλὸν κεφαλόδεσμον) εἰς τὴν Θεοτόκον τῆς Ἀναλήψεως τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης⁹⁰. Κατὰ σύμπτωσιν εἰς Ἀγγελον τοῦ ἰδίου μωσαϊκοῦ⁹¹ ὁ κανθὸς τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ ἐξέρχεται τοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου, ὅπως εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου.

Τὸν ἡμέτερον Προδρόμον (Πίν. ΙΖ', εἰκ. 2), ἄγριον⁹², δασύμαλλον Ἀνατολίτην μὲ μορφὴν στενόμακρον, ὀφθαλμοὺς πελωρίους καὶ γυνεῖα ἄδα χωριζομένην εἰς συνεστραμμένους βοστρύχους εἶναι δυνατὸν νὰ

⁸⁴) A. Grabar - Skira, La peinture byzantine, Genève 1953, εἰκ. σελίδος 98.

⁸⁵) X y n g o p o u l o s, Une Icone du temps des Comnènes, «Mélanges Henri Grégoire», II, Bruxelles 1950, σ. 661

⁸⁶) Βλ. ὑποσ. 84.

⁸⁷) E. Diez - O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece. Cambridge - Massachusetts 1931, εἰκ. 20, 21.

⁸⁸) O. Demus, Byzantine mosaic decoration, London 1947, εἰκ. 10A.

⁸⁹) E. Diez - O. Demus, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 50. Ἡ Θεοτόκος τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου ὑπενθυμίζει καὶ τὴν δεομένην τῆς Νικαίας (Ch. Dieh, ἔνθ' ἄνωτ. εἰκ. 237).

⁹⁰) Wl. Weidlé, Mosaici paleocristiani e bizantini, Milano - Firenze 1954, πίν. 77.

⁹¹) Β. Α ζ ά ρ ε φ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ῥωσ) τ. II, Μόσχα, 1948, πίν. 42α.

⁹²) Κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν (α', 80) ὁ Ἰωάννης «ἦν ἐν ταῖς ἐρήμοις ἕως ἡμέρας ἀναδείξας αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰωραήλ».

συσχετίσωμεν πρὸς τὸν Ἰωάννην τῆς Δεήσεως τοῦ Κιέβου⁹⁹, τὸν Πρόδρομον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ¹⁰⁰, τῆς Ἁγίας Σοφίας Κυθήρων¹⁰¹. Εἰς τὴν ἀριστερὰν παρεῖαν τοῦ ἁγίου¹⁰² ἀρκεταὶ γραμμαὶ ἀποδίδουσι οὐτίδας. Μὲ γραμμὰς πολὺ περισσοτέρας, κατὰ τρόπον περίτεχνον, δηλοῦνται αἱ οὐτίδες εἰς μωσαϊκὰ τῆς Σικελίας¹⁰³, χρονολογούμενα περὶ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος. Νομίζω ὅτι αἱ τοιχογραφίαι, περὶ ὧν ὁ λόγος, εἶναι ἀρκούντως ἀρχαιότεραι τῶν ψηφιδωτῶν ἐκείνων.

Καὶ οἱ ἐπίσκοποι τοῦ Ρεθυμνιακοῦ ναοῦ ἔχουσι μακρὰς γρυπὸς οἰκίας. Τὰ σχηματοποιημένα τῶν ὧτα ζωγραφοῦνται χαμηλά, ὅπως εἰς μωσαϊκὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Ἡ ἀπόδοσις τῶν τριχῶν τοῦ γενείου μὲ γραμμὰς βαθυχρόμους παρὰ τὰ ὧτα καὶ κατωτέρω αὐτῶν ἔχει τι τὸ ἀνάλογον εἰς τὰς μεταγενεστέρας τοιχογραφίας τῆς Ἁγίας Σοφίας Κυθήρων¹⁰⁴. Ἰδιόρρυθμος εἶναι ἡ πρὸ τοῦ ἀνθρεῶνος σκιά τῆς γενειάδος, διαγράφουσα ταῦ μὲ καμπύλην τὴν ὀριζοντίαν κεραιάν του. Ἀνάλογον λεπτομέρειαν συναντᾷ τις εἰς ἀγιογραφίας τοῦ Garganleq Kilissé¹⁰⁵ (11ου - 12ου αἰ.), ἀγνώστου ἕως τῶρα σπηλαιώδους ναοῦ παρὰ τὴν Χρύσαφαν τῆς Λακωνίας¹⁰⁶, καὶ βραδύτερον ἐντὸς τῆς κρῦπτης τοῦ S. Βιάγιο εἰς τὸ Vito dei Normanni τῆς Ἀπουλίας¹⁰⁷.

Εἰς τὰς παρεῖας τῶν ἐπισκόπων, παρὰ τὸ γένειον, γραμμὴ γωνιώδης φανερώνει οὐτίδα ἢ σκιάν¹⁰⁸. Ἡ ἰδίᾳ γωνιώδης γραμμὴ ὑπάρχει

⁹⁹) Wl. Weidlé, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 105.

¹⁰⁰) E. Diez - O. Demus, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 53.

¹⁰¹) A. Xyngopoulos, *Fresques de style monastique en Grèce, Πεπραγμένα τοῦ Θ' διεθνoῦς βυζαντινολ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Α', Ἀθήναι, 1954, πίν. 183^ο.*

¹⁰²) Καὶ ἡ τοιχογραφία αὐτὴ εἶναι ἐν πολλοῖς ἐφθαρμένη.

¹⁰³) Παρὰ Wl. Weidlé, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. 148 καὶ Ot. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, πίν. 16A.

¹⁰⁴) A. Xyngopoulos, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. 181^ο, 181^ο.

¹⁰⁵) G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 104^ο, 104^ο. Ἡ καμπύλη γραμμὴ εἰς τὸ Qarganleq εἶναι φυσικωτέρα. Ὅμοιον τι συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Ms. Gr. 61 (XII αἰ.) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. LXXXIV^ο.*)

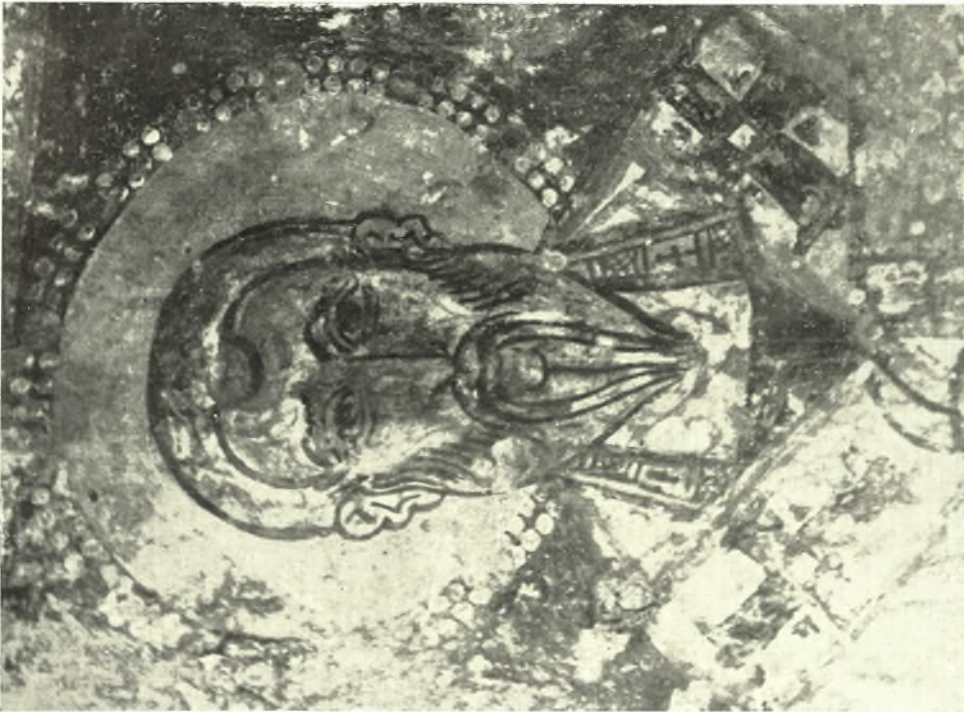
¹⁰⁶) Ἐλπίζω, Θεοῦ θέλοντος, νὰ δημοσιεύσω τὰς τοιχογραφίας του συντόμως.

¹⁰⁷) Al. Medea, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 3^ο, 46.

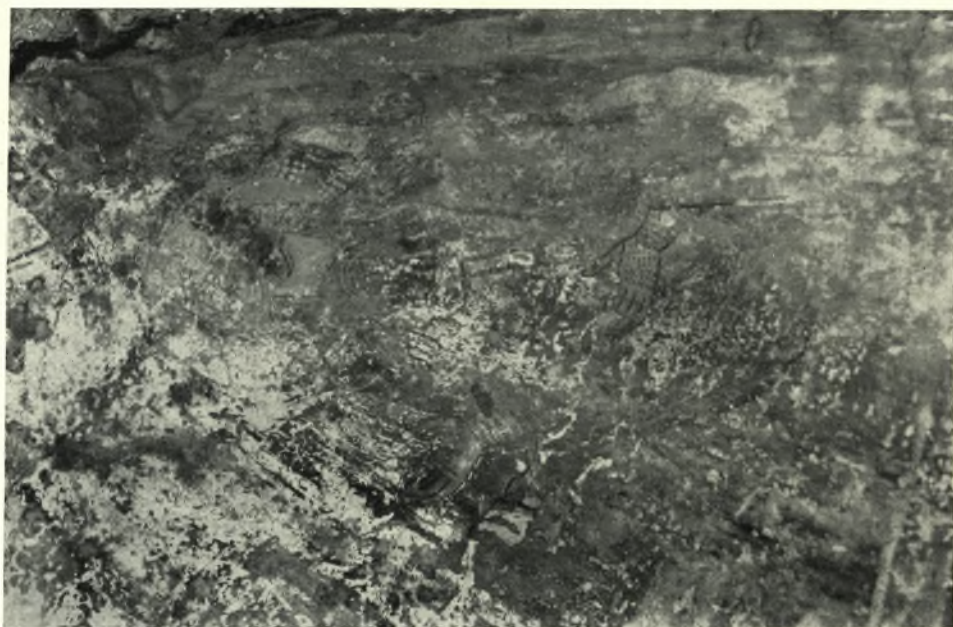
¹⁰⁸) Ἡ διατηρούμενη καλύτερον εἰς τὰς παρεῖας τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου σκιά εἶναι καρδιοσχημος (Πίν. ΙΣΤ', εἰκ. 2). Εἰς τὰ μέτωπα τῶν Ἱεραρχῶν (βλ. Ἰδίως Πίν. ΙΗ', εἰκ. 1) αἱ οὐτίδες δηλοῦνται μὲ γραμμὰς καμπύλας καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῶν αἱ σκιάι μὲ τρίγωνα, τῶν ὁποίων αἱ πλευραὶ εἶναι κοίλαι ὁμοίαν ἀπόδοσιν συναντᾷ τις εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου ΙΙ, χρονολογού-

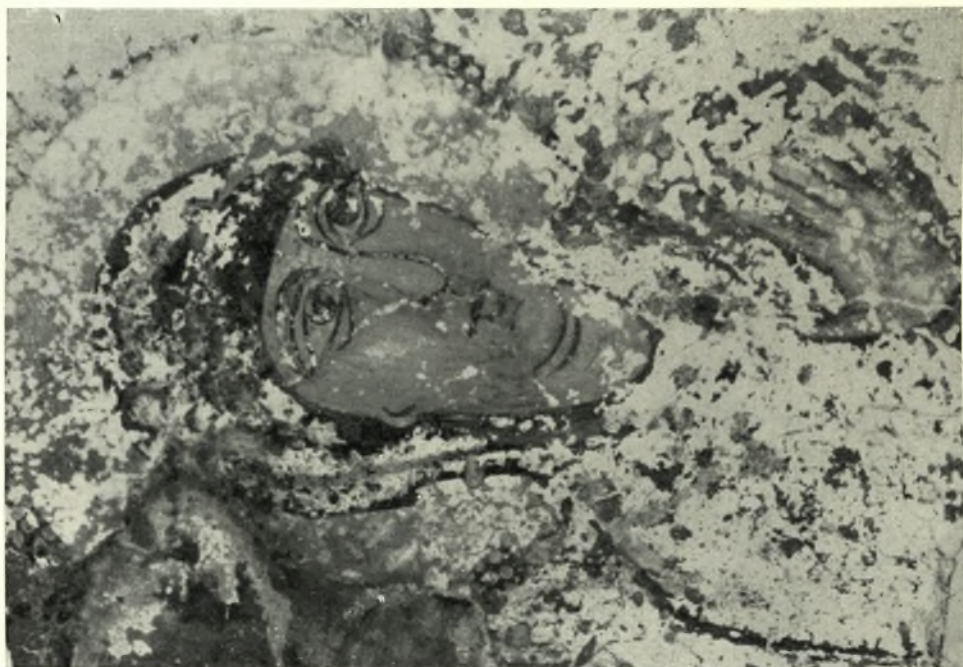
Είχ. 2 — 'Ο άγιος 'Ελευθέριος. Λεπτομέρεια τής είχ. 2 τοῦ πίν. ΙΓ΄.

Είχ. 1. — 'Ο άγιος Βλάσιος. Λεπτομέρεια τής είχ. 2 τοῦ πίν. ΙΓ΄.

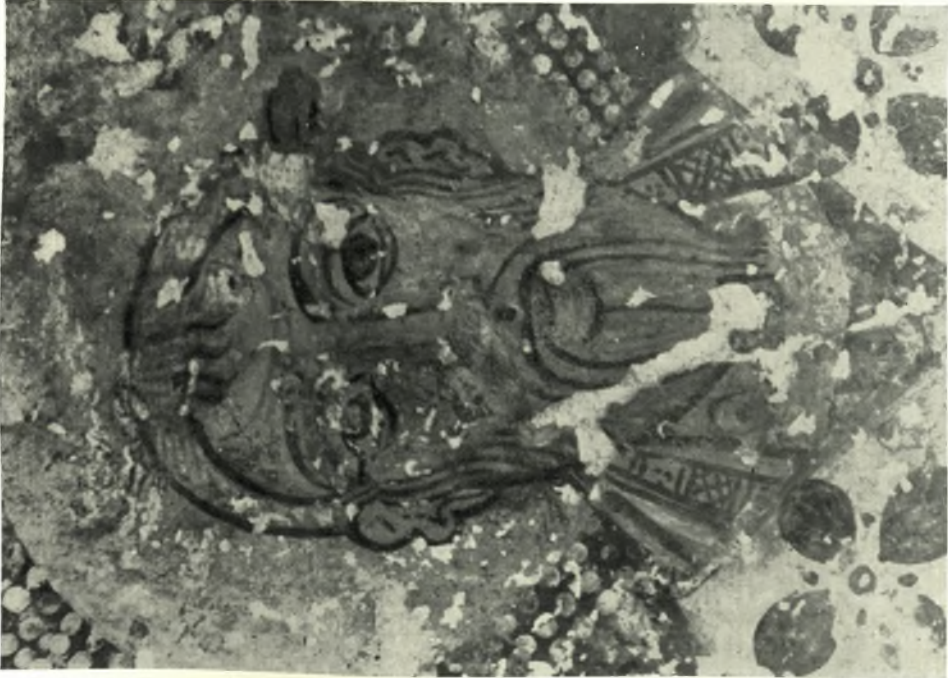
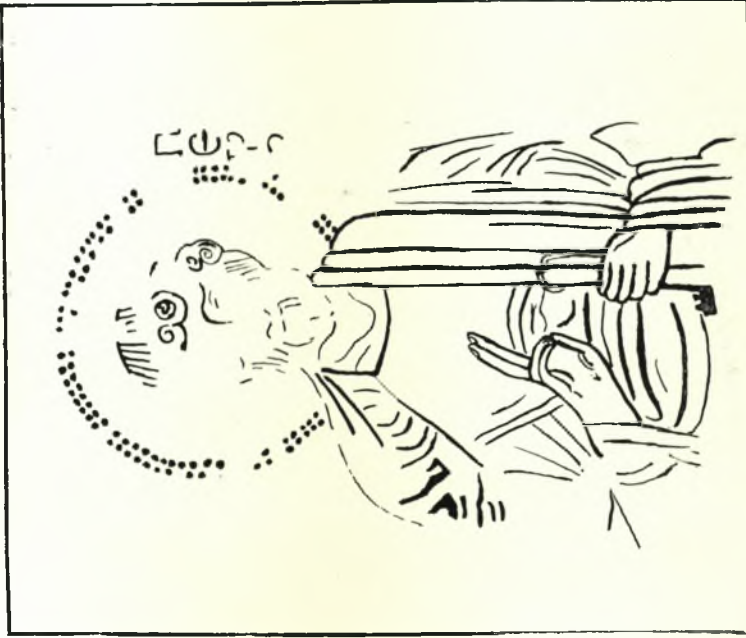
Εικ. 2. — Ο Περδρόμιος τῆς Δεήσεως.
Λεπτομέρεια τῆς εικ. 1 τοῦ πλν. ΙΓ'.

Εικ. 1. — Ἡ Θεοδόσιος τῆς Δεήσεως.
Λεπτομέρεια τῆς εικ. 1 τοῦ πλν. ΙΓ'.

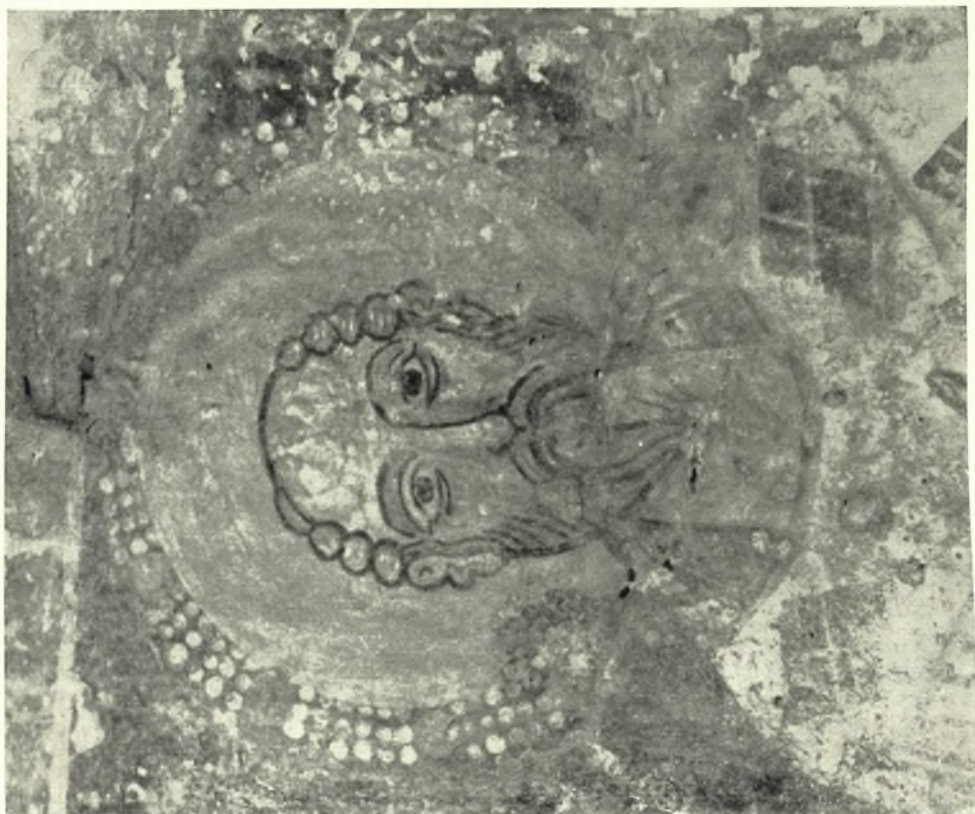
Είχ. 1 (ἀριστερά). — Ὁ πέμπτος Τεράρχης τῆς ἄνω ζώνης.
Λεπτομέρεια τῆς εἰχ. 1 τοῦ πίν. ΙΔ'.

Είχ. 2 (ἄνω) — Ὁ ἅγιος Πέτρος.

Είχ. 2 — 'Ο ἅγιος Τίτυς ('). Λεπτομέρεια τῶν εἰχ. 1 καὶ 2 τοῦ πίν. ΙΔ'.

Είχ. 1. — 'Ο ἑβδομος 'Ιερσαρχὴς τῆς ἀνω ζώνης. Λεπτομέρεια τῆς εἰχ. 2 τοῦ πίν. ΙΔ'.

καὶ εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου, ὅπως τὸ εἰκονίζον τὸν Χρυσόστομον¹⁰³, καὶ τοὺς ἁγίους Γρηγόριον τὸν Νύσσης¹⁰⁴ καὶ Γρηγόριον τὸν Θαυματουργόν¹⁰⁵.

Ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος τοῦ Ρεθυμνιακοῦ ναοῦ (Πίν. ΙΣΤ', εἰκ. 2) εἶναι νέος, ἀγένειος. Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ τὸ χαμηλὸν μέτωπον ὁμοιάζει πρὸς ἀγενείους ἁγίους τῆς Νέας Μονῆς Χίου¹⁰⁶, (1042 - 1056 μ. Χ.) τὸν ἄρχοντα Μιχαὴλ εἰς τὸ *Garanleq* τῆς Καππαδοκίας¹⁰⁷ καὶ Ἀρχάγγελον τοῦ *Elmale Kilissé*¹⁰⁸. Τὴν κυματοειδῆ γραμμὴν, τὴν ὁποίαν διαγράφει ἡ κόμη ὑπὲρ τὸ μέτωπον τοῦ νεαροῦ ἱεράρχου, συναντῶμεν εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον¹⁰⁹, μωσαϊκὸν τοῦ πολλακις μνημονευθέντος Ρωσικοῦ ναοῦ.

Ἡ κόμη τοῦ ἁγίου Πέτρου (Πίν. ΙΗ', εἰκ. 2) σχηματίζει περὶ τὸ μέτωπον σπείρας. Ὁμοίως σπείρας συναντᾷ τις καὶ εἰς τὸν Χρυσόστομον¹¹⁰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τῶν ὁπίων μάλιστα ἡ διάταξις ἐνθυμίζει τοὺς κύκλους, οὓς διαγράφει ἡ κόμη τοῦ πρώτου ἐκ δεξιῶν ἱεράρχου τῆς ἄνω ζώνης τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου (Πίν. ΙΘ', εἰκ. 1). Τὰ πρόσωπα τῶν ἐπισκόπων τοῦ κρητικοῦ ναοῦ παρουσιάζουν σχηματοποιήσιν γνώριμον καὶ εἰς τὴν τέχνην τοῦ 11ου αἰῶνος¹¹¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἀναλογίας τοῦ σώματος ἔχω τὴν γνώμην ὅτι πρέπει νὰ συνδέσῃ τις τοὺς Πατέρας τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου μὲ τοὺς ἱεράρχας τοῦ Κιέβου καὶ τῆς Ἀγίας Βυρβάρας *de Soghanle*¹¹². Αἱ κεφαλαὶ τῶν ἁγίων δὲν εἶναι μεγάλαι.

μενον περὶ τὸ 1000 (Π *Menologio di Basilio II* (Cod. Vaticanus gr. 1613), Torino 1907, πίν. 146, 164, 305, 377), εἰς τὸν Ὁσιον Λουκᾶν κ. ἄ.

¹⁰³) A. Grabar, *La décoration byzantine*, πίν. XVIII.

¹⁰⁴) Wl. Weidlé, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 109.

¹⁰⁵) Wl. Weidlé, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 108. Εἰς τὸ ΒΔ πλάγιον διαμέρισμα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, δεξιὰ τοῦ διλόβου παραθύρου, ὑπάρχει τοιχογραφία ἱεράρχου ἐν προτομῇ. Εἰς τὴν ἀριστεράν του παρεῖαν ἡ σκιὰ ἔχει σχῆμα τριγώνου.

¹⁰⁶) A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, πίν. 25^a, 26^a, 27^a.

¹⁰⁷) G. de Jerphanion, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 107.

¹⁰⁸) Τοῦ ἰδίου, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 123^a.

¹⁰⁹) Wl. Weidlé, ἔνθ' ἄνωτ. εἰκ. 110.

¹¹⁰) Βλ. G. Tsimas - P. Parahatzidakis, *Mosaïques d' Hosios Lukas, Athènes*, εἰκ. 15. Καὶ ἡ εἰς τοῦ Χρυσόστομου ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ ἁγίου τοῦ Πίν. ΙΘ', εἰκ. 1.

¹¹¹) Βλ. ἄνωτ. ὑποσ. 103 - 105, O. Demus, *Byzantine mosaic decoration*, πίν. 24, 17A καὶ Philipp Schweinfurth, *Die byzantinische Form*, 2a έκδ., Mainz, 1954, πίν. 39.

¹¹²) Βλ. ὑποσ. 27. Οἱ λαιμοὶ τῶν ἁγίων τοῦ Καππαδοκικοῦ ναοῦ ζωγραφοῦνται ὑψηλότεροι. Τὴν ἀρχαικότητα τῶν ἡμετέρων ἱεραρχῶν μαρτυρεῖ ὁμοίω-

Εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ρεθυμνιακοῦ ναοῦ τὰς πτυχὰς τῶν φορεμάτων ἀποδίδουν ἐνίοτε¹¹³ πλατεῖαι ταινίαι ὀλίγων, ἐναλλασσομένων χρωμάτων. Τὸ ἴδιον βλέπει τις εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν Φωκίδος¹¹⁴ καὶ εἰς τὴν Ν. Μονὴν τῆς Χίου¹¹⁵. Ἡ ὁμοιότης, μαρτυροῦσα πιθανώτατα ἐπίδρασιν τῆς τέχνης τῶν ψηφιδωτῶν¹¹⁶, ἀποτελεῖ καὶ χρονολογικὴν ἔνδειξιν.

Ἄμφια τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου, ἰδίως τὰ ἐπιτραχήλια καὶ ἐγχείρια, εἶναι πολὺ κεκοσμημένα. Εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου (περὶ τὸ 1000 μ. Χ.) τὰ ἄμφια φέρουν πολλάκις διάκοσμον¹¹⁷. Ποικίλατα περισσότερα ἢ ἐν τῷ Μηνολογίῳ, ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ κοσμήματα τῶν Ρεθυμνιακῶν ἀγιογραφιῶν, ἔχουν ἄμφια τῶν ἱεραρχῶν τῆς Ἁγίας Βαρβάρας de Soghanle¹¹⁸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος¹¹⁹, τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου¹²⁰, τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίας τῶν Χαλκῶν¹²¹, τοῦ Roggiardo τῆς Ἀπουλίας¹²² (11ου - 12ου αἰ.).

της αὐτῶν καὶ μὲ μορφὰς τοῦ Ms. Gr. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Πρβλ. τὰς εἰκ. 15 καὶ 18 πρὸς τὸν Γρηγόριον Νύσσης καὶ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν τῶν fol. 71vo καὶ 452 (A. O m o n t. Fac - similés des miniatures des plus anciens manuscrits Grecs de la Bibliothèque nationale du VI au XI siècle, Paris 1902, πίν. XXVII καὶ LX).

¹¹³) Βλ. Πίν. ΙΓ', εἰκ. 2, Πίν. ΙΔ', εἰκ. 1 καὶ Πίν. ΙΔ', εἰκ. 2.

¹¹⁴) O. Demus, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 17A, 17B, 23, 24, P. Muratoff, ἔνθ' ἄνωτέρω εἰκ. XC, XCII, E. Diez - O. Demus, ἔνθ' ἄνωτ. εἰκ. 38, 39, 40, 41, 53.

¹¹⁵) A. Orlandos, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 20', 21', 25' καὶ A. Grabarsk ir a, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. σελίδων 110, 113.

¹¹⁶) Ἴσως ἐπίδρασιν τῆς τέχνης ψηφιδωτῶν, π. χ. τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου μαρτυρεῖ καὶ ὁ τρόπος ἀποδόσεως εἰς τὰ πρόσωπα τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν ρυτίδων μὲ γραμμὰς λεπτὰς. Πρβλ. τὴν κεφαλὴν τῆς δεομένης τοῦ Κιέβου (ἐν Wl. Weidlé, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 107). Τὴν διπλὴν γραμμὴν τὴν δηλοῦσαν τὸν ἀνθερωνα καὶ τὴν ὑπ' αὐτὸν πτυχὴν τοῦ λαίμου εὐρίσκει τις καὶ εἰς τὸν ἅγιον Ἐλευθέριον τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου (Πίν. ΙΣΤ', εἰκ. 2).

¹¹⁷) Π Μενολογιο, πίν. 54, 74, 142, 188, 226, 303 κ.λ.π. Ἐν σχέσει μὲ τὸ εἶδος τῶν κοσμημάτων πρβλ. τὴν κάτω ζώνην τοῦ διακόσμου εἰς τὸ περιτραχήλιον τοῦ Βλασίου (Πίν. ΙΓ', εἰκ. 2) μὲ τὸν διάκοσμον ἐνδύματος ἡγεμόνος παρισταμένου κατὰ τὴν ἀθλῆσιν τοῦ ἁγίου Δωροθέου, ἐπισκόπου Τύρου (Π Μενολογιο, πίν. 101. Βλ. καὶ πίν. 54).

¹¹⁸) Βλ. ὑποσ. 26. Εἰς περιτραχήλια τῶν ἐν Soghanle ἁγίων ἀπαντᾷ τὸ δικτυωτὸν κόσμημα.

¹¹⁹) Βλ. Β. Α α ζ ἄ ρ ε φ, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 111β. (Τὰ περιτραχήλια ἀπολήγουν κάτω εἰς χροσσούς. Τὸ τοῦ ἁγίου Διονυσίου ἔχει καὶ ἀβακωτὸν κόσμημα), E. Diez - O. Demus, ἔνθ' ἄνωτ. πίν. 26, 27, 28, 30, 31.

¹²⁰) Β. Α α ζ ἄ ρ ε φ, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 116. Τὰ ὁμοφῶρα ἔχουν χροσσούς.

¹²¹) Δ. Εὐ α γ γ ε λ ἰ δ η, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη, 1954, εἰκ. 14, 15.

¹²²) ΑΙ. Medea, ἔνθ' ἄνωτ. εἰκ. 64.

Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου ὁ πρῶτος ἐκ δεξιῶν ἱεράρχης τῆς ἄνω σειρᾶς (Πίν. ΙΘ', εἰκ. 1) φέρει ὠμοφόριον ἔχον λεπτοὺς σταυροὺς, διαμορφωμένους ἀπὸ τὰ κενά, ὅσα ἀφίνουν μεταξύ των τέσσαρα παρακείμενα ρομβοειδῆ τετράπλευρα. Ὅμοίους σταυροὺς ἔχει τὸ ὠμοφόριον ἐπισκόπου τῆς Ἁγίας Βαρβόρας de Soghanle¹²³. Εἰς τὸν ἴδιον ναὸν¹²⁴ ὡς καὶ εἰς τὸ Κίεβον¹²⁵ βλέπομεν ἐπίσης ὠμοφόρια κοσμούμενα μὲ σταυροὺς οὐχὶ ἰσοσκελεῖς, ὧν αἱ κεραιαὶ ὀρίζονται εἰς τὰ ἄκρα ἀπὸ γραμμῆν, ἐξέχουσαν ἑκατέρωθεν (βλ. καὶ Πίν. ΙΘ', εἰκ. 2). Καὶ ὁ τύπος τῶν γραμμάτων εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἡμετέρου ναοῦ μὲ τὸ στρογγύλον ὀ μικρόν, τὸ ἰδιόμορφον ἄλφα, τὸ πλατὺ ἔ ψιλὸν καὶ ἦτα, τὸ λάβδα (Πίν. ΙΓ', εἰκ. 2), ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς τὸν ἐν χρήσει κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα¹²⁶.

δ. Συμπεράσματα.

Μετὰ τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν ἐπὶ μέρους στοιχείων, ἅτινα διαμορφώνουν ἐν τῷ συνόλῳ των τὸ ἰδιάζον ὕψος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Εὐτυχίου¹²⁷, καὶ τὴν ἀναζητήσιν ἐκφράσεων παραλλήλων καὶ σύγκρισιν πρὸς αὐτάς, δικαιούται τις νὰ θεωρήσῃ τὸν γραπτὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ τῆς Ρεθύμνης ὡς ἀναγόμενον εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Ἐὰν ἡ χρονολόγησις δὲν εἶναι ἄστοχος, εἰς τὸν Ἁγιον Εὐτύχιον ἐσώθησαν αἱ μέχρη τοῦδε γνωσταὶ ἀρχαιότεραι βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς νήσου¹²⁸.

¹²³) G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 191*, 191'.

¹²⁴) Αὐτόθι.

¹²⁵) A. Grabar, La décoration byzantine, εἰκ. XVIII. Ὅμοίους σταυροὺς ἔχουν τὰ ὠμοφόρια ἁγίων καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Εἰς τοὺς σταυροὺς ὠμοφορίων Ἱεραρχῶν τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ κοσμοῦνται ὑπὸ γωνιῶν. Ὅμοιον διάκοσμον συναντᾷ τις εἰς ἄμφια ἐπισκόπων, οἵτινες ζωγραφοῦνται εἰς τὴν ἀψίδα μεταγενεστέρου ναοῦ, Παναγίας τῆς Χρυσαιτίσεως, εἰς τὰ Χρύσαφα τῆς Λακωνίας.

¹²⁶) Πρβλ. ἐπιγραφὰς μωσαϊκῶν τῆς Ν. Μονῆς Χίου (A. Orlandos, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 22', 25', 25'', 25'''), τῆς Ἁγίας Σοφίας Κων/λεως (A. Grabar - Skira, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. σελ. 98), τοῦ τριπτύχου ἀκόμη Harbaville (φωτογρ. Alinari, ὑπ' ἀρ. 23964). Ἄλφα ὅμοιον κατὰ τὸν τύπον συναντᾷ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἐκ σμάλτου εἰκόνας τοῦ ὀλοσώμου Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (φωτογρ. Alinari ὑπ' ἀρ. 38529), τῆς ἀποκειμένης εἰς τὸν tesoro τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας.

Καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου τὸ ἔ ψιλὸν καὶ τὸ σίγμα εἶναι γράμματα πλατέα (βλ. J. D. Stefanescu, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. LXXIV).

¹²⁷) Διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν τοιχογραφιῶν του εἶναι ἀνάγκη νὰ ληφθῇ μέριμνα. Πρὸ πάντων ἡ κατάστασις τῶν τελευταίων δὲν εἶναι καθόλου καλή.

¹²⁸) Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν σωζομένων καὶ πρὸ τίνος γνωστῶν τοιχο-

Ἡ μελέτη αὐτῶν ἔδειξεν ὅτι συγγενεύουν πρὸς ἔργα ἀνατολικά κατὰ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, τὴν διὰ γραμμῶν ἔκφρασιν, τὴν ρεαλιστικὴν τάσιν καὶ ἐν μέρει τὴν εἰκονογραφίαν. Ἐκ παραλλήλου ἐτονίσθη ἡ σχέσις τῶν τοιχογραφιῶν πρὸς μωσαϊκά, οἷα τὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κιέβου, ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἀναλογίας τοῦ σώματος καὶ λεπτομερείας τῶν χαρακτήρων, ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος καὶ τῆς Ν. Μονῆς Χίου. Βεβαίως ἡ χεὶρ τοῦ ἀγιογράφου τὸν ἅγιον Εὐτύχιον δὲν μυστρειὴ κυριαρχίαν τοῦ τεχνίτου ἐπὶ τῶν ἐκφραστικῶν του μέσων, οἷα εἶναι ἡ τοῦ ψηφιδογράφου τῆς Ἀγίας Σοφίας. Εἰς τὰ ἔργα τοῦ τελευταίου δεσπόζει θαυμαστὴ ἰσορροπία καὶ συμμετρία καὶ εἶναι διάχυτος ἡ ἐπιτυγχανομένη δι' αὐτῶν ἔκφρασις μακαριότητος. Ὁ ἀφανὴς ζωγράφος τοῦ Ἀγίου Εὐτυχίου ἐξιδανικεῖ ὀλιγώτερον τὰς μορφάς, προσέχει περισσότερον τὰς ρεαλιστικὰς ἰδιορρυθμίας των, εἶναι μᾶλλον λαϊκός, ἀνατολίζων τεχνίτης. Ἡ σύνδεσις πάντως τῶν ἔργων του μὲ ψηφιδωτά, ὡς τὰ ἀνωτέρω, ὑποδεικνύει ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ τέχνης ὁρμωμένης ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου¹²⁹. Οὕτως αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Εὐτυχίου, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, στηρίζουν ὄντως τὴν γνώμην τοῦ καθηγητοῦ Ξυγγοπούλου¹³⁰ ὅτι εἰς τὴν Κρήτην πολὺ παλαιὰ συνητηθήσαν ρεύματα τῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ τοῦ Βυζαντίου ὁρμώμενα, ἐπέδρασαν τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου καὶ πιρῆγαγον ἰδίαν ροπὴν τῆς ὀνομαζομένης μοναστικῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἥτις εἶναι γνώριμος εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ εἰς τὴν Ν. Ἰταλίαν.

Μυστρᾶς, Ἀπρίλιος 1956.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

γραφιῶν τῆς Κρήτης βλ. Κ. Δ. Καλοκυρίσις, *La peinture murale byzantine de l'île de Crète*, «Κρητ. Χρονικά», Η', 1951, σ. 390.

¹²⁹ Ὅτι οἱ Κρήτες εἶχον κατὰ τὸ α' τέταρτον τοῦ 11ου αἰῶνος γνώσιν ἀμεσον ἔργων ζωγραφικῆς τοῦ Βυζαντίου φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ βίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου. Ὁ ἅγιος ἀφηγεῖται ὅτι εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μυριοκεφάλου, εὕρισκομένην ἐντὸς τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης «κατελθὼν ἀπὸ τῆς Πόλεως μεθ' ὧν προσεκησάμην ὑπὸ τῶν φιλοχρίστων ἐκείσε ἱερὰ σκευή, βιβλία, ἁγίας εἰκόνας, κατεκόσμησα τὴν μονήν, ἣν ὄρατε» (Ν. Β. Τωμαδάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 60, στίχ. 112 - 114). Ὅτι δὲ οἱ κάτοικοι τῆς νήσου θὰ ἐγνώριζον καὶ παλαιότερα ἔργα τεχνιτῶν τῆς πρωτεύουσας εἶναι πιθανώτατον. Ἄλλωστε καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀιταλαιάτης διηγεῖται ὅτι μετὰ τὴν ἀπόβασιν τοῦ Νικηφόρου Φωκά εἰς τὴν Κρήτην καὶ κατ' ἐντολήν του ὑποδομήθη ναὸς «μορφαις ἁγίων περιστράπτων». Αἱ παραστάσεις αὐταὶ θὰ ἔγιναν προφανῶς ὑπὸ καλλιτεχνῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. (Κατὰ τὸν Grégoire ὁ ναὸς ἐκτίσθη ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ' καὶ ἐπεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Φωκά. Βλ. Β. Λαοῦρδαν, «Κρητ. Χρονικά», Ε' 1951, σ. 57 - 58).

¹³⁰ Α. Ξυγγοπούλου, *Fresques de style monastique en Grèce*, σ. 514.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΚ ΠΟΛΥΡΡΗΝΕΙΑΣ

Τὸν Μάρτιον τοῦ 1955 ὁ Γεώργιος Ἐμμ. Χαριλαμπίκης καὶ ὁ Γεώργιος Ἄντ. Σχοινοπλοκάκης κάτοικοι Πολυρρηνείας (τοῦ σημερινοῦ Πάνω Παλιόκαστρου Κισσάμου) καλλιεργοῦντες τὰ κτήματά των εἰς θέσιν «Λαγκὸς» ἢ «Πλαγάκι» ἢ «Ἀλώνι Μυλωνοστελιανοῦ» εὔρον τὴν δημοσιευομένην κατωτέρω ἐπιτυμβίαν στήλην μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως καὶ ἐπιγράμματος. Τὴν στήλην περισυνέλεξα ἐν μέσῳ ποικίλων δυσχερειῶν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1956 καὶ κατέθεσα εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Χανίων.

Ὡς διεπιστώθη, ἡ στήλη μετακινήθεισα ἐκ τοῦ βήθρου της ἔκειτο ἐπὶ τοῦ τάφου. Οὗτος ἦτο κτιστὸς ἐκ πελεκητῶν λευκῶν λίθων ὀρθογωνίων καὶ εἶχε μῆκος 2.15 μ., πλάτος 0.70 μ. καὶ βάθος 1 μ., ἐκαλύπτετο δὲ διὰ πλακῶν συνδεομένων διὰ μολύβδου καὶ σιδήρου. Ὁ τάφος περιεῖχε δύο νεκροὺς καὶ μικρὸν ἀγγεῖον καταστραφὲν ὑπὸ τῶν χωρικῶν¹.

Ἡ ἐπιτυμβία στήλη ἔχει ὕψος 1.33 μ., πλάτος (κατὰ τὴν βάσιν) 53.5 καὶ πῆχος 16.5. Ἔχει θραυσθῆ εἰς δύο μεγάλα τεμάχια, ἔλλειπουν δὲ ὄρισμένα τμήματα ἐκ τῶν πλαγίων πλευρῶν. Ἐντὸς ὀρθογωνίου κοιλώματος βήθους 5·6 ἐκ. σχηματίζεται ἀνάγλυφος παράσι·σις (Πίν. Κ' εἰκ. 1). Γυναικεία μορφή, κεκαλυμμένη δι' ἱματίου, κάθηται ἀριστερὰ ἐπὶ θρόνου καὶ χαιρετᾷ διὰ χειραψίας τὸν πρὸ αὐτῆς ἰστιάμενον ἄνδρα. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς σύρει τὸ ἱμάτιον. Ὑπ' αὐτὸ ὀγκοῦται ὁ κρωβύλος. Τὸ ἱμάτιον καλύπτει καὶ τοὺς βραχίονας, τοὺς μηρούς καὶ τὸ πλεῖστον τῶν κνημῶν. Ὑπ' αὐτὸ ἡ γυνὴ φέρει πέπλον ἐξωσμένον εὐθιῆς ὑπὸ τοὺς μαστοὺς καὶ λήπτοντα κατὰ γῆς μετὰ βαθείας πτυχᾶς. Ὑπὸ τὸν πέπλον προβάλλουν οἱ ἄκροι πόδες. Ὁ ἄνθρωπος, ὕψους 0.50 μ., στηρίζεται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς καὶ φέρει βραχὺν χιτῶνα καταλείποντα γυμνὰ τὰ γόνατα, καὶ ἱμάτιον, τοῦ ὁποίου τὸ κράσπεδον ὑποβαστάζει διὰ τοῦ ἀριστεροῦ πῆχεως. Ἐκ τοῦ ἱματίου προβάλλει ἡ ἄκρα χεὶρ. Ἔχει κόμην βοστρυχωτήν. Ἡ διατήρησις τοῦ ἀναγλύφου εἶναι καλή, ἀλλ' ἔχει ἀποκρουσθῆ μέγα μέρος τοῦ προσώπου τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἡ ἀριστερὰ γνάθος καὶ ὁ ἀριστερὸς πῆχυς μετὰ τῆς ἀριστερᾶς ἄκρας χειρὸς

¹) Τὰ ὡς ἄνω στοιχεῖα λαμβάνονται ἐκ λίαν εὐσυνειδήτου ἐκθέσεως τοῦ ὑπομοιράρχου Εὐστρατίου Σαβιολάκη καὶ ἐκ πληροφοριῶν τῶν εὐρόντων, διότι, λόγῳ πτώσεως μεγάλων ὀγκῶν χώματος ὁ τάφος δὲν ἦτο πλέον ὁρατὸς κατὰ τὴν μετάβασίν μου εἰς Πολυρρηνείαν.

τῆς γυναικός. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἰσχυρῶς ἔξεργον, τελείως δὲ ἐλευθεροὶ αἱ δεξιαὶ ἄκραι χεῖρες.

Ἡ στήλη σχηματίζει κάτω μὲν ταινίαν καὶ κυμάτιον, ἄνω δὲ ταινίαν (σώζουσαν ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος), κυμάτιον, καὶ μέγα ἀνθέμιον, πρὸ τοῦ ὁποίου σχηματίζεται ἕτερον μικρὸν ἀνθέμιον καὶ ἐκατέρωθεν τούτου, μὲ διάτρητον τεχνικὴν, βλαστόσπειραι ἑλλιπεῖς καὶ φύλλα ἀκάνθης. Προσφύσεις βλαστοσπειρῶν σώζονται καὶ παρὰ τὴν κορυφὴν τοῦ μεγάλου ἀνθемίου. Μικρὰ ἀκρωτήρια σχηματίζονται ἐκατέρωθεν καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς ἐπιστέψεως.

Ἡ στήλη, κατὰ τὴν παράστασιν καὶ τὴν διακοσμητικὴν ἐπίστεψιν, ἀνήκει εἰς γνωστὸν αἰτικὸν τύπον. Τὸ πλησιέστερον ἐξ Ἀττικῆς παράλληλον, ὅπερ εὔρον, εἶναι ἡ στήλη τῆς Μενεκρατείας²⁾. Τὸ ἀνάγλυφόν μας χαρακτηρίζεται ἀπὸ ξηρότητα τινά, ἡ ὁποία ὑποδηλοῖ, ὡς νομίζω, τὸ Β' ἡμισυ τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Α' μ. Χ. αἰῶνα³⁾. Ἀνάλογα δείγματα ἐπιτυμβίων ἔχομεν ἐν Κρήτῃ καὶ κατὰ τὸν Α' μ. Χ. αἰῶνα⁴⁾.

Ἄνωθεν τῆς κόρης εἶναι χαραγμένον τὸ ὄνομα *ΤΥΡΩΣ ΣΩΣΑΜΕΝΩ*, ἄνωθεν δὲ τοῦ ἀνδρὸς *ΣΩΣΑΜΕΝΟΣ ΘΟΙΝΩ*. Πιθανώτατα ὁ πατὴρ ἐτάφη ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ, εἶδομεν δὲ ὅτι οὗτος περιεῖχε δύο νεκρούς. Ὁ τύπος *Τυρῶς* ἢ ἐγγραφή κατὰ τὸ *Ἡώς*, ἢ ἐκ παραδρομῆς τοῦ χαρακτοῦ προσθέσαντος τὸ *Σ* ἐκ τῆς ἐπομένης λέξεως τοῦ πατρωνύμου, ἢ πιθανώτερον πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς γενικὴ (*Τυρῶς* - *Τυροῦς* ἐνν. τάφος).

Ἐπὶ τὴν παράστασιν ἐπὶ ἐπιφανείας 16.5 × 47.5, ὑπάρχει τὸ κατωτέρω ἔλεγειακὸν ἐπίγραμμα (Πίν. ΚΑ' εἰκ. 2) κεχαραγμένον διὰ χαρακτῆρων μετρίως ἐπιμελῶν, ὕψους καὶ πλάτους περίπου 1 ἐκ.

Ἐπειδὴ δὲν διατίθενται κατάλληλα τυπογραφικὰ στοιχεῖα, παρέχω σύντομον περιγραφὴν τῶν μᾶλλον χαρακτηριστικῶν γραμμάτων. Τὸ Α' ἔχει τὴν ὀριζοντίαν κεραίαν τεθλασμένην, τὸ Θ' ἔχει τὴν κεραίαν μὴ ἐφαπτομένην τοῦ κύκλου, τὸ Μ' ἔχει τὰς πλαγίας κεραίας λοξὰς, τὸ Π' τὴν δεξιάν κεραίαν ἐλαφρῶς βραχυτέραν, τὸ Σ' τὴν ἄνω καὶ κάτω κεραίαν ὀριζοντίας, τὸ Τ' ἔχει καὶ δευτέραν ὀριζοντίαν κεραίαν παρὰ τὴν βάσιν, ὁμοιάζον οὕτω πρὸς τὸ Ζ, τοῦ Φ' ἡ κάθετος κεραία ἐξέχει ἰσχυρῶς, τὸ Ω' ἔχει δύο πλαγίας κεραίας ἐλαφρῶς λοξὰς. Μικροὶ ἀκρεμόνες. Λίαν ἀνάλογα τὰ γράμματα ἐπιγραφῆς ἐκ Χερσονήσου, I. C., I, σελ. 35, 4, χρονολογουμένης κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος. Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν προτείνω καὶ διὰ τὴν παροῦσαν ἐπιγραφὴν.

Κατὰ τὴν μεταγραφὴν ἡμῶν τὸ ἐπίγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

Κείρατο μὲν πλοκάμους Ἄρετὰ . . . ε, πᾶσα δὲ Κρήτα

²⁾ Reinach, Répertoire des reliefs, 1912, II, σελ. 41, 2. Δυστυχῶς ἐλλείπει βοήθημάτων δὲν δύναμαι νὰ ἐπεκταθῶ ὡς πρὸς τὸ ἀνάγλυφον. Ὅμοιαν ἐπίστεψιν ἀκάνθων, ἀνθεμίων καὶ σπειρῶν ἔχει καὶ ἕτερον ἐπιτύμβιον στήλη ἐκ Πολυρρηνείας Γ' ἢ Β' π. Χ. αἰῶνος, Guarducci, I. C., II, σελ. 262, 17.

³⁾ Αὐτ., σελ. 273, 8, ὅπου μορφὴ ἐπὶ θρόνου σύρουσα τὴν καλύπτραν.

δύρατ' οἷζυροῶ πένθει τειρομένα,
 ἀνίκα τὰν πανόριστον ὁ βάσκανος ἄρπασεν Ἐλλας
 Τυρῶ Σωσάμενῶ κλεινοτάτῳ θύγατρα.
 5 Οἰκτρὰ δὲ κωκύουσα φίλον τέκος ἄ βαρύνποτος
 Πείσις δυστάνοις χερσὶ κατεκτέρισεν·
 οὐ γὰρ ἔτ' ἐν ζωοῖς, <ο> ἰ[μ'] οἷμ' αἶ, οὐκέτι τοίαν
 κάλλει καὶ πιννιᾷ δέροξεται ἀέλιος.

Δύσκολος εἶναι ἡ συμπλήρωσις τοῦ κενοῦ τοῦ πρώτου στίχου, ὀφειλομένου εἰς βλάβην τοῦ λίθου, ἐκ τῆς ὁποίας, ὑπολογίζω ὅτι ἐφθάρησαν τρία γράμματα. Ἡ συμπλήρωσις διὰ σχελιαστικῶν ἐπιφωνημάτων θὰ ἦτο πιθανή, ἀλλὰ δυσχεραίνεται ἐκ τῆς παρουσίας καὶ ἄλλων ἀνιλόγων εἰς τὸν προτελευταῖον στίχον. Κατάληξις ῥήματος (γ' ἐνικὸν ἀορίστου) δὲν δύναται πάντως νὰ εἶναι τὸ ὑπάρχον ε, ἀφοῦ ἔχομεν τὰ ῥήματα κείρατο διὰ τὴν Ἀρετὴν καὶ δύρατο διὰ τὴν Κρήτην.

Ἡ δευτέρα δυσκολία εὐρίσκεται εἰς τὸν ἔβδομον στίχον. Ἡ ἀνίγνωσις :

οὐ γὰρ ἔτ' ἐν ζωοῖσιν, οἷμαι, οὐκέτι τοίαν

παρέχει στίχον μετρικῶς ἐσφαλμένον, διότι οὕτω ὁ τρίτος ποῦς καθίσταται τροχαῖος, ἀντὶ δακτύλου ἢ σπονδαίου. Βεβαίως τοιαῦτα λάθη ἀπαντοῦν εἰς ἐπιγράμματα. Οὕτω τροχαῖος εἶναι ὁ τέταρτος ποῦς εἰς ἐπίγραμμα δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Peek⁴.

Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τὸ ἑλλεῖπον γράμμα μετὰ τὸ ζωοῖσι, τοῦ ὁποίου μία κεραία εἶναι ὁρατὴ, φαίνεται ὅτι εἶναι Μ καὶ ὄχι Ν, θεωρῶ πιθανωτέραν τὴν παρασχεθεῖσαν ἀνάγνωσιν :

οὐ γὰρ ἔτ' ἐν ζωοῖς, οἷμ' οἷμ' αἶ, οὐποτε τοίαν.

Ἐποθέτω δηλαδὴ ὅτι ὁ χαρακτὴς παρέλειψε τὸ ο τοῦ πρώτου οἷμοι. παραπλανηθεὶς ἐκ τοῦ προηγουμένου καὶ ἐπομένου ὁμοίου διφθόγγου οι. Ὁ διπλὸς τύπος οἷμ' οἷμοι ἢ οἷμοιμοῖ εἶναι γνωστός⁵.

Τὸ σχελιαστικὸν ἐπιφώνημα εἶναι σὺνηθες εἰς τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Ἀσυνήθης εἶναι μόνον ὁ ἀπλοῦς τύπος τοῦ αἶ ἀντὶ αἰαῖ, ὅπερ εἶναι σὺνηθέστατον⁶. Ὁμιλώτερος θὰ ἦτο ὁ στίχος ὡς ἐξῆς :

οὐ γὰρ ἔτ' ἐν ἐν ζωοῖς, οἷμ' οἷμοι, οὐκέτι τοίαν.

Ἡ γραφὴ ὅμως αὕτη προϋποθέτει καὶ ἕτερον σφάλμα τοῦ χαρακτὸς,

⁴) A. M., 1931, σελ. 118, 2 :

Καὶ γὰρ ἐγὼ ποτ' ἔην, ὅπερ εἰ σ ὄ, ἀλλ' ὑπὸ Λήθην

Πβ. καὶ κακοὺς στίχους εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπίγραμμα, αὐτόθι.

⁵) Βλ. Lidell - Scott, οἷμοι, ἐνθα καὶ περὶ τῆς ἐκθλίψεως τοῦ οι.

⁶) Πβ. Παλ. Ἀνθολ., VII, 468, 476, 488, 491, 560, 569, 574, 578, 602, 662, 730. Κυρίως ταῦτα ἀπαντοῦν ἐν ἀρχῇ τοῦ στίχου, ἀλλὰ πβ. καὶ ἰὼ ἐν μέσῳ στίχῳ, VII, 491, 745.

ὅτι ἔγραψεν *OIMAI* ἀντὶ *OIMOI*. Ἔτι περισσότερο ἀπομακρυνόμεθα τῆς ἐπιγραφῆς, ἂν ἀποκαταστήσωμεν τὸν διπλοῦν τύπον *αιαῖ* ὡς ἐξῆς :
οὐ γὰρ εἶ' ἐν ζωοῖς [[ιμ]] οἴμ' αἰ<αῖ>, οὐκέτι *τοῖαν*.

Ἡ εἰκὼν τῆς Ἀρετῆς κειρομένης τοὺς πλοκάμους διὰ τὸν θάνατον ἐναρέτου ἀπαντᾷ καὶ εἰς Παλ. Ἀνθολ. VII, 145 :

Ἀρετὰ κειραμένα πλοκάμους.

Πβ. ἐπίσης VII, 593 :

Κείρατο πλοκάμους Μοῦσα, Θέμις, Παφίη.

Καὶ ἄλλοι κοινοὶ τόποι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐλεγειακῆς ποιήσεως ἀπαντοῦν εἰς τὸ ἐπίγραμμα μας, ὡς ἡ εἰκὼν τοῦ ἀρπακτοῦ καὶ βασκάνου Ἄδου⁷. Καὶ ἡ ἰδέα τῆς Κρήτης ὄδυρομένης ἐπὶ τῇ κόρῃ ἔχει παράλληλα⁸.

Πεῖσις εἶναι ἡ μήτηρ τῆς κόρης, ἡ ἰδιότης δὲ αὐτῆς δηλοῦται διὰ τῆς ἐκφράσεως *φίλον τέκος...κατεκτέρισεν*, ἀκριβῶς ὡς εἰς Παλ. Ἀνθολ., VII, 644 : *ἐθρήνησε τὸν ὠκύμορον Κλεαρῖστη | παῖδα*, ἐνῶ συνηθέστερον ὁ προσδιορισμὸς *μάτηρ* συνοδεύει εἰς τὰ ἐπιγράμματα τὸ κύριον ὄνομα⁹.

Τὰ παρεχόμενα ὑπὸ τοῦ ἐπιγράμματος καὶ τῆς ἀνωθεν ἐπιγραφῆς κύρια ὀνόματα, *Τυρῶ*, *Θοῖνος*, *Πεῖσις* (πιθανῶς ταυτὸσημον πρὸς τὸ *Πειθῶ*), εὑρηνται ἐν τῷ *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, τοῦ Pape - Benseler. Σύνηθες ἐν Κρήτῃ φαίνεται καὶ τὸ *Σωσαμενός*¹⁰.

Ἵτι ἡ ἐνάρετος καὶ ὠραία Τυρῶ ἀνήκεν εἰς εὐγενῆ οἰκογένειαν βεβαίως ἐκ τοῦ ἀποδιδόμενου εἰς τὸν πατέρα της χαρακτηρισμοῦ *κλεινότατος*¹¹.

Ἐκ Πολυρρηθείας ἔχομεν καὶ ἄλλα ἐπιγράμματα¹².

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

⁷) Πβ. Παλ. Ἀνθολ., VII, 13, 80, 308, 712.

⁸) I. C. III, σελ. 120, ἔξ , 37, κατὰ εἰκασίαν τοῦ P e e k, πβ. προσφάτως *Zeitschrift der Martin Luther Universitaet Halle - Wittenberg*, 4, 1954 - 5, σελ. 223 :

Κρήτη, σ' ἀγκόπασον, μητερ ἐμή, στοναχῶν,

ὅπου ὁμως πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τὸ *σ' ἀγκόπασον* δὲν ἔχει ὀρθῶς, διότι ἡ αὐτοπαθῆς ἀντιωνυμία εἶναι *σὲ αὐτήν*. Καὶ τὸ *κοπάζω* ἄλλως εἶναι ἀμετάβητον. *Μήπως Κρήτη, σὰγ κόπασον...*

⁹) Πβ. Παλ. Ἀνθολ., VII, 482 : *Νικασίς μάτηρ*, 486 : *Κλεινὰ μάτηρ*.

¹⁰) I. C., I, σελ. 41 (VII, 21).

¹¹) Πβ. Παλ. Ἀνθολ. VII, 307 : *κλεινοῦ γένους*.

¹²) I. C., II, XXIII, 20, 21, 22. Ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἐπίγραμμα ἡμῶν παρουσιάζει τὸ 20, στ. 6 :

ἀμετράτω πένθεϊ τειρομένα.

Είκ. 1 (ἀριστερά) — Στήλη ἐκ Πολυρρηναίας.
Είκ. 2 (ἄνω). — Τὸ ἐπί τῆς στήλης ἐπιγράμμα.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΔΗΜΟΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΑΙ ΤΗΣ «ΕΡΩΦΙΛΗΣ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑΣ»

Δύο κυρίως σκοπούς εξυπηρετεῖ ἡ μελέτη τῶν δημοτικῶν παραλλαγῶν τῶν ἔργων τῆς προσωπικῆς λογοτεχνίας. Ἐνός μὲν διαπιστώνει τὸν βαθμὸν ἐξαπλώσεως ἑνὸς ἔργου καὶ τῆς αἰσθήσεως, τὴν ὁποίαν τοῦτο ἐμποιεῖ εἰς τὸν λαόν· ἄφ' ἑτέρου δὲ ἀξιολογεῖ τὰς μεταπλαστικὰς ἱκανότητας, τὴν αἰσθητικὴν πολλακίς ἐμπειρίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὁ λαὸς αὐτὸς χρησιμοποιεῖ πρὸς ἔκφρασιν τοῦ ἔσωτερου τοῦ κόσμου.

Πρόσφορον ἔδαφος πρὸς ἐξαγωγήν τοιούτων ὠφελίμων, διὰ τὰς νεοελληνικὰς ἀλλὰ καὶ τὰς λαογραφικὰς ἐρεῦνας, συμπερασμάτων, παρέχει ἡ μελέτη ὠρισμένων ἔργων τῆς Κρητικῆς προσωπικῆς Λογοτεχνίας, τοῦ 17ου ἰδία αἰῶνος, τῶν ὁποίων πολλὰς δημοτικὰς παραλλαγὰς διασφύζει ὁ λαὸς στοματικῶς.

Ὁ πλοῦτος τῶν στοιχείων τῆς λαϊκῆς ποιητικῆς παραδόσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἐλήφθησαν ἀπὸ τοὺς Κρητὰς ποιητὰς¹ ἡ καθαρὰ καὶ ζωντανὴ δημοτικὴ γλῶσσα, τὰ μέτρα καὶ οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι, προσέτι δὲ ἡ ἐξοικείωσις καὶ ἀφοσίωσις τοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς ἰδανικοὺς ἥρωας τῶν ἔργων², κατέστησαν ταῦτα λαοφιλεῖ ἀναγνώσματα καὶ διηυκόλυναν τὴν διάδοσίν των. Οὕτω οὐδόλως ἐκπλήσσει τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἀπελθόντες Τουρκοκρητῆς, γνωρίζοντες καὶ λαλοῦντες καλῶς τὸ κρητικὸν γλωσσικὸν ἰδίωμα, διέσωσαν, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ποιητικῶν κειμένων, καὶ μίαν ἐνδιαφέρουσαν δημοικὴν παραλλαγὴν τῆς «Ἐρωφίλης»³. Ἐξ ἄλλου ἔχομεν πολλὰς καὶ σαφεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ «φονικοῦ τούτου δράματος», διὰ στόματος τοῦ λαοῦ⁴, γεγο-

¹) Διὰ τὰ δημοτικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν κρητικὴν λογοτεχνίαν, ἴδε Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ ἔθνικὸς χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, περ. «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», τ. Α', ἀρ. 8 (Ὀκτ. 1915), σ. 20.

²) Δημ. Οἰκονομίδου, Τρία ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἐν Ἀπειράθου Νάξου, περ. «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Ζ' (1953), σσ. 114 - 118.

³) Περὶ τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ τῆς Ἐρωφίλης, ἴδε Ἐμμ. Γ. Δουλιγεράκη, Τὸ κρητικὸν δημῶδες ἔσμα τῆς Σουσάνας, περ. «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Θ' (1955), σσ. 343 - 349, 363 - 366 καὶ δὴ τὰς σημ. 6), (4, 116.

⁴) Ἀναφέρομεν τὰς κυριωτέρας μαρτυρίας, τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς Ἐρωφίλης: Ρ. Aug. Guys, Voyage Littéraire de la Grèce, Paris 1783, τ. Α', σσ. 221 - 223 καὶ τ. Β', σσ. 35 - 36. Γ. Χατζιδάκι, «Καθήκοντα καὶ Ἐλπίδες», περ. «Πρόοδος» (Ἰανουάριος 1897). Arnoldus Pas-

νός τὸ ὄποῖον μαρτυρεῖ μὲν τὴν εὐρεΐαν ἐξάπλωσιν, ἀλλὰ συγχρόνως δικαιολογεῖ τὴν διάδοσίν του καὶ εἰς τοὺς ἀλλοθρήσκους μὲν Τουρκοκορήτας, οἱ ὅποιοι ὁμως εἶχον τὴν ἰδίαν σωματικὴν κατασκευὴν, τὰ αὐτὰ ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ τὴν ἰδίαν γλῶσσαν μὲ τοὺς Χριστιανούς Κρητας⁵.

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν «Εὐμορφὴν Βοσκοπούλαν» καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἀρκεῖ καὶ μόνον ἢ γνωστὴ μαρτυρία τοῦ Σολωμοῦ, ὅτι ἦδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος «δὲν εἶναι γυναίκα, ποὺ νὰ μὴ γνωρίζῃ» τὸ ποιμενικὸν τοῦτο εἰδύλλιον⁶.

Ἄλλ' ἄς ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν παραλλαγῶν τῶν δύο ἔργων, συνεξετάζοντες πρὸς τὰς ἦδη γνωστὰς καὶ ἡμετέρας ἀνεκδότους.

Α'. «ΕΡΩΦΙΛΗ»

Ἡ τραγῳδία τοῦ Χορτάτζη φέρεται εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν ὑπὸ μορφὴν ἀποσπασμάτων, ἄλλοτε μὲν συνερραμένων καὶ λογικὴν κάπως ἐνότητα ἀποτελούντων⁷, ἄλλοτε δὲ ἀνεξαρτητῶν ἀπ' ἀλλήλων καὶ κυκλοφορούντων ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, ὑπὸ τύπον ἐρωτικῶν κυρίως καὶ γνωμικῶν διστίχων⁸. Τὸ φαινόμενον εἶναι σύνηθες εἰς τὴν στοματικὴν παράδοσιν πολλῶν ἔργων τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, τῶν ὁποίων ἢ εἰς στίχους ἕκτασις εἶναι μεγάλη⁹. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Ἐρωφίλην, τῆς ὁποίας ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν στίχων καὶ οἱ πλατυασμοὶ δὲν εὐνοοῦν μίαν πλήρη καὶ σαφῆ ἀπομνημόνευσιν τοῦ ἔργου

s o w, «Τραγῳδία Ρωμαίικα», Lipsiae 1860, σ. 570, ἀρ. 910. Παύλου Βλαστοῦ, Ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἐρωφίλης τοῦ Χορτάτζη, περ. «Κρητικὸς Λαός», τόμ. Α', τευχ. Γ' (1909), σσ. 70 - 72. Ἐρωφίλη, τραγῳδία Γεωργίου Χορτάτζη (1600) ἐκδιδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Στ. Ξανθοῦδιδου, Ἀθήναι 1928, εἰσαγ. σσ. λ' - λβ'. ΜΕΕ, τ. ΙΑ' (1929), σ. 625γ, λέξ. Ἐρωφίλη, ὑπὸ Α. Ν. Π(ολίτου).

⁵) Ἴδε Στ. Ξανθοῦδιδου, Ἐπίτομον ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ὀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 117.

⁶) Διονύσιος Σολωμός, ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγή Ν. Β. Τωμαδάκη, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 15, ἐκδ. οἶκος «Αετός», Ἀθήναι 1954, Διάλογος, σ. 167.

⁷) Τῆς μορφῆς αὐτῆς εἶναι ἡ παραλλαγή τοῦ Βλαστοῦ (περ. «Κρητικὸς Λαός», κ.λ.π. ἐνθ' ἄνωτ.) καὶ ἡ ἡμετέρα, ἢ ἐνταῦθα ἐκδιδομένη, εἰς τὰ μέρη τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἄξιος λόγου σύνδεσμος καὶ ἀλληλουχία.

⁸) Τοιαῦτα εἶναι τὰ ὑπὸ τῶν Guys, Χατζιδάκι, Passow, Ξανθοῦδιδου κ.λ.π. μνημονεύμενα (ἴδε σημ. 4, ἄνωτ.).

⁹) Ὑπενθυμίζομεν τὴν κατ' ἀποσπάσματα ἐπιβίωσιν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», τῆς «Βοσκοπούλας» κ.λ.π. (Ἴδε Δημ. Οἰκονομίδου, Τρία ἔργα τῆς Κρητ. Λογοτ. κ.λ.π. περ. «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Ζ' (1953) σσ. 114 - 118).

ἀπὸ τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος καί εἰς τὰς καθαρῶς ἰδικὰς του δημιουργίας ἀποφεύγει τὰς λεπτομερείας, ἀγνοεῖ τὰς μακρὰς ψυχολογικὰς ἀναλύσεις τῶν χαρακτήρων καὶ εἶναι ἐξόχως λακωνικός¹⁰. Εἰς τὴν σύμφυτον μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ λαοῦ ἀπέχθειαν αὐτὴν πρὸς τὰς ἐκτεταμένας διηγήσεις πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν ἐξ ἀδυναμίας πρόχειρον καὶ ἀτελῆ ἀπομνημόνευσιν, ἐκ τῆς ὁποίας λέξεις, στίχοι καὶ ὀλόκληρα μέρη λησμονοῦνται, παραφθείρονται καὶ συμπτύσσονται ἢ ἀλλάσσονται μὲ τυπικὰ ποιητικὰ στοιχεῖα, ληφθέντα ἀπὸ τὴν ἀπέραντον ποιητικὴν του παράδοσιν, ὅπου οἱ στερεότυποι στίχοι ἀποτελοῦν οὐσιωδέστατα στοιχεῖα εἰς τὰς δημιουργίας του. Οὕτω πολλάκις ὁ ἀρχικὸς χαρακτήρ τῶν ἔργων τῆς προσωπικῆς λογοτεχνίας ἀλλοιοῦται εἰς τὰς παραλλαγάς, ἢ ὑπόθεσις μεταβάλλεται οὐσιωδῶς καὶ μόνον ὀλίγα εἰδήσεις, περὶ τῆς προελεύσεως τῶν παραλλαγῶν, διασφύζονται δι' αὐτῶν¹¹. Τοῦτο εἶναι περισσότερο ἐκδηλον εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βλαστοῦ παραλλαγὴν τῆς Ἐρωφίλης, ἢ ὁποία ἔχει μᾶλλον τὸν χαρακτήρα προχειρῶς καὶ ἀτάκτως ὑπαγορευθέντων μερῶν τῆς τραγωδίας. Ἡ ἡμετέρα¹² ἀποτελουμένη ἀπὸ πεζῆν καὶ ἔμμετρον ἀφήγησιν τῆς ὅλης ὑποθέσεως, διατηρεῖ κάποιαν χάριν καὶ μὲ τὴν σκηνικὴν διάταξιν, τὴν ὁποίαν διασφύζει εἰς τὸ ἔμμετρον μέρος, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐπεδειχθῆ κάποια προσοχὴ εἰς τὴν ἀπομνημόνευσίν της.

Βεβαίως αἱ ἀλλοιώσεις, ἢ σύγχυσις τῶν χαρακτήρων, αἱ παραφθοραὶ καὶ τὰ τυπικὰ λαϊκὰ στοιχεῖα δὲν ἔλλείπουν καὶ ἐδῶ· πάντως ἡ παραλλαγή αὐτὴ εἶναι περισσότερο εὐπρόσωπος τῆς ἄλλης.

Παρέχομεν νῦν ταύτην ἐπεμβαίνοντες εἰς τὸ πεζὸν μέρος ἐκεῖ, ὅπου ὁ συλλέκτης — ἄμοιρος στοιχειωδῶν γνώσεων συλλογῆς λαογραφικοῦ

¹⁰) Ὡς παράδειγμα παρέχομεν τὸ ποίημα τοῦ «Θανάτου τοῦ Διγενῆ», τοῦ ὁποίου ἔξοχον εἶγμα λιτότητος εἶναι ἡ κρητικὴ παραλλαγή (σχετικῶς ἴδε Κ. Ρωμαίου, Ἡ Κρητικὴ παραλλαγή τοῦ «Θανάτου τοῦ Διγενῆ», περ. «Κρητ. Χρονικά», τ. Ζ' (1953) σσ. 395 - 405) Τῆς αὐτῆς λακωνικότητος καὶ λιτότητος δημιούργημα εἶναι καὶ τὸ ἠρωϊκὸ «Κλέφτικα τραγοῦδι» (σχετικῶς ἴδε Γιάβνη Ἀποστολάκη, Τὸ Κλέφτικα τραγοῦδι, τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τέχνη του, ἐν Ἀθήναις 1950, σσ. 106 - 109).

¹¹) Τὸ φαινόμενον ἔχει γενικὸν χαρακτήρα εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν καὶ μῖα μελέτη, ἐπὶ τῶν διαφόρων μορφῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐν ᾧσμα ἐξυπλοῦται, ἐπὶ τῶν συμφυρῶν, τοὺς ὁποίους προκαλεῖ ἢ δέχεται, ἐπὶ τῶν ἐπιδράσεων, τὰς ὁποίας προξενεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν ἄλλων φημάτων συγγειῶν ἢ ξένων ὡς καὶ ἐπὶ τῆς προελεύσεως διαφόρων στερεοτύπων στίχων, θὰ ἔλυσ, νομιζομεν, πολλὰ καὶ ποικίλα τῆς δημοτικῆς ποιήσεως προβλήματα.

¹²) Ἐστάλη ἐκ Σμύρνης ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἡρακλείου τουρκοκρητῆς Μεχμέτ Ἀλη Τσιναρ (Χατζῆ Ἀλῆ Μπεγάκη) εἰς τὸν Τουρκοδίφην κ. Νικ Σταυρινίδην, ὁ ὁποῖος εὐγενῶς παρεχώρησεν εἰς ἡμᾶς ταύτην.

ύλικου — ἠθέλησε νὰ περικοσμήσῃ τὸ κείμενον διὰ φράσεων καὶ λέξεων εἰς καθαρύνουσιν, τῆς ὁποίας δὲν φαίνεται καλὸς γνώστης.

Ἐπιφυλασσόμεθα εἰς παρατηρήσεις μετὰ τὴν παρουσίαν τοῦ κειμένου.

Ο ΠΑΝΑΡΕΤΟΣ ΚΙ' Η ΝΕΡΩΜΦΙΛΗ ¹¹

Σὲ μιὰ ἐποχὴ καὶ σ' ἓνα καιρὸ ἦτο ἓνας βασιλιάς, σὴ πλούτη περιπλοῦτος καὶ στὴ δύναμη δυνατώτατος· ὅμως δὲν εἶχε διάδοχο τοῦ θρόνου του. Ἐπῆγε λοιπὸν σ' ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τοὺς μάγους, μήπως μπορέσῃ καὶ κάμῃ ἓνα παιδί μὲ τὴ μαγείαν τως. Ὅσο ὅμως κι' ἂν ἐδουκίμασε οἱ κόποι νιου πῆγανε χαμένοι. Σ' αὐτὸ τὸ χρόνον κάποιος βασιλιάς τοῦ ἐκήρυξε πόλεμον καὶ ἔπρεπε νὰ κάμῃ ἐκστρατεία. Ἐπολέμησε λοιπὸν καὶ σ' ἓνα μικρὸ διάστημα ἐνίκησε τὸ βασιλιά, πὸν τοῦ ἐκήρυξε τὸν πόλεμον καὶ μὲ πολλὰ λάφυρα ἐγύρισε στὴν πατρίδα του. Στὰ λάφυρα, πὸν πῆρε ἀπὸ τὸν πόλεμον, ἦτανε κι' ἓνα μικρὸ παιδάκι, ὁμορφοὸν ὡς ἄγγελος καὶ τρυφερώτατο, πὸν εἶχε τὸ ὄνομα Πανάρετος. Ὁ βασιλιάς αὐτὸ τὸ ἀγγελικὸν παιδί τὸ ἔκαμε παιδί δικόν του καὶ διάδοχόν του. Ὅντιν ἤρθε ὅμως ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία, ἡ γυναῖκα του εἶχε γεννημένα ἓνα κοριτσάκι, κι' αὐτὸ ὡς ἄγγελοῦδι, πὸν τὸ λέγανε Νερωμφίλη. Αὐτὰ τὰ δύο παιδιὰ ἐμεγάλωσαν καὶ ἐγαπιῶντο μὲ μιὰν ἀγάπην κι' ἓνα ἔρωτα μεγάλο, δίχως νὰ ξέρουν ἂν εἶναι ἀδέρφια ἢ ξένοι καὶ ποιά ἦτανε ἡ καταγωγὴ τοῦ Πανάρετου. Μιὰ μέρα πὸν περπατοῦσαν μαζὶ στὸ περβόλι, μιὰ γοιὰ εἶδε τὴν ἀγάπην καὶ τὸν ἔρω-

¹¹) Οὕτως ἔχει ὁ τίτλος εἰς τὸ ἐκ Σμύρνης ἀποσταλὲν χειρόγραφον τοῦ συλλέκτου. Ὁ τύπος *Νερωμφίλη* ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὸ κείμενον, εἰς τε τὸ πρῶτον καὶ τὸ ἔμμετρον, καθὼς καὶ εἰς τὴν παραλλαγὴν τοῦ Βλαστοῦ (ἐνθ' ἀνωτεροῦ σ. 7, σ. 40, σ. 73 κ.λ.π.). Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ν πρὸ τοῦ ε ἐξηγεῖται ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν στενὴν συνεκφώνησιν τοῦ τελικοῦ ν τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου εἰς τὴν αἰτιατικὴν μὲ τὸ ἀρχικόν ε τῆς λέξεως Ἐρωμφίλη, οὕτω *τὴν Ἐρωμφίλη* > *τὴν Νερωμφίλη*, (πρὸς βλ. *τὴν Ἰδα* > *τὴν Νίδα*). Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν ὑπαρξίς τοῦ ἐργίου μ πρὸ τοῦ χειλικῆς δασέως φ εἰς τὸ σύμπλεγμα *μφ* (-*μφίλη*) δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, εἴτε διὰ πρόκειται περὶ ἀναλογικῆς πρὸς τὰ *Παμφίλη*, *Πάμφιλος* σχηματισμοῦ εἴτε ἀναλόγου πρὸς τὸν σχηματισμὸν τοῦ *Σαμφῶ* φαινομένου (Γ. Ν. Χατζιδάκι, ΜΝΕ, 2, σσ. 550 - 556) εἴτε τέλος περὶ ἀλόγου προσθήκης τοῦ χ κούτου ὑπὸ τοῦ λουῦ, ὁ ὁποῖος σὺν τῇ παρῶδῳ τοῦ χρόνου ἀπομανθάνει τὰ λ-πυρομερείας καὶ πολλάκις ἄλλοι οἱ καὶ τὴν οὐσίαν. Ἀξίον πάντως σημειώσεως εἶναι, ὅτι ὁ λαὸς διατηρεῖ τὸν τύπον τοῦτον (Ἐρωμφίλη) καὶ τὸν χρησιμοποιοῦει εὐρέως καὶ σήμερον ὡς βαπτιστικὸν ὄνομα, ἐνῶ ὁ ὀρθὸς τύπος (Ἐρωμφίλη) σπανίως ἀπαντᾷ εἰς τὴν σημερινὴν ὀνοματολογίαν. Αἱ ἄλλοι αὐταὶ προσθήκαι ἐργίου δὲν εἶναι σπάνιοι εἰς τὴν δημοτικὴν μᾶς γλῶσσαν, πρὸς βλ. καὶ *Ἀνθήνα*, *ἔρωνας* κ.λ.π.

τάν τως καὶ χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ τῶς εἶπε πὼς ἡ φύση γεννᾷ τὴν ἀγάπη καὶ τὸν ἔρωτα σὲ δυὸ κορμιά, πὸν οἱ πατεράδες κι' οἱ μανάδες τως δὲν εἶναι οἱ ἴδιοι.

— Σεῖς ἀδέρφια δὲν εἶστε. Ἐσένα Πανάρειτε, σὲ πῆρε καὶ σ' ἔφερε ὁ βοικιάς λάφυρο ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ σ' ἔκαμε παιδὶ δικό ντου κι' ἡ Νερωμφίλη εἶναι θυγατέρα τοῦ βασιλιᾶ.

Αὐτὰ ἀφοῦ τὰ εἶπε ἡ γριά, οἱ νέοι ἄρχισαν νὰ φέρουνται μὲ τὸν πὸ ἐλεύθερο τρόπο τῆς ἀγάπης.

Ἡ Νερωμφίλη τὴν ἀγάπη πὸν εἶχε σιτὸν νέο τὴν εἶπε στὴ Νένα τζη, πὸν τὴν βοηθοῦσε καὶ τὴν παρηγοροῦσε σὲ κάθε τῆς στενοχώρια. Κι' ἡ Νένα τῆς εἶπε τὸ μυστικό, πὼς δὲν ἦταν ἀδέρφια.

Ὁ βασιλιάς ὁμως κατάλαβε τὸν ἔρωτά ντως καὶ τοὺς παρακολουθοῦσε ἀμοναχός του. Μιὰ μέρα τοὺς εἶδε νὰ φιλοῦνται καὶ τὰ ἀγκαλιάζονται στὴν κρεββατοκάμερα τοῦ Πανάρειτου. Τότε δίχως νὰ τωσὲ δόση νὰ καταλάβουε, φωνάζει τὸν Πανάρειτο καὶ τοῦ λέει :

— Νὰ πᾶς νὰ προτείνης δυὸ γάμους στὴ Νερωμφίλη, γιαιτὶ ἤρθανε σήμερο μανιτάτα ἀπὸ τοὺς γειτόνους βασιλιάδες.

Καθὼς πάῃ ὁ Πανάρειτος στὴ Νερωμφίλη γιὰ νὰ τῷ πῆ τὴν προξενειά, ὁ βασιλιάς παραμονεύει γιὰ νὰ ἰδῇ τί θὰ κάμουν.

Λοιπὸν¹⁴ ἡ Νερωμφίλη, πὸν εἶδε ἓνα ὄνειρο ἀπὸ βραδύς, κάθεται στὸ παράθυρο κλιτῆ¹⁵ μαζὺ μὲ τὴ Νένα τζη. Σ' αὐτὴ τὴ σίαση βλέπουν τὸν Πανάρειτο νὰ ἔρχεται. Γυρίζει ἡ Νερωμφίλη καὶ λέει τῷ Νένας τῷ :

Μὰ τὸν Πανάρειτο θωροῶ κι' ἔρχεται ἴθ' ἐν ἔμμένα¹⁶

Γ 45 - 46, 61 · 62

¹⁴) Ἄρχεται τὸ δεύτερον, ἔμμετρον, μέρος μὲ τὴν σσηνικὴν του διάταξιν καὶ τὰς ἐπεξηγήσεις ἢ συμπληρώσεις, τὸς ὁποίας εὐρίσκομεν εἰς τὸ χειρόγραφο τοῦ συλλέκτου. Ἀριστερὰ τῶν στίχων θέτομεν τὴν κανονικὴν ἀρίθμησην αὐτῶν εἰς τὴν παραλλαγὴν, δεξιὰ ἐτέθησαν οἱ ἀριθμοὶ των ὡς εὐρίσκονται αὐτοὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς τραγωδίας ὑπὸ τοῦ Ξανθοῦ διδου. Διὰ τοὺς τυχόν πτεροφθαμένους, συμπεφυμένους, στερεοτύπους εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν ἂν.π. στίχους παρέχουμεν παρατηρήσεις καὶ ἐπεξηγήσεις εἰς ἰδιαιτέρας δι' ἕκαστον ὑποσημειώσεις.

¹⁵) Θηλυκὸν τοῦ κλιτός, ρηματ. ἐπίθ. ἐκ τοῦ κλίγω (Ἐρωτόκρ. ἔκδ. Ξανθοῦ διδου, Γλωσσάρ. σ. 579). Ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὴν Ἐρωφίλην καὶ εἰς ἄλλα ἔργα τῆς Κρητ. Λογοτ. (Ἐρωτόκρ., Ζήν., Στάθ., Ἀπόκοπο κ.λ.π.) μὲ τὴν ἔνοιαν, κατηφής, τεθλιμμένος. Ἀπαντᾷ καὶ σήμερον εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον ἰδίως εἰς τὴν ἔκφρασιν «κάθεται κλιτός καὶ παραπονεμένος».

¹⁶) Εἰς τὸ χγφ. ὑπάρχει ὁ τύπος *θνεμένα* καὶ ἡ ἐξήγησις *θλιμμένα, λυπημένα*. Ἡ λέξις ὁμως αὐτὴ δὲν εἶναι γνωστὴ εἰς Κρήτην ἢ ἀλλαχοῦ. Φαίνεται

κι' εἶναι τ' ἀμμάθια ντου κλιτὰ ¹⁷ καὶ παροπονεμένα ¹⁸.

Σιμώνει ὁ Πανάρετος κι' ἡ Νερωμφίλη τοῦ λέει:

Πανάρετε, Πανάρετε, Πανάρε τὴν ψυχὴ μου ¹⁹, Ε 525
 γιὰ σένα ἐγεννήθηκε στὸν κόσμον τὸ κορμί μου ²⁰. Γ 149, Ε 525

5 Γιὰ σένα ἐγεννήθηκα, γιὰ σένα θὰ ποθάνω,
 γιὰ σένα θὰ τὸν ἀρηθῶ τὸν κόσμον τὸν ἀπάνω ²¹.

Ὁ Πανάρετος τότε λέει τῇ Νερωμφίλης:

Δὺς προξενεὺς σοῦ φέρνω ᾧ γώ, γλυκεῖά μου Νερωμφίλη ²²,
 μηδὲ σὶν μιὰ δίνω βουλή, μηδὲ σὶν ἄλλη ἀχείλι ²³.

νὰ προῆλθεν ἀπὸ συμφυρμὸν τῶν λέξεων ὁθεν ἐμένα. Εἰς τὴν παραλλ. τοῦ Βλαστοῦ ὁ ἀντίστοιχος στίχος ἔχει ἀκριβῶς τὸ δεύτερον τοῦτο:

21 Καὶ τὸν Πανάρετο θωρῶ κι' ἔρχετ' ὁθεν ἐμένα

Εἰς τὴν Ἐρωφίλην ἀντὶ τοῦ ὁθεν παρέχεται πρὸς ἡ καὶ ἀντὶ τοῦτου ἡ λέξις θλιμμένο.

*Ἐρ. Γ, 45-46 Μὰ τὸν Πανάρετο θωρῶ κ' ἔρχεται σὰ θλιμμένο,
 καὶ τὸ μαντάτο τὸ πρικὺν θεὸ νᾶχη μαθημένο.

καὶ Γ, 61-62 Μὰ τὴν κερά μου συντηρῶ κι' ἔρχεται πρὸς ἐμένα
 κι' ἔχει τὸ πρόσωπο κλιτό, τ' ἀμμάθια θαμπομένα.

¹⁷) Εἰς τὴν παραλλαγὴν Βλαστοῦ, στ. 22 ἀντὶ κλιτὰ γράφεται κλειστά! Εἶναι τοῦτο χαρακτηριστικὸν τοῦ πόσον κακῶς ἀπομνημονεύονται πολλάκις τὰ κείμενα, δεικνύει δὲ πόσον παρανοοῦνται διὰ τοῦτο.

¹⁸) Οἱ δύο αὐτοὶ στίχοι προέρχονται προφανῶς ἀπὸ συμφυρμὸν τῶν 4 ἀνωτέρω (σημ. 16, *Ἐρωφ. Γ 45 - 46, Γ 61 - 62) διδομένων. Τὸ μοτίβον τοῦτο τῆς ἀναγγελίας τῆς εἰσόδου εἰς τὴν σκηνὴν ἄλλων προσώπων, ἡ ὁποία γίνεται διὰ τοῦ εἰς αὐτὴν ἤδη ὑπάρχοντος καὶ ὁμιλοῦντος εἶναι συχνὸν εἰς τὴν τραγωδίαν, πρβλ. Β 235, Β 311, Δ 12, Δ 135, Δ 147, Δ 235 κ.λ.

¹⁹) Ὁ στίχος παρεφθάρη, πρβλ. *Ἐρ. Ε 525

Πανάρετε, Πανάρετε, Πανάρετε ψυχὴ μου

*Ἐνταῦθα (εἰς τὴν παραλλαγὴν) ἡ κακὴ καταγραφή τοῦ στίχου ἢ ἡ πρόχειρος ἀπομνημονεύσις του μετέβαλε τὸ τρίτο Πανάρετε εἰς Πανάρε(!) τὴν. . .

²⁰) Καὶ τὸ δίστιχον τοῦτο (3 - 4) ἐσηματίσθη προφανῶς ἀπὸ τὸν συμφυρμὸν τεσσάρων στίχων τῆς τραγωδίας. (Ὁ στ. 4 καὶ παρ' Ἐρωτοκρ. Γ 1400, αὐτούσιος),

Ε 525 Πανάρετε, Πανάρετε, Πανάρετε ψυχὴ μου,
 βοήθα τῇ βαργνόμοιρης, καὶ δέξον τὸ κορμί μου.

Γ 149 Μὰ γῆ ἄμορφ' εἶμαι, γῆ ἄσκημη, Πανάρετε ψυχὴ μου,
 γιὰ σένα ἐγεννήθηκε στὸν κόσμον τὸ κορμί μου.

²¹) Τὸ δίστιχον τοῦτο (5 - 6), ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, δὲν ὑπάρχει αὐτούσιον εἰς τὴν τραγωδίαν. Ἀπηχῆσεις του μόνον ἀποτελοῦν οἱ στίχοι, Α 370, Γ 122 - 124, Γ 167 - 168, Ε 286 - 287. Πρβλ. καὶ Βλαστοῦ στ. 29 - 30.

²²) Πρβλ. *Ἐρ. Β 251 - 252, Β 405, Γ 95, Δ 27.

²³) Ὁ στίχος δὲν φαίνεται νὰ προῆλθεν ἀπὸ τὸ πρότυπον.

**Η Νερωμφίλη ἀπαντᾷ :*

10 Διὸ προξενεὶς μοῦ φέρουνε, Πανάρετε, καὶ πέ μου,
ποιὸς εἶν' ὁ πιά καλύτερος, γὰ δώσω τὸ ἀφειδιές μου²⁴.

**Ὁ Πανάρετος λέει :*

Δὲ βάνω ἴγὼ εὐχαρισθιά στὸν ἕνα καὶ στὸν ἄλλο,
ἴσα ἴχω καὶ τὸν πιά μικρό, ἴσα καὶ τὸ μεγάλο²⁵.

Τότε ἡ Νερωμφίλη τοῦ λέει τὸ ὄνειρο²⁶ :

Πανάρετε, Πανάρετε, στολίδι τοῦ ψυχῆς μου,
εἰδὰ ἴνα ὄνειρο βαρὺ, ποὺ τράνταξ' τὸ κορμί μου²⁷.

15 Διὸ περιστέρια πλουμιστά, περίσσα πλουμισμένα²⁸, B 147
σ' ἕνα ψηλότατο δειντρί ἦτανε φωλεμένα²⁹. B 148

Κι' ἐπέρασεν ὁ κυνηγὸς κι' ἐσκότωσε τὸ ἕνα³⁰,
κι' ἐπόμεινε τὸ θηλυκὸ μόνο κι' ἀμοναχόντου,
καὶ ἐγύρισε τὰ νύχια του, γιὰ νὰ σφαγῆ ἀπατόντου³¹.

20 Γιὰ νὰ σφαγῆ, γιὰ νὰ πνιγῆ, γιὰ τοῦ καρδιᾶς τὰ μέρη' B 157
γιὰ νὰ σφαγῆ κι' ἐκεῖνο μιὰ γιὰ τὸ δικό του ταίρι³². B 159

²⁴) Πρβλ. Βλαστοῦ, στ. 15 - 16 :

*Διὸ προξενεὶά μοῦ φέρανε, πέ μου, Πανάρετέ μου,
ποιὸς εἶν' ἀπὸ τοὶ δυὸ καλλιὰ γὰ δώσω τὸ ἀφειδιές μου.*

Τὸ δίστιχον τοῦτο εἶναι πιθανὸν ἀνάπλασις μέρους τῆς τραγωδίας, τὸ ὁποῖον ἐκ κακῆς ἀπομνημονεύσεως ἀπέμαθεν ὁ λαός.

²⁵) Πρβλ. Β 21 - 22. Πρβλ. καὶ Βλαστοῦ στ. 17, ἐνθα ὁ στίχος 12 τῆς παρουσίας παραλλαγῆς εἶναι ὁ αὐτός.

²⁶) Εἰς τὴν τραγωδίαν ἡ Ἐρωφίλη ἀφηγείται τὸ ὄνειρον εἰς τὴν Νένα (Β 147 - 158). Ἐνταῦθα ὁμως, ἐνθα τὰ πάντα συμπεκνοῦνται καὶ συγχέονται, ὁ λαὸς ἐπιδιώκει δραματικωτέραν ἐντύπωσιν καὶ συνοχήν, διὰ τῆς ἀπ' εὐθείας ἀνακοινώσεως τοῦ ὄνειρου εἰς τὸν Πανάρετον.

²⁷) *Τράνταξ' τὸ κορμί μου* = τὸ συνεκίνησε βαθέως.

²⁸) Β 147, *Διὸ περιστέρια πλουμιστά μοῦ φαίνετόνε, Νένα*, Πρβλ. καὶ Βλαστοῦ στ. 1, ἐνθα ὁ στίχος εἶναι ὁ αὐτὸς μετὰ τὸν τῆς ἡμετέρας παραλλαγῆς.

²⁹) Ἐρωφ., Β 148 . . . κ' ἐθώρον φωλεμένα.

Βλαστοῦ, 2 . . . ἦσανε φωλεμένα.

³⁰) Εἰς τὴν τραγωδίαν δὲν ἀναφέρεται κυνηγός, ἀλλὰ *λοῦπη* (= λύκος καὶ ἀρπακτικὸν ὄρνεον) Β 151. *Λοῦπη* ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν Βλαστόν, στ. 3.

³¹) . . . ἀπατόντου. Ἡ ἔκφρασις εἶναι στερεότυπος εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν (ἴδε Μ. Π. Βρετοῦ, Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον 1868, σ. 12, στ. 73 - 74, σ. 15, στ. 80 κ.ἄ.).

³²) Οἱ 4 τελευταῖοι ἐνταῦθα στίχοι (18 - 21) παραλλάσσουν εἰς ὠρισμένα σημεῖα ἀπὸ τοὺς ἀντιστοίχους τῆς τραγωδίας (Β 155 - 158).

Ἦ Ἡ Πανάρετος δίνει τὴν ἐξήγησιν⁸³:

Ἦ κύρης μάς Ἦ το⁸⁴ κυνηγός κι' ἔμεῖς τὰ περιστέρια,
κόρη, καὶ νὰ Ἦ βολετὸ καὶ νὰ γενοῦμε ταίρια⁸⁵.

Ἦ Βασιλιάς διὰν εἶδε τὴν παράσταση αὐτὴ, φωνάζει τὴ Νένα τὴ Νερωμφίλης καὶ τὴ λέει:

Τὸ σύμβουλο ἐπέψαμε νὰ μάθη τὴν ἀλήθεια,
25 κι' ὁ σύμβουλος ἐκάθετο κι' ἔλεγε παραμύθια⁸⁶.

Ἦ Ἄμε καὶ φέρε μὸν τὴνε τὴ σκρόφα⁸⁷, ποὺ θαργίεται,
πὼς στὰ κρυφὰ καμώματα, ποὺ κάνει, δὲ θαργίεται.

Καθὼς Ἦ Νένα πᾶν νὰ πάρη τὴ Νερωμφίλη, ὁ βασιλιάς παραδίδει τὸν Πανάρετο σὸ δῆμιο. Στὸ δρόμο ποὺ πάει Ἦ Νερωμφίλη γιὰ τὸ βασιλιά, λέει τὴ Νένας τὴ:

Ἦ κύρης μου μὸν μῆνυσε νὰ τρέχω νὰ πηγαίνω,
δὲν εἶχαμε στὸ σπῆμα μας χειρότερο σὰν κᾶνο⁸⁸. E 278
30 Σπιθιά μου τρισκατάραιη καὶ τρισκαταραμένη, E 1
γιατὶ στὰ βᾶθη τοῦ γιαιλοῦ δὲν εἶσαι βουλιασμένη⁸⁹. E 2

⁸³) Ἦνῶ εἰς τὴν τραγωδίαν Ἦ Ἐρωφίλη ἐκφράζει Ἦ ἰδίᾳ τὸν φόβον μὴπως ὁ λούπης εἶναι αὐτὸς ὁ πατὴρ τῆς,

B 161 λούπης μὴν εἶν' ὁ κύρης μου, τρομάσω καὶ φοβοῦμαι,
κι' ἔμεῖς τὰ περιστέρι' αὐτὰ κι' ὀμάδι σκοτωθῶμε.

ἔνταῦθα ἔκεινος, ὁ ὁποῖος δίδει τὴν ἐξήγησιν τοῦ ὄνειρου, μὲ βεβαιότητα καὶ οὐκ ἀμφιβολίαν, εἶναι ὁ Πανάρετος. Τοιαῦται συγχύσεις προσώπων, ἐννοιῶν καὶ πραγμάτων εἶναι συνήθεις ἔνταῦθα, ὅπου ὁ λαὸς προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσῃ μὲ 71 στίχους τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς τραγωδίας.

⁸⁴) Ἦτο.

⁸⁵) Ἦ στίχος 22 εἶναι μετάπλασις τοῦ B 161 - 162 τῆς τραγωδίας. Ἦ δὲ στ. 23 εἶναι πρόχειρον δημιουργημὰ τοῦ λαοῦ.

⁸⁶) Ἦ ἕτερον δεῖγμα συγχύσεως μερῶν τῆς τραγωδίας εἶναι καὶ τὸ δίστιχον τοῦτο, τοῦ ὁποῖου τὸ ἀντίστοιχον, εἰς τὸ πρότυπον, εὐρίσκειται εἰς μονόλογον τοῦ βασιλέως, κατόπιν τῆς μακρᾶς προσπαθείας τοῦ συμβούλου νὰ ἀποτρέψῃ αὐτὸν ἀπὸ τὸν φόνον τοῦ Πανάρετου καὶ τὴν τιμωρίαν τῆς Ἐρωφίλης. Ὁ Βασιλιάς λέει:

Δ 611 - 612 Ἦ γερθεῖα ἐλωλάνασι, θαρρῶ μὰ τὴν ἀλήθειαν,
τὸ σύμβουλο καὶ κάθετα καὶ λέει παραμύθια.

⁸⁷) Ἦ ὕβρις συνήθης εἰς δημοτικὰ κείμενα μὲ τὴν σημασίαν τῆς κακῆς φήμης γυναικός (ἴδε καὶ Ἦ μ. Ἦ. Δουλιγερᾶκη, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 345, στ. 77).

⁸⁸) Εἰς τὴν τραγωδίαν Ἦ Ἐρωφίλη δὲν ὀμιλεῖ περὶ τοῦ πατρὸς τῆς εἰς τὴν ἀντίστοιχον τῶν στίχων 28 - 29 περίπτωσιν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἀγγελιοφόρου, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ πατὴρ τῆς πῆν ἐκάλεσε,

E 277 - 278 Μ' ἀλλοιῶς γιαιτὶ μὸν μῆνυσε μὲ τὸν Ἦ Ἀρμόδη, κρινῶ
(γιατὶ ἄνθρωπο χειρότερο δὲν ἔχομ' ἀπὸ κᾶνο)

(Ἦρβλ. Β λ α σ τ ο ὕ 11 - 12). Ἦ ὄθεν ἔχομεν καὶ ἔνταῦθα σύγχυσιν προσώπων.

⁸⁹) Εἰς τὸ πρότυπον οἱ στίχοι αὐτοὶ 30 - 31 δὲν λέγονται ὑπὸ τῆς Ἐρω-

Ἡ Νερωφίλη παρουσιάζεται στὸν πατέρα της :
 Τὴν ὀμιλία σου ἤκουσα καὶ τὴν ψηλότητά σου⁴⁰ E 325
 κ' ἦρθα νὰ δῶ, ἀφεντάκι μου, κι' εἰντά 'ν' τὸ θέλημά σου⁴¹. E 326

Ὁ βασιλιάς :
 Καλῶς τὴ θυγατέρα μου, καλῶς τηρε, νὰ κάμω, Δ 647
 35 νὰ κάμω τὰ προεπούμενα στὸν ἐδικό σου γάμο⁴².

Ἡ Νένα μπαίνει στὴ μέση καὶ λέει τοῦ βασιλιά :
 "Ἄς κάμωμε, ἀφεντάκι μου, τοῦτ' ἢ φωτιά νὰ σβήση,
 σὰ σπύθα δίχως δύναμη στέκει νὰ τὴ γεμίση"⁴³.

Ὁ βασιλιάς θυμώνει καὶ τὴν διώχνει ὑβριστικά :
 Πήγαυε, πήγαυ' ἀπὸ 'πά⁴⁴, κακὴ καὶ ξεπλυμένη,
 κι' ἐμένα ἢ θυγατέρα μου εἶναι ξετρεξαμένη⁴⁵.

Ἡ Νένα φεύγει καὶ μένει ὁ βασιλιάς μὲ τὴ Νερωφίλη μόνη. Αὐτὸς,
 ἀφοῦ θανάτωσε τὸν Πανάρετο, ἔκοψε τὴν κεφαλὴν του καὶ τὴν ἔβαλε σ'
 ἓνα βαρέλι⁴⁶ μαζὺ μὲ τὴν καρδιάν του. Τὸ ἄλλο σῶμα τὸ ἔκαμε βρώση
 τῶν λιονταριῶν του. Ὁ βασιλιάς διατάσσει τὴ Νερωφίλη νὰ ξεσκεπάσῃ
 τὸ βαρέλι :

φ (λ ης ἀλλὰ ὑπὸ τοῦ μαντατοφόρου, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ε' πράξεως ἀναγγέλλει τὸν τραγικὸν θάνατον τοῦ Πανάρετου, ἴδε Ε, 1 - 2 καὶ πρβλ. Δ, 22.

⁴⁰) Ὁ στίχος προφανῶς παρεφθάρη ἐκ τοῦ Ε 325 :

Τὸν ὄρισμό ἐργοίησα τῆς ὑψηλότητάς σου.

(Πρβλ. καὶ Βλαστοῦ 13 καὶ 33).

⁴¹) Παραφθορὰ τοῦ Ε 326 εἶναι καὶ ὁ 33 (ἀνωτ.).

Ε 326 *Κι' ἦρθα νὰ μάθω τὸ ζιμιό τ' εἶναι τὸ θέλημά σου.*

Διὰ τὸ δίστιχον (32 - 33) πρβλ. καὶ Β 373 - 374 καὶ Βλαστοῦ στ. 14 καὶ 34.

⁴²) Πρβλ. Δ 647 - 8.

*Καλῶς τὸν ἄξιό μου γαμπρό, καλῶς τονε νὰ κάμω
 καθὼς τυχαίνει σήμερο τὸν ὄμορφό σου γάμο.*

Συγχέονται καὶ ἐνταῦθα, ὡς συνήθως, τὰ πρόσωπα. (Πρβλ. καὶ Α 545 - 546, Β 365 - 366, Γ 99 - 100, Βλαστοῦ 45 - 46.

⁴³) Τὸ δίστιχον (36 - 37) εἶναι, πιθανῶς, ἀπήχησις τοῦ Β 33 - 34, διὰ τοῦ ὁποῖου ἡ Νένα προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὴν Ἐρωφίλην, ὅτι δὲν πρέπει νὰ συνεχίσῃ τὸν παράνομον μὲ τὸν Πανάρετο ἔρωτα.

⁴⁴) Ἄπο 'πά = ἀπὸ δῶ.

⁴⁵) Πρβλ. καὶ Βλαστοῦ στ. 51 - 54. *Ξετρεξαμένος ἢ ξεκουζουλαμένος, ὅστις κατὰ τὴν κοινὴν ἔκφρασιν, «ἔχει χάσει τὰ μυαλά του».*

⁴⁶) Συγχέεται καὶ ἐνταῦθα ἡ λέξις βασιέλλι (λεκάνη ἢ δίσκος) πρὸς τὸ βαρέλι. Τὸν τύπον βασιέλλι, βασιέλλο διατηρεῖ ἡ παραλλαγή Βλαστοῦ. Διὰ τὸ βασιέλλι τοῦτο καὶ τὴν ἐπιβίωσίν του, ἴδε Μάρθας Ἀποσκίτου, Κρητὸ πειλοπονησιακά, «Κρητ. Χρονικά», τ. Θ' (1955) σ. 510.

- 40 Ἄνοιξε θυγατέρα μου ἐκεῖνο τὸ βαρέλι
λέω κι' αὐτὸ τὸ χάρισμα καλὸ φανῆ σου θέλει⁴¹ E 368
- Ἡ Νερωμφίλη:
Ἡ Νένα μου ἐμίσειε κι' ἐγὼ πολλὰ τρομάσω⁴². E 331
Γιὰ τὸ θεό, ἀφεντάκι μου, καὶ πῶς θ' ἀνεσκεπάσω.
- Ὁ Ποιητής:
Κι' ἀνεσκεπάζει καὶ θωρεῖ, εἶντα νὰ ἰδῇ ἡ καϋμένη.
- 45 Κείνη τὴν ὥρα ζωντανὴ ἦτο γ(ῆ) ἀποθαμμένη⁴³;
Ἡ Νερωμφίλη:
Κύρη μου δὲ σὲ λέω μπλιό, κύρη δὲ σ' ὀνομάζω E 435
μόν' ἄπονο κι' ἀνέπιστο καὶ σκύλο θὰ σὲ κρᾶζω⁴⁴ E 436
Κεφάλι μου ὠραιότατο, κεφάλι πλουμισμένο, E 417
τ' ἀπομεινάρι τοῦ κορμιοῦ ποῦ τό 'χετε ριγμένο. E 418
- Ὁ βασιλιάς:
50 Τῶ λιονταριῶ μου τό 'δωκα καὶ τῶ σκυλιῶ μου βρώση, E 419
γιατὶ δὲν ἦτονε πρεπὸ χῶμα νὰ τὸ πλακώση. E 420
- Ἡ Νερωμφίλη:
Ἡ Νουῆ βασιλιᾶ ἴανε παιδί, ἡ Νουῆ μέγα βασιλέα,
ἀπού 'το μεγαλύτερος ἀφέντης παρὰ σένα⁴⁵.
Τοῦ Τραμουρνιὰνα βασιλιᾶ, ποῦ 'στε μεγάλοι φίλοι⁴⁶,

⁴¹) E 367 - 368 :

Τὰ πράματα' ἀπὸ βρῖσκονται σὲ τοῦτο τὸ βατσελλί
σίματος, δέξου, χάρισμα καλὸ φανῆ σου θέλει.

(Πρβλ. καὶ Βλαστοῦ 61 - 62).

⁴²) Πρβλ. E 331 - 332.

⁴³) Πρβλ. E 385 - 386.

⁴⁴) E 435 - 436 :

'Ω κύρη μου..., μὰ κύρη μπλιό γιάντα νὰ σ' ὀνομάζω,
κι' ὄχι θεργιὸ ἀλύπητο κι' ἄπονο νὰ σὲ κρᾶζω.

⁴⁵) Οἱ στίχοι εἶναι πρόχειρο δημιούργημα τοῦ λαϊκοῦ ποιητοῦ τῆς παραλαγῆς, ὁ ὁποῖος πολλὰ παρήλλαξε, ἄλλα παρέφθειρε καὶ ἄλλα προσέθεσεν ὁ ἴδιος.

⁴⁶) Ἐνταῦθα ὁ Θερασύμαχος, πατὴρ τοῦ Πανάρετου, ἔχει ἀπολησμονηθῆ καὶ εἰς τὴν θέσιν του ὁ λαὸς θέτει ἕν ὄνομα λίαν γνωστὸν εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν, τὸν Τραμουρνιὰνα. Πρβλ. τὸ Δ 675 :

Ξεῦρε λοιπὸ πὼς εἶμαι γιὸς τοῦ βασιλεῖοῦ τοῦ πλοῦσου

τοῦ Τσερίτσας, τοῦ Θερασύμαχου, τοῦ φίλου τοῦ δικοῦ σου.

Εἰς τὸ πρότυπον ὁ Πανάρετος ἀποκαλύπτει τὴν καταγωγὴν του, ἐνῶ εἰς τὴν παραλλαγήν, ὅπου τὰ πάντα συμπυκνοῦνται εἰς ὀλίγους στίχους, τὴν ἀποκάλυψιν κάμνει ἡ Ἡρωμφίλη.

- 55 ἐκείνονά ἴtone παιδί, ὁ διπλοκακομοίρης.
*Κοντό*⁵³ τὴν ἀνεσπᾶσειε τὴ γλῶσσ' ἀπὸ τὰ χεῖλη;
 κοντό καὶ δὲν ἐφώνιαξε, γλυκειά μου *Νερωμφίλη*⁵⁴;
- Ὁ βασιλιάς:
Κι' ὄντὲ τὴν ἀνεσπούσανε τὴ γλῶσσ' ἀπὸ τ' ἀχείλη,
*δυσὸ τρεῖς φορὸς ἐφώνιαξε, γλυκειά μου *Νερωμφίλη**⁵⁵ E 163
- 60 Ἐπὰ ἴναι κι' ἡ καρδοῦλα ντου, ἡ πολυματωμένη⁵⁶,
 ἀποδὸ ματώθηκε γιὰ σὲ κι' ἦτονε πονεμένη.
 Ἐπὰ ἴναι κι' ἔβγαλε καὶ σύ, σκύλα, τὴν ἐδική σου, E 409
 νὰ τὴν ἐομίξετε τὰ δυσὸ, σὰν τὸν πονῆ ἢ ψυχὴ σου. E 410
- Ὁ Ποιητής:
Τὸ χαντζεράκι ἰς' ἔβγαλε ἀπ' ἀργυρὸ φουκάρι,
 65 *ψηλά - ψηλά τὸ πέταξε καὶ στὴ καρδιά τῆς ἐβάρη*⁵⁷.
Καὶ ὄντὲν ἐξεψύχησε ἐβγήκε περιστέρι,
κι' ἀπ' τὴν σφαιμένην του καρδιά, τὸ πλουμιστό της ταίρι.
*Ζευγάρι ἐγενήκανε καὶ πέταξαν ὀμάδι*⁵⁸.
Κι' ὁ βασιλιάς ὡς νὰ τὰ ἴδῃ τὰ θαύμασε, καὶ πάλι
 70 *κάθε ταχύ, κάθε πρῶτ' καὶ κάθε ἀποβράδν*⁵⁹,
ἤρχοντο κι' ἐθωρούσανε κεῖνο τ' ἀπομεινάρι.
*[Κι' ἔτσι βγήκε τὸ ὄνειρο τῆς *Νερωμφίλης*. Αὐτὸ περὶ καὶ ἔμμετρο*
*εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Πανάροστον καὶ τῆς *Νερωμφίλης*]*⁶⁰.

⁵³) *Κοντό* ; = ἄραγε ;

⁵⁴) Πρβλ. E 461 - 462, Βλαστοῦ 70 - 71.

⁵⁵) Πρβλ. καὶ E 149.

⁵⁶) Πρβλ. E 408, E 477.

⁵⁷) Ἀπὸ τοῦ στίχου 64 κέξ. ἄρχεται τὸ μέρος ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὁ διασκευαστὴς προσέθεσε μόνος, ἀρυσθεὶς ἐκ τῆς λαϊκῆς ποιήσεως δύο στερεότυπα μοτίβα της. Τὸ μοτίβον τῆς αὐτοκτονίας διὰ τοῦ μικροῦ «χαντζεραίου» εἶναι λίαν γνωστὸν καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς λαϊκοὺς ποιητὰς εἰς τοιαύτας περιπτώσεις (περισσότερα ἴδε Ἐμμ. Ἰ. Δουλιγερᾶκη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 351, σημ. 23).

⁵⁸) Ὁ λαὸς φαντάζεται, ὅτι καὶ μετὰ τὸν θάνατον οἱ δύο ἐρασταὶ εὐρίσκονται μαζὶ τὴν δὲ κοινοτάτην αὐτῆν λαϊκὴν ποιητικὴν ἀντίληψιν τὴν εὐρίσκομεν εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα περιγράφουν τὸν θάνατον δύο ἐραστῶν. Ἄλλοτε μὲν μετατρέπονται αὐτοὶ εἰς πτηνὰ καὶ ἄλλοτε εἰς δένδρα, τὰ ὁποῖα εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις ἄπτονται τὸ ἓν τοῦ ἄλλου, ὡς νὰ ἀσπάζωνται ἄλληλα (ἴδε Ν. Γ. Πολίτου, Ἀκριτικά ἄσματα. Ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ, περ. «Λαογραφία», τ. Α' (1909), σ. 244).

⁵⁹) Καὶ ὁ στίχος αὐτὸς εἶναι τυπικὸς εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν (Δουλιγερᾶκη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 349, στ. 178) ὑπὸ διαφόρους παραλλαγὰς.

⁶⁰) Ἐδῶ τελειώνει τὸ χειρόγραφον τοῦ συλλέκτου. Δὲν γίνεται λόγος περὶ θανάτου τοῦ βασιλιᾶ, ὡς τούναντιον εἰς τὴν παραλλαγὴν τοῦ Βλαστοῦ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἡ παρούσα παραλλαγή ἀποτελεῖ, νομίζομεν, τυπικὸν δεῖγμα τῆς ἀδυναμίας τοῦ λαοῦ νὰ μεταπλάττη, ἐπὶ τὰ βελτίω, ἔργα ποιητικὰ ἐκτεταμένα, τῶν ὁποίων, ὅτε μὲν τὸ γνωμολογικὸν περιεχόμενον, ὅτε δὲ αἱ μακροὶ ἀναλύσεις χαρακτήρων καὶ γεγονότων, εἶναι ξένα πρὸς τὴν ποιητικὴν τεχνολογίαν καὶ τὰς ἀντιλήψεις του. Ἐξαιρέσωμεν ὅμως ὠρισμένας παραφθορὰς στίχων καὶ συγχύσεις μερῶν πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ διασκευαστής, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ διηγηθῆ εἰς πεζὸν καὶ ἔμμετρον μίαν τραγικὴν ἱστορίαν, δὲν ἀπέτυχε τελείως· διότι καί, στοιχειώδη, ἔστω, συνοχὴν ἔχει ἢ ἀφήγησίς του καὶ τὰ πρόσωπα διατηροῦν τὸν χαρακτήρα τῶν ἀναλλοίωτον, καὶ τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς τραγικῆς ὑποθέσεως δημιουργεῖ τὸ παρὸν λαϊκὸν κείμενον. Δὲν πρέπει νὰ ἀγνοήσωμεν τὸ γεγονός, ὅτι ἀποσκοπεῖται ἐνταῦθα ἡ ἀπλούστευσις τῶν πραγμάτων καὶ ἡ ἱστορήσις τῶν παθημάτων τοῦ Πανάρετου καὶ τῆς Ἐρωφίλης κυρίως. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δικαιολογοῦνται ὠρισμένοι παραλείψεις. Ὁ θεατρικὸς ρυθμὸς ἐπίσης, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὴν ἔμμετρον διήγησιν, ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖον, διότι δύναται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀποψιν, ὅτι πιθανὸν ἢ τραγωδία νὰ παριστάνεται καὶ νῦν εἰς τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος τὴν διέσωσε ὑπὸ μορφὴν μιᾶς μικρᾶς παραλλαγῆς⁶¹, καὶ ἐκ παραλλήλου νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι δὲν ἐπεδείχθη μεγάλη προχειρότης εἰς τὴν ἀπομνημόνευσιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Βεβαίως αἱ ἀτέλειαι τῆς παραλλαγῆς εἶναι πολλαί. Εἰς τὴν πεζὴν ἀφήγησιν π. χ. ὁ «Πανάρετος» φέρεται ὡς λάφυρον πολέμου καὶ διάδοχος τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος στερεῖται δῆθεν τέκνων, παρὰ τὴν ἐπέμβασιν τῶν μάγων. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι προφανῶς ἀπήχησις τῶν εἰς τὴν τραγωδίαν εἰδήσεων περὶ τοῦ «Πανάρετου», ὁ ὁποῖος εἶναι μὲν θῦμα ἐνὸς ἀτυχοῦς διὰ τὸν πατέρα του πολέμου ὄχι ὅμως καὶ λάφυρον τούτου. Οὐδὲ διάδοχος καθίσταται ὁ ἦρωας αὐτός, ἢ σύγχυσις δὲ ὡς πρὸς τὴν γέννησιν τῆς Ἐρωφίλης δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ πρότυπον. Οὐδεὶς ἐπίσης λόγος εἰς τὴν παραλλαγὴν περὶ ἀρετῶν τοῦ Πανάρετου, περὶ τοῦ Φιλολόγου, ὡς σφετεριστοῦ τοῦ θρόνου καὶ τῆς γυναικὸς τοῦ ἀδελφοῦ του κ.λ. Παραλλήλως, διὰ νὰ καλυφθοῦν ὠρισμένα παραλείψεις καὶ κενά, προστίθενται στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς τραγωδίας. Τοιαῦτα εἶναι, ἢ ἀοριστία, διὰ τῆς ὁποίας ἀρχεται τὸ πεζὸν μέρος, μὲ τὴν ἀνωνυμίαν τοῦ «δυνατώτατου καὶ περίπλουτου βα-

⁶¹) Ὁ συλλέκτης τοῦ παρόντος κειμένου οὐδεμίαν περὶ τούτου πληροφορίαν παρέχει.

οιλιά», ὡς συμβαίνει εἰς τὰ παραμύθια⁶², τὸ μοτίβον τῶν μάγων⁶³ καὶ τὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς γραίας εἰς τὸν κῆπον⁶⁴. Σύγχυσις ἐξ ἄλλου ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ μέρος, ὅπου λέγεται ὅτι οἱ δύο ἐρασταὶ δὲν γνωρίζουν ἂν εἶναι «ἀδελφία» ἢ μή, ἐνῶ ἔχουν ἐρωτικὰς σχέσεις! Γνωρίζομεν τέλος, ὅτι καὶ πρόσωπα καὶ μέρη συγχέονται εἰς τὴν ἔμμετρον ἀφήγησιν. Ἐξ αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς παρουσίας παραλλαγῆς μετὰ αὐτὴν τοῦ Βλαστοῦ καταφαίνεται ὅτι ἡ τραγωδία ἐνεποιήσατο: μεγάλην αἴσθησιν εἰς τὸν λαόν, ὃ ὅπως ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ παραβῆ τὰς συνηθείας του καὶ νὰ ἀποβάλλῃ τὰς ἀδυναμίας του, δι' ὃ καὶ δὲν κατώρθωσε νὰ δώσῃ δείγματα τῆς δημιουργικῆς του ἰκανότητος εἰς τὰς δύο παραλλαγὰς τῆς Ἐρωφίλης. Εἶναι ἀκόμη ἐμφανές, ὅτι αἱ δύο ἐκτενεῖς αὐταὶ παραλλαγαὶ⁶⁵ ἔχουν κοινὴν τὴν πηγὴν ἢ ὁπωσδήποτε ἄμεσον σχέσιν ἀφοῦ πλεῖστοι στίχοι ἀμοφτέρων εἶναι οἱ αὐτοί. Πολλαὶ παραφθοραὶ κοιναί, εἰς τὰς δύο, καὶ ἡ εἰς ἕκτασιν διαφορὰ των μικρά.

Β'. «ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ»

Τὸ εἰδύλλιον τοῦτο εἶναι περισσότερον γνωστὸν εἰς τὸν λαόν, διὰ τὸν λόγον ὅτι καὶ ἡ ἕκτασίς του εἶναι μικρά, καὶ ἡ ὑπόθεσις του ἀπλουτετέρα μιᾶς ἐκτεταμένης τραγωδίας, καὶ οἱ πλατυασμοὶ εἰς αὐτὸ σχετικῶς ὀλίγοι⁶⁶.

⁶²) Ἴδε Γ. Α. Μέγα, Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόης ὑπόθεσις (Extrait des Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier), Ἀθήναι 1952, σ. 7.

⁶³) Παραμυθιακὸν εἶναι καὶ τὸ μοτίβον τοῦτο.

⁶⁴) Παραμυθιακὸν ἐπίσης.

⁶⁵) Τοῦ Βλαστοῦ καὶ ἡ ἡμετέρα δηλαδὴ.

⁶⁶) Παρέχομεν βιβλιογραφίαν τῶν σπουδαιότερων περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ εἰδυλλίου μαρτυριῶν: Διονυσίου Σολωμοῦ, Διάλογος, σ. 167, ἐνθ' ἄνωγ. (σημ. 6). Ém. Legrand, «Ἡ Εὔμορφη Βοσκοπούλα», Paris 1870, p. 12, et pp. 37 - 39. Hubert Pernot, Le poème crétois de la Belle Bergère (Mélanges offerts à Ém. Picot), Paris 1913, t. II, pp. 89 - 102. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, τ. Γ (1928) σ. 425α, λέξι. Βοσκοπούλα, ὑπὸ Σ. Ξ(ανθοῦδίδου). D. C. Hesselning, Byron en een nieuwwrieks Volkslied, per. Groningen «Neophilologus», ἔτος 23ον, φύλλον 2 (1938), σσ. 145 - 149, ὑποστηρίζεται ἡ ἐπίδρασις τῆς «Βοσκοπούλας» εἰς τὸν Don Juan (Canto II, στροφὴ 112 - Canto IV, στροφὴ 73) τοῦ Byron. H. Pernot, Études de Linguistique Néo-Hellénique, vol. III, (Textes et Lexicologie de Parlers de Chio), Paris 1946, pp 97 - 100. Π. Μαρκάκη, Τὸ Μεσαιωνικὸ εἰδύλλιον «Ἡ Εὔμορφη Βοσκοπούλα» σὺν δημοτικῇ παραλλαγῇ στὴν Ἀπεῖραθο (Νάξου), «Φιλολογ. Πρωτοχρονιά» (1947, χρόνος 4ος) σσ. 137 - 144. Γ. Δάλλα, Γύρω ἀπὸ τῆ «Ναξιακῆ παραλλαγῆ τῆς ὁμορφίς

Αἱ δημοσιευθεῖσαι ἤδη δημοτικαὶ παραλλαγαὶ τῆς Βοσκοπούλας ἐγένοντο αἰτία ἄλλοτε μὲν νὰ γραφοῦν ὠρισμένοι ὠφέλιμοι περὶ τοῦ εἰδυλλίου παρατηρήσεις⁶⁷, ἄλλοτε δὲ νὰ διατυπωθοῦν ἐσφαλμένοι ἀπόψεις⁶⁸. Οἱ γράψαντες περὶ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν παρέλειψαν ἐπίσης νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ οὐσιώδες ζήτημα τῶν μορφῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας τὸ κρητικὸν ποίημα κυκλοφορεῖ εἰς τὸν λαόν, διότι καὶ ὅλας τὰς δημοσιευθείσας παραλλαγὰς δὲν ἐγνωρίζον, ὡς φαίνεται⁶⁹, καὶ αἱ προθέσεις τῶν ἦσαν ἄλλαι. Τὸ βεβαίον ὅμως εἶναι ὅτι ὑπάρχουν δέκα ἐκδεδομένοι καὶ ἀνεκδοτοὶ δημοτικαὶ παραλλαγαὶ τῆς Βοσκοπούλας, τῶν ὁποίων ἡ μελέτη καταδεικνύει, ὅτι ὑπέστη μεταλλαγὰς καὶ διασκευάς, πολλὰκις οὐσιώδεις, κατὰ τὴν εἰς τὸν λαὸν ἐξάπλωσίν της. Ἡ παρούσα μελέτη σκοπὸν ἔχει νὰ θέσῃ τὸ ζήτημα καὶ νὰ συμβάλῃ, ὅσον ἐνεστιν, εἰς τὴν λύσιν του· προσέτι δὲ νὰ ἀσχοληθῇ, ἐν ὀλίγοις, καὶ μὲ ὀρισμένας ἀπόψεις, τὰς ὁποίας οἱ πρὸ ἡμῶν γράψαντες διευτύπωσαν καὶ τὰς ὁποίας θεωροῦμεν ἀξίας συζητήσεως.

Προτοῦ ὅμως προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ζητημάτων αὐτῶν, κρίνομεν σκόπιμον, νὰ δημοσιεύσωμεν πίνακα τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν εἰς ἡμᾶς ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων δημοτικῶν παραλλαγῶν τῆς «Βοσκοπούλας», διὰ νὰ ἔχωμεν μίαν πλήρη εἰκόνα τῆς ἐξαπλώσεώς

Βοσκοπούλας, περ. «Ναξιακὸν Ἀρχεῖον», τ. Α', αὐχὸς 4ον (1947), σσ. 46 - 52. Δημ. Οἰκονομίδου, Τρία ἔργα τῆς Κρητικῆς Λογοτ. ἐν Ἀπειράθου Νάξου, περ. «Κρητ. Χρονικά», τ. Ζ' (1953), σσ. 111 - 118. Γ. Θ. Ζώρα, Τὸ Κρητικὸν εἰδυλλίον τῆς Βοσκοπούλας καὶ ὁ Ζακυνθινὸς ποιητὴς Ν. Κουτούζης, εἰς τὸ «Programme des Travaux» τοῦ Θ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Thessalonique, 1953, p. 23. Γ. Θ. Ζώρα - Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἑπτανήσιοι Προσολωμικοὶ ποιηταί, Ἀθήναι 1953, σσ. 65 - 67 καὶ 89. Κ. Θ. Δημσραῖ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Δεύτερη ἔκδοσις, Ἀθήνα 1954, σ. 83. Περὶ τῆς ἄλλης γενικῆς βιβλιογρ. καὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ εἰδυλλίου ἴδε Μ. J. Manoussakas, La Littérature Crétoise à l' époque Vénitienne, Extrait de L' Hellénisme Contemporain, tom. IX (1955) σ. 107, σημ. 3 καὶ σελ. 108, σημ. 1, 2.

⁶⁷) Hub. Pernot, Le poème crétois... (Mélanges Picot) ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 89 - 102 καὶ Δημ. Οἰκονομίδου, Τρία ἔργα τῆς Κρητ. Λογοτ., ἐνθ' ἄνωτ, σσ. 114 - 118.

⁶⁸) Ἴδε Π. Μαρκάκην καὶ Γ. Δάλλα, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 66).

⁶⁹) Ὁ Μαρκάκης γνωρίζει τέσσαρος παραλλαγὰς, ὁ δὲ ἐσχάτως προσπαθείσας νὰ ὑποδείξῃ τὸ πρότυπον «τῆς Βοσκοπούλας» ποιητῆς Ἀρῆς Δι-κταῖος, (περ. «Νέα Ἐστία», τ. 59ος, τεῦχος 685 - 686, σσ. 126 - 134, ἴδε καὶ ἀπαντήσεις ὑπὸ Μ. Μανούσακα καὶ Λ. Πολίτη εἰς ἐπόμενα τεύχη τοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ) λέγει, ἐν σελ. 133α σημ. 9, ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ νέα ἔκδοσις τῆς «Βοσκοπούλας» μαζί! μὲ τῆς «τέσσερις γνωστὲς δημοτικὲς παραλλαγές της».

της εἰς τοὺς διαφόρους ἑλληνικοὺς τόπους, προσέτι δὲ θεωροῦμεν ἀπαραιτήτων τὴν παράθεσιν περιλήψεως τῆς ὅλης ὑποθέσεως τοῦ εἰδυλλίου, διὰ νὰ κατανοηθοῦν εὐκολώτερον τὰ ὑφ' ἡμῶν κατωτέρω συζητούμενα. Τέλος, μετὰ τὴν περίληψιν αὐτὴν, δημοσιεύομεν δύο ἀνεκδότους δημοτ. παραλλαγάς, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν ἐνδιαφέροντα προβλήματα καὶ εἶναι χαρακτηριστικαὶ τῶν διαφορῶν μορφῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας τὸ εἰδύλλιον διασφύζεται εἰς τὸν λαόν.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΠΑΡΑΛΛΑΓΩΝ ΤΗΣ «ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑΣ»,

- Κρήτης¹. Α n t o n . J e a n n a r a k i s , Ἔσματα Κρητικὰ μετὰ διστίχων καὶ παροιμιῶν, Λειρζιζ 1876, σσ. 129 - 130, ἀρ 131, στ. 66. Ἡ ἴδια παραλλ. καὶ εἰς τὴν Πλήρη Συλλογὴν Κρητ. Δημοδῶν ᾠμάτων, ὑπὸ Ἄ ρ ι σ τ. Κ ρ ι ᾶ ρ η , ἐν Ἀθήναις 1921, σσ. 210 - 212, στ. 66.
- Κρήτης². Ἀνέκδοτος, ὑφ' ἡμῶν, ἐν τῷ χωρίῳ Ζαυρὸς τῆς περιοχῆς Ἡρακλείου Κρήτης, καταγραφεῖσα κατ' ἀνακοίνωσιν τῆς γραίας Μ α ρ ί α ς Ν ι κ . Δ ο υ λ γ ε ρ ᾶ κ η , ἐτῶν 90, στίχοι 41.
- Κρήτης³. Ἀνέκδοτος, εἰς τὸ Λαογρ. Ἀρχεῖον τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν ἀποκειμένη (ἀριθ. κατατάξ. ΛΑ 1162Γ, σσ. 145 - 148. Μ. Λ ι ο υ δ ᾶ κ η , Λαοῖδα Μεραμβέλλου, 1938) στ. 55.
- Κρήτης⁴. Ἀνέκδοτος ἐν ΛΑ (Μ. Λ ι ο υ δ ᾶ κ η , ἀνέκδοτα τραγούδια, παραλογές, σσ. 283 - 285) στ. 34¹⁰.
- Μήλου. Μ α ρ ί ν ο υ Π α π α δ ο π ο ὄ λ ο υ Β ρ ε τ ο ὦ , Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1868, Ἀθῆναι 1868, σσ. 13 - 15 ἔσμα Β', στ. 50. Ἡ ἴδια παραλλαγή ἐν É m . L e g r a n d , Ἡ «Εὐμορφη Βοσκοπούλα» ἐν Παρισίοις 1870, σσ. 37 - 39.
- Νάξου. Π. Μ α ρ κ ᾶ κ η , Τὸ Μεσαιωνικὸ εἰδύλλιο «Ἡ Εὐμορφη Βοσκοπούλα» σὺν δημοτικῇ παραλλαγῇ στὴν Ἀπειράθο (Νάξου), Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά (1917, χρόνος 4ος) σσ. 137 - 144, στ. 93.
- Ρόδου¹. Γ ε ρ α σ ῖ μ ο υ Δ. Δ ρ α κ ῖ δ ο υ , Ροδιακά, Ἀθῆναι 1937, σσ. 49 - 50, στ. 36.
- Ρόδου². Ἀνέκδοτος εἰς τὸ Ἱστορ. Λεξ. τῆς Ἀκ. Ἀθηνῶν, χειρόγρ. Π α π α . χ ρ ι σ τ ο δ ο ὄ λ ο υ , ἀρ 534, σ 401, ἀριθ 19¹¹, στ 19.
- Χίου¹. Κ ω ν σ τ. Ν. Κ α ν ε λ λ ᾶ κ η , Χιακά ἀνάλεκτα, ἐν Ἀθήναις 1890, σσ. 113 - 128, στ. 498.
- Χίου². H u b e r t P e r n o t , Le poème crétois de la Belle Bergère (Mélanges offerts à Émile Picot), Paris 1913, t. II, pp 89 - 102, στ. 73. Περὶ τῆς ἰδίας ἰδεῖ καὶ H. P e r n o t , Études de Linguistique Néo - Hellénique tom. III (Textes et Lexicologie de Parlers de Chio), Paris 1946, pp. 97 - 100.

¹⁰) Τὰς δύο ταύτας (Κρ.³, Κρ.⁴) παραλλ. εὐγενῶς παρεχώρησεν εἰς ἡμᾶς ὁ μέλλων νὰ ἐδώῃ κριτικῶς τὴν «Βοσκοπούλαν» Διευθυντὴς τοῦ Μεσαιων. Ἀρχείου κ. Μ. Ι. Μανούσσκας, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν διάθεσιν ἔχουν τεθῆ. Τὸν κύριον Μανούσσκαν εὐχαριστοῦμεν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης.

¹¹) Τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἱστορ. Λεξικοῦ κ. Ι. Καλλέρην, ὅστις παρεχώρησεν εἰς ἡμᾶς τὴν παραλλ. εὐχαριστοῦμεν ὁσάυτως.

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΙΔΥΛΛΙΟΥ⁷²

«Ἐνας βοσκὸς συναντᾷ στὴν ἐξοχὴ μιὰ «πανώρια» βοσκοπούλα καὶ λιποθυμᾷ χτυπημένος ἀπὸ τὴν ὁμορφιά της. Συνέρχεται, καὶ ὕστερα ἀπὸ πρότασή της τὴν ἀκολουθεῖ στὸ σπήλιό της γιὰ νὰ ξεκουρασιῇ. Στὸ δρόμο ἀρραβωνιάζονται. Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τοῦ ἀπλοῦ καὶ καθαροῦ σπήλιου, τοῦ λιτοῦ δείπνου τους καὶ τῆς εὐτυχίας τους, ποὺ κρατεῖ μερικὲς μέρες. Ὁ βοσκὸς φεύγει γιὰ τὴ μίντρα του μὲ τὴν ὑπόσχεση πὼς θὰ ξαναγυρίσῃ σ' ἓνα μῆνα, ὅμως ἀρρωσταίνει καὶ πρὸν πολὺς καιρὸς, ὥσπου νὰ πάῃ. Ὅταν καταφέρει νὰ περπατήσῃ καὶ πηγαίνει στὸ σπήλιό, εἶναι πιά ἀργά. Ἡ κόρη ἔχει πεθάνει ἀπὸ τὸν καιμό της πιστεύοντας πὼς τὴν ἀπαρνήθηκε. Ὁ βοσκὸς βρῖσκει μόνο τὸ μαυροφορεμένο γέρο πατέρα της, ποὺ κλαίει τὴν κόρη του καὶ τοῦ διηγεῖται πὼς πέθανε ἡ ἀρραβωνιαστικιά του. Τὸ ἔργο τελειώνει μὲ τὸ θρῆνο τοῦ βοσκοῦ πάνω στὸ μνημα τῆς βοσκοπούλας».

Παρέχομεν νῦν τὰς δύο ἀνεκδότους ἐκ Κρήτης δημοτικὰς πυρῶν γὰς τοῦ εἰδυλλίου (Κρ.³, Κρ.³).

ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ, Κρήτης 3⁷³ (μορφὴ Α)

	Κάτω σὲ μιὰν ἔξοριά, σ' ἓνα λειβάδι ⁷⁴ ,	1
	μιὰν ταχυνὴ ἐπῆγα στὸ κοπάδι.	2
	Κάτω κειά, ποὺ 'ν' τὰ δέντρα, τὰ ποιάμια,	3
	τὰ θροσερά, τὰ τρυφερά καλάμια.	4
5	Κάτω κειά, ποὺ 'ν' τὰ δέντρα τ' ἀθισμένα,	5
	ποὺ βόσκονται τὰ λάφια τὰ καμήνα.	6
 ⁷⁵	
	Βρῖσκω μιὰ Βοσκοπούλα κι' ἐκοιμᾶτο	

⁷²) Λαμβάνομεν ἐνταῦθα τὴν περίληψιν, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν» (εἰσαγωγή, ἀνθολογήσεις καὶ σημειώματα ὑπ' αὐτοῦ, Ἡράκλειον 1954, σ. 51), τὴν ὁποίαν θεωροῦμεν λίαν ἐπιτυχή.

⁷³) Εἶναι ἡ μιὰ ἐκ τῶν δύο παρσχωρηθειῶν εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ κ. Μινοῦσακα Κρητικῶν παραλλαγῶν Κρ.³ (ἀρ. 1162Γ, σ. 145 - 148). Τὸ Ἀ σημαίνει τὴν μορφήν τῆς «Βοσκοπούλας», τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύει ἡ παραλλαγή. Ἡ ἀρίθμησης τῶν στίχων ἐτέθη καθ' ὅμοιον τρόπον μὲ τὴν ἀρίθμησην τῆς «Ἐρωφίλης» ἀνωτέρω (σημ. 14).

⁷⁴) Οἱ στίχοι ἢ αἱ λέξεις εἶναι πολλάκις ἐλαφρῶς παρεφθαρμένοι ἢ ἀντικατεστημένοι, ὡς ἀντὶ τῆς λέξ. *λαγᾶδι* τοῦ προτ. τίθεται ἐνταῦθα *λειβάδι*. Καθ' ὅσον ὅμως δὲν ἀλλοιοῦται ἡ οὐσία δὲν θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ δεικνύωμεν τὰς ἐκάστοτε παραφθοράς ἢ ἀλλαγὰς ταύτας.

⁷⁵) Παραλείπονται δύο περιγραφικοὶ στίχοι (οἱ 7 - 8) τοῦ προτύπου.

- σὲ μιὰ χρυσομηλίτσα ἀπὸ κάτω⁷⁶.
- Στέκω καὶ συντηρῶ τῆνε σι' ἀμμάθια, 17
- 10 κι' ἐγίνηκ' ἡ καρδιά μου δυὸ κομμάθια⁷⁷. 18
- Στέκω καὶ συντηρῶ τῆνε σιὰ φρούδια,
κορεμάστηκ' ἡ καρδιά μου σὰν τὰ φύλλα.
Τὰ χεῖλια τζη, τὰ μερτζανοβαμμένα
τὰ ντόδια τζη, τὰ πυκνοφυτεμένα
- 15 καὶ ὁ λαιμός τση, τὸ χρυσὸ λαήνι,
ποῦ βάνει ὁ βασιλιάς νερὸ καὶ πίνει.
-⁷⁸
- Μ' ἀργά 'ναι 'δά, βοσκέ, καὶ ποῦ θὰ πᾶμε⁷⁹;
κι' ἄς θέσωμε ἐπὰ σιὰ χόρτα χάμαι. 112
- 'Αργά 'ναι 'δά, βοσκέ, καὶ ποῦ θὰ μείνης;
- 20 —Βάλε με σι' ἀγκαλάκια σου νὰ μείνω⁸⁰.
-⁸¹
- Στὸν κάμπο - κάμπο, φῶς μου, περπατοῦσαν⁸²
καὶ 'νοῦς τ' ἄλλοῦ τὴ χέρον ἐκρατοῦσαν. 135
- Στὸν κάμπο - κάμπο, φῶς μου, ἐπηγαῖνα,
καὶ σὰν τ' ἀδέρφια ἦσ' ἀγκαλιασμένα⁸³.
- 25 Στὸν κάμπο - κάμπο⁸⁴, φῶς μου, περπατοῦσαν,
κι' ὄλοι οἱ νερατζανθοὶ τῆ λατιουροῦσαν⁸⁵. 144

⁷⁶) Οἱ στ. 7 - 8 τῆς παραλλαγῆς δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸ πρότυπον, οὐδὲ τὸ περιεχόμενόν των συμφωνεῖ πρὸς τὴν ὑπόθεσίν του, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ κόρη παρουσιάζεται νὰ «βλέπῃ κάποια πρόβατα δικά της» καὶ οὐχὶ κοιμωμένη.

⁷⁷) Παραλείπονται ὀκτὼ στίχοι τοῦ προτύπου, εἰς τοὺς ὁποίους περιγράφεται ἡ ὠραιότης τῆς κόρης. Τοιοῦτους ὁμως στίχους θέτει εἰς ἄλλο μέρος ὁ δημιουργὸς τῆς παραλλ. (τοὺς 11 - 16), ὑπὸ τοῦ ἴδιου ποιηθέντας.

⁷⁸) Παραλείπονται οἱ στίχοι 19 - 110, ὅπου περιγράφονται, ἡ λιποθυμία τοῦ «βοσκῶ», ἡ προθυμία τῆς κόρης νὰ τὸν περιποιηθῆ, ἡ ὑπ' αὐτῆς δικαιολόγησις τῆς προθυμίας αὐτῆς καὶ ἡ ἀποκάλυψις τῆς, ὅτι ἀγαπᾷ τὸν βοσκόν.

⁷⁹) Ὁ στ. εἶναι συμφυρμὸς τῶν 111+117+119.

⁸⁰) Ὁ στ. εἶναι ἀπήχησις τοῦ 108.

⁸¹) Παραλείπονται οἱ στίχοι 113 - 134, ὅπου ἡ κόρη προσκαλεῖ «τὸ βοσκὸ στὸ σπήλιον».

⁸²) Ὁ στ. προέρχεται ἀπὸ τὸν 136. Ἐκ τούτου παύει ὁ βοσκὸς νὰ ἀφηγηται ὁ ἴδιος. Ἡ ἀφήγησις γίνεται πλέον εἰς τρίτον πρόσωπον.

⁸³) Οἱ στ. 23 - 24 δὲν ἀπαντοῦν εἰς τὸ πρότυπον.

⁸⁴) Ἡ ἐπανάληψις τῆς αὐτῆς φράσεως, ὅπως ἐνταῦθα ἡ φράσις «στὸν κάμπο - κάμπο...», εἶναι συνήθης εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν, (φρβλ. Δ ο υ λ γ ε ρ ἄ κ η, Τῆς Σουσάννας... ἔνθ' ἄνωτ., σ. 343, στ. 3, 5, 7).

⁸⁵) Τῶν στίχων 25 - 26 τῆς παραλλ. προηγείται εἰς τὸ πρότυπον τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἀνταλλαγῆς δακτυλίου ὑπὸ τῶν δύο ἐραστῶν καὶ περιγραφή τῆς φύ-

- Καὶ πάει τον σιὸ σπήλιο, τὸ δικό τζης,
 ποὺ ἔτον τση λυγερῆς τ' ἀρχοντικό τζης⁸⁸.
⁸⁷
- Τοῦ λαηνιοῦ τὸν πάτο εἶχε λυχνάρι, 158
- 30 κι' ἦτονε μιὰ προπιὰ κι' ἕνα καμάρι. 159
- Βγάνει ξερῆ, βγάνει χλωρῆ μαλάκα⁸⁹, 193
- βγάνει κι' ἕναν ἀρνὶ πάνω στήν πλάκα. 194
- Βγάνει κι' ἕνα φλασκάκι πλουμισμένο, 198
- γλυκόξινο κρασάκι γεμισμένο. 197
- 35 Βγάνει κι' ἕνα ποτήρι πλουμισμένο,
 ποὺ τὸ ἔχαν οἱ βοσκοὶ πελεκημένο⁹⁰.
 Βγάνει κι' ἕνα σπαθάκι πλουμισμένο,
 μὲ κόκκινο κορδέλι κρεμασμένο. 180
- Δὲ θέλω ἄνι ξερῆ, χλωρῆ μαλάκα,
 40 μηδὲ ἀρνί, φῶς μου, ἀπὰ στήν πλάκα⁹⁰
 μὰ θέλω, φῶς μου, νάρθ' ἢ ὄρεξή σου,
 ἄν εἶναι, μ' ὄρισμό σου, τὸ φιλί σου⁹¹.
 — Δὲν τῶχω τὸ ἀθρωπιᾶς καὶ τση τιμῆς μου, 210
 ἔθουας λοῆς νὰ διάξω τὸ κορμί μου. 211
⁹²
- 45 Παίρνει ὁ βοσκὸς τὴ βούργιαν του, μισεύγει,
 κι' ἡ κόρη τότες θάρρειε δὲ γιαέρνει,
 κι' ὀμπρὸς στὴ βρύση πέφτει λιγωμένη⁹³. 29
- Παίρνει ὁ βοσκὸς νερὸ ἀπὸν τὴ βρύση, 37
- καὶ πάει πρὸς τὸ ἀγάπης νὰ τὸ χύση. 38
- 50 Καὶ ξαναλαντουρᾶ τη, φῶς μου, πάλι, 41

σεως. Ὁ στ. 26 προέρχεται ἀπὸ τὸν 144 τοῦ προτ. ἐλαφρῶς διαφέρων τούτου.

⁸⁸) Οἱ στ. 27 - 28 δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ πρότυπον.

⁸⁹) Παραλείπονται οἱ στίχοι 149 - 152, οἱ ὁποῖοι περιγράφουν «τὸν σπήλιο».

⁹⁰) Παραλείπονται πρὸ τοῦ διστίχου αὐτοῦ (30 - 31) οἱ στ. 155 - 178 καὶ 181 - 192, ὅπου περιγράφεται ἡ τάξις καὶ ἡ ὠραιότης τοῦ σπηλαίου. Ἡ κόρη ἐπίσης ἀποκαλύπτει, ὅτι ἔχει μόνον ἕναν πατέρα, ὁ ὁποῖος ἀπουσιάζει.

⁹¹) Οἱ στ. 35 - 36 δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸ πρότυπον.

⁹²) Ἴδε στ. 31 - 32 τῆς παραλλ. ἀνωτέρω. Οἱ ἀντίστοιχοι τῶν στ. 39 - 40 αὐτῆς εἶναι διάφοροι εἰς τὸ πρότυπον (201 - 202).

⁹³) Τὸ δίστιχον 41 - 42 προέρχεται ἀπὸ τοὺς στ. 203 - 204 τῆς «Βοσκοπούλας».

⁹⁴) Ἀπὸ τοῦδε εἰσαγονται διάφορα, τοῦ προτύπου, μέρη καὶ ἡ παραλλαγή ἀπομακρύνεται τῆς ἀρχικῆς ἀφηγήσεως.

⁹⁵) Συγγέεται ἐνταῦθα τὸ ἐπεισόδιον τῆς λιποθυμίας τοῦ βοσκοῦ καὶ ἀντ' αὐτοῦ λιποθυμεῖ ἡ κόρη.

	καὶ συνιφέρ᾽ ὁ νοῦς το᾽ ἀπὸν τῆ ζάλη.	42
	Κερά μου, τὸ μιστό σου τ' ἀρχισμένο	105
	νά ᾽τον ἀπὸν τὸ θιὸ ξετελεμένο ⁹⁴ .	106
	Δὲν ἴδω το᾽ ἀθροπιᾶς καὶ τοῦ τιμῆς μου,	210
55	κι' ἔσο μού παραγγεῖλαν οἱ γονεῖς μου.	

Τοῦτο εἶναι τὸ τέλος τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς τῆς μορφῆς Α', εἰς τὴν ὁποῖαν πολλοὶ στίχοι εἶναι αὐτούσιοι ἢ συμπεφυρμένοι στίχοι τοῦ προτύπου καὶ ἄλλοι εἶναι λαϊκὰ δημιουργήματα παρεμβληθέντα εἰς ἀντικατάστασιν λησμονηθέντων μερῶν. Τῆς αὐτῆς μορφῆς εἶναι καὶ ἡ ἐτέρα ἐκ Λατιοίδας παραλλαγή μετ' ὀρισμένας, οὐχὶ οὐσιώδεις, διαφορὰς εἰς στίχους καὶ λέξεις. Ἄμφοτεροι εἶναι προϊόντα προχείρου ἀπομνημονεύσεως καὶ ἀτελεῖς εἰς τὴν ἀφήγησιν. Ὡρισμένοι μόνον στίχοι εἰς αὐτὰς διατηροῦν κάποιαν χάριν.

ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ, Κρήτης²⁹⁵ (μορφὴ Β')

	Σὲ μεγάλη ἐξοχή ⁹⁶ , σ' ἕνα λαγκάδι,	1
	μιὰν ταχυνὴ ἐπῆγα στὸ κοπάδι.	2
	Σὲ δέντρα, σὲ λειβάδια, σὲ ποιάμια,	3
	σὲ δροσερὰ καὶ τρυφερὰ καλάμια.	4
5	Ἐκεῖ στὰ δέντρα ἔκεινα τ' ἀνθισμένα,	5
	πὸν βόσκαν τὰ ἑλαφάκια τὰ καῦμένα.	6
	Ἐκεῖ στὰ δροσερὰ τὰ χορταράκια,	7
	πὸν γλυκοκελαηδοῦσαν τὰ πουλάκια.	8
	Πανώρια λυγερή, πανώρια κόρη,	9
10	ὡσὰν καλὴ καρδιά κι' ὠραία στὰ θώρη ⁹⁷ ,	10
	ἔβλεπε κάποια πρόβατα δικά της,	11
	κι' ἔλαμπε σὰν τὸν ἥλιο ἡ ὁμορφιά της.	12
 ⁹⁸	
	Στρέφομαι καὶ θωρῶ τὴ μετ' σι' ἀμμάθια,	17

⁹⁴) Τὸ δίσεχον προέρχεται ἀπὸ τοὺς στ. 105 - 106, ἐλαφρῶς παραλλαγέν.

⁹⁵) Ἡ παραλλ. αὐτὴ εἶναι ἡ καταγραφείσα ὑφ' ἡμῶν εἰς τὸ χωρίον Ζαρέας ἀπὸ στόματος τῆς μάμμης ἡμῶν Μαρ. Ν. Δουλιγέρακη. Ἀντιπροσωπεύει τὴν μορφὴν Β' τῶν παραλλαγῶν τῆς Βοσκοπούλας.

⁹⁶) Οἱ στίχοι παραλλάσσουν κι' ἐδῶ εἰς ὀρισμένας λέξεις, ἀντὶ ἐξοχίᾶ π. χ. τοῦ προτύπου, ἢ παραλλαγῆ ἔχει ἐξοχή, τὸ ὅποτον δὲν εἶναι ἀνεπιτυχές.

⁹⁷) Περὶ τῆς συνήθους αὐτῆς ἐκφράσεως «ὠραία στὰ θώρη», «πλουμιὸ στα θώρη» κλ. ἴδε ὅσα διέλαβε ὁ Στ. Ξανθοῦδίδης, Γλωσσικαὶ ἐκλογαί, περ. «Ἀθηνᾶ», τ. ΛΗ' (1926), σσ. 129 - 131, Σταθῶρι, Σταθῶρης.

⁹⁸) Ἐλλείπουν οἱ στ. 13 - 16 τοῦ προτύπου.

- κι' ἔρραῖσ' ἡ καρδιά μου τρία κομμάθια. 18+102
- 15 Καλημερίζω τηνε καὶ τσῆ λέω⁹⁹ ;
— Δὲν μὲ λυπᾶσαι, ἀγάπη μου, νὰ κλαίω ;
δὲν μὲ λυπᾶσαι, κιτρολεμονιά μου,
ποὺ ῥάησε γιὰ σένα ἡ καρδιά μου¹⁰⁰ ;
Ἐσὺ θαν' εἶσαι αἰτία νὰ ποθάνω,
- 20 γιὰ σένα τὸν ἀπάνω κόσμο χάνω
γιατὶ σὰ σ' εἶδα¹⁰¹, μπῆκες στὴ καρδιά μου,
καὶ καίονται γιὰ σὲ τὰ σωθικά μου.
Παίρνει τονε τὸ παράπονο καὶ πάει,
σαράντα ἔμερες ἤκαμε νὰ φάη.
- 25 Κι' ἀπάνω σοὶ σαράντα τωσὲ λέει :
μηνύσετε το' ἀγάπης μου νὰ κλαίη,
κι' ὄμορφα μοιρολόγια νὰ μοῦ λήη¹⁰².
Μονημερῆς ἡ σκύλα¹⁰³ τὸ μαθαίνει,
καὶ παίρνει τσῆ βαλίτσες¹⁰⁴ τση καὶ παίρνει.
- 30 Κι' ὡς ἤπιασε τσῆ πόρτας τὸ κερκέλι,
— δὲν μοῦ μιλεῖς, γλυκύτατό μου ταίρι ;
δὲν μοῦ μιλεῖς, λιγνό μου κυπαρίσσι,
γιὰ σένα ἡ καρδιά μου θὰ ραίησῃ.
Δόστε μου τὸ βιολί μου νὰ τὸ παίξω,

⁹⁹) Ἀπὸ τοῦδε (στ. 15) ἡ ὑπόθεσις ἀλλάσσει καὶ οἱ λοιποὶ στίχοι τῆς παραλλ. εἶναι λαϊκὰ δημιουργήματα.

¹⁰⁰) Πρὸς τὴν λαϊκὴν αὐτὴν ἔκφρασιν περὶ τῆς « ρ α ἰ σ μ ἔ ν η ς κ α ρ δ ι ᾱ ς » τὴν μαντινάδα :

Ἀπὸ μελαχροινῶ μαθιά,
ὅποια κ α ρ δ ι ᾱ ρ α ἰ σ η,
γίνετ' ἡ μαχαιριά βαθειὰ
κι' ἀδύνατο νὰ κλείσῃ.

¹⁰¹) Σὰ σ' εἶδα = ὅταν σὲ εἶδα.

¹⁰²) Οἱ δύο αὐτοὶ στίχοι (26 - 27) φαίνεται νὰ προέρχωνται ἀπὸ τοὺς στ. 329 - 330, 361 - 362, 375 - 376 ἢ ὀπωσδήποτε νὰ ἔχουν σχέσιν μὲ αὐτούς.

¹⁰³) Ἀποδίδεται εἰς πρόσωπα καὶ συνήθως εἰς γυναῖκας, αἱ ὅποια ὑπέπεσαν εἰς ἓν σφάλμα ἢ δὲν συμπονοῦν τοὺς χάριν αὐτῶν θυσιαζομένους, (πρβλ. καὶ τὸ ἄσμα τῆς « Ἀδικοσκοτωμένης » κόρης μὲ τὰ ρόδα, ἡ ὅποια ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὴν μητέρα της,

σ κ υ λ ι ᾱ . . . β ρ ω μ ι ᾱ . . . μα γ α ρ ι σ μ ἔ ν η .

Ἴδε προχείρως Το m m a s e o, σ. 66, ἐπίσης Λαογραφίος τ. ΣΤ', σ. 557, ἀρ. 10 καὶ Μ. Λιουδάκη, Ε.Ε.Κ.Σ., Β, σ. 221 κ. ᾱ.).

¹⁰⁴) Ἡ παραλλαγή Γ ι α ν ν α ρ ᾱ κ η (στ. 130, ἀρ. 131 ἔνθ' ἄνω.) παρέχει εἰς τὸν ἀντίστοιχον (55) στίχον ἀντὶ βαλίτσες τὴν λέξ. βαγίτσες, ὅπερ θεωρεῖται καὶ τὸ ἀρχικὸν καὶ γνησιώτερον.

- 35 τὸν πόνο τῆ καρδιάς μου νὰ γιαιτρέψω.
 Δόσπε μου τὸ βιολί μου νὰ σε νιάρω¹⁰⁵,
 κι' ἀπόψε τὸν ἄπάνω κόσμο χάνω.
 Φωνιάξετε τῆ μάνας μου νὰ κλαίη
 κι' ὄμορφα μοιρολόγια νὰ μοῦ λέη¹⁰⁶.
- 40 Ἐκάισαν οἱ μανάδες τως κι' ἐκλαῖγαν,
 κι' ὄμορφα μοιρολόγια τωσὲ λέγαν.

Τὸ ἀνωτέρω κείμενον ἀντιπροσωπεύει τὴν μορφήν Β. Εἶναι χαρακτηριστικὸν εἰς τὴν μορφήν αὐτήν, τὸ ὅτι ἡ «Βοσκοπούλα» ὡς πρότυπον δανεῖζει ἐδῶ μόνον ὠρισμένους στίχους καὶ τὸ μέτρον. Ἡ διαφορὰ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μύθου ἐνισχύει τὴν ἄποψιν, ὅτι πιθανὸν εἰς τὴν μορφήν αὐτήν νὰ ἔχωμεν συμφυροδὸν τοῦ θέματος τῆς «Βοσκοπούλας» μὲ ἐν ἄλλο θέμα, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν ὑπόθεσιν ἑνὸς ἀνεξαρτήτου τοῦ εἰδυλλίου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Πάντως βέβαιον εἶναι, ὅτι ἀπομακρύνεται πολὺ ἡ μορφή αὐτὴ (Β) καὶ τὰ λαϊκὰ στοιχεῖα εἶναι πολλὰ εἰς τὰς παραλλαγὰς, αἱ ὁποῖαι τὴν σχηματίζουν¹⁰⁷.

Ἡ μορφή Γ¹⁰⁸ εἶναι ὁμοία τῆς Α, διαφέρει δὲ αὕτη (ἢ Γ) κατὰ τὸ ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἀτελεστέρως παραλλαγὰς, εἰς τὰς ὁποίας καὶ οἱ

¹⁰⁵ *Σενιάρω* < *σονιάρω* < *σονάρω* < *Ιταλ.* *sonare*, κρούειν, σημαίνει ὄργανον οἰονδήποτε (ἴδε Νέον Λεξικὸν Ἰταλοελληνικόν, ὑπὸ Κ. Βαρθάτη, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 1.023α). Ἡ λέξις εἶναι συνηθεσιτάτη εἰς πημικὰ κείμενα, ἀπαντᾷ εἰς τὸν «Ἀπολλώνιον» στ. 5, 20, 26, 29 (ἴδε ἀποσπάσματα παρὰ Φ. Μπομπουλίδη, Κρητικὴ Λογοτεχνία, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Ἄετοῦ, σ. 71 καὶ σ. 190), εἰς τὸν «Στάθην», Α, 163, εἰς τὸν «Ζήνωνα», (τέλος προλόγου), εἰς τὴν «Ἐρωφίλην» πολλάκις. Ἰντερμ. Α, 164, Ἰντερμ. Β', 74, κ.λ.

Χαρακτηριστικὸν τῆς εὐρείας χρήσεως τῆς λέξεως εἶναι καὶ τὸ κατωτέρω δίστιχον, Passow, σ. 515, ἀρ. 650.

*Ξόπνα κι' ἀγροῖκα κι' ἄκουε,
 ποῦρταν οἱ σονατόροι,
 νὰ σοῦ σο νά ρου ν τσ' ὄμορφιές,
 τὰ κάλλη ποῦχεις, κόρη.*

¹⁰⁶ Ἰδε σημ. 102 ἀνωτέρω.

¹⁰⁷ Ἡ παραλλαγή Γ *Γιενναράκη*, ἡ ὁποία ἔχει μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ περισσοτέρας τὰς διαφορὰς καὶ ἡ ἡμετέρα ἀνωτέρω δημοσιευμένη. Τὴν παραλλαγήν *Γιενναράκη*, ὑπέδειξεν εἰς ἡμᾶς ὁ κ. Μ. Μανούσας. Εἰς αὐτήν εὐρίσκομεν μόνον ἀπηχῆσεις ἐκ τῆς «Βοσκοπούλας» (τοὺς στ. 7, 8, 12, 17, 18, 39, 40, 41, 42, 60), διατηρεῖ ὁμως τὸ αὐτὸ μέτρον καὶ ἔχει ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν ἡμετέραν.

¹⁰⁸ Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ δύο Ροδιακάς, ἴδε ἀνωτέρω (πίνακα, Ρόδου¹) Γερ. Δρακίδου, Ροδιακὰ κ.λ. σ. 49, καὶ Ρόδου², γγφ. Παπαχριστοδούλου.

στίχοι εἶναι πολλάκις ἑλλιπεῖς καὶ τὸ μέτρον ὑποτυπώδες καὶ ἡ συνοχή εἰς τὴν ἀφήγησιν ἀνύπαρκτος. Ὅλοι σχεδὸν οἱ στίχοι εἶναι παρεφθαρμένοι, ἡ δὲ ἑξιστόρησις διακόπτεται ἀποτόμως.

Ὁ τύπος Δ' συνεχίζει τὴν διήγησιν ἕως τὸ τέλος καὶ αἱ παραφθοραὶ εἰς τοὺς στίχους — παραλλαγή Κανελλάκη¹⁰⁹ — εἶναι ἐλαφραῖ. Αἱ δύο ἄλλαι¹¹⁰ ἔχουν πολλάκις χάσματα καὶ περισσοτέρας παραφθοράς. Σχετικῶς μὲ τὴν παραλλ. Κανελλάκη, παρατηροῦμεν, ὅτι ἔκτος τοῦ ὅτι εἶναι πολυστίχος (στ. 498) πλησιάζει καὶ περισσότερον πάσης ἄλλης τὸ πρότυπον. Κατὰ ταῦτα ἡ μορφή αὐτὴ ἔχει μὲν τὸν τύπον τῆς δημοτικῆς παραλλαγῆς, προέρχεται ὁμως ἀμέσως ἀπὸ τὸ πρότυπον καὶ δὲν διαφέρει οὐσιαστικῶς ἀπὸ αὐτό. Ἡ μόνη διαφορὰ εὐρίσκεται εἰς τὴν ἑκτασιν τῶν δύο ἄλλων, αἱ παραλλ. δηλ. τῶν Βρετοῦ καὶ Ρερνοτ εἶναι μικρότεροι τοῦ προτύπου¹¹¹.

Εἰς τὸν αὐτὸν τύπον ἀνήκουν καὶ ὅσαι ἐκ τῶν παραλλαγῶν εἶναι ἀπλή καταγραφή μερικῶν μόνον στίχων τῆς «Βοσκοπούλας», τοὺς ὁποίους ὁ λαὸς ἐνθυμεῖται καὶ διατηρεῖ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αὐτουσίους¹¹². Εἶναι ἡ μορφή Δ'. Παρατηροῦνται ὁμως χάσματα εἰς τὴν ἀφήγησιν καὶ συγχύσεις τῶν μερῶν εἰς αὐτὴν τὴν Ναξιακὴν παραλλαγὴν τοῦ Μαρκάκη. Οὕτω ἐνῶ εἰς τὰ κείμενα τῶν Ρερνοτ καὶ Βρετοῦ, ἔχομεν περισσοτέρας παραφθοράς καὶ μικρὰν ἑκτασιν, εἰς τὸ κείμενον Μαρκάκη ἔχομεν ὀλιγωτέρας παραφθοράς περισσότερα χάσματα καὶ ἀμεσώτεραν προέλευσιν τῶν στίχων ἀπὸ τὸ πρότυπον.

Ἀναφέρομεν ἐπίσης ἕτερον ᾠσμα, (τύπος Ε) λογίας πιθανῶς προελεύσεως, ἀλλ' εὐθρῶς γνωστόν, εἰς τὴν δημιουργία τοῦ ὁποίου φαίνεται νὰ ἐπέδρασεν οὐσιαστικῶς ἡ «Βοσκοπούλα». Εἶναι τὸ γνωστόν¹¹³:

*Στὸ βουνὸ μιὰ Βοσκοπούλα ἔβροκε ἀρνιά,
εἶχε χόρτα καὶ λειβάδια καὶ χλωρὰ κλαδιά.
Τὴν ἀγάπησα ὁ καῦμένος, πῶς νὰ τῆς τὸ πῶ;
νὰ τῆς ἴπῳ τὸν ἔρωτά μου νὰ φανερωθῶ;*

¹⁰⁹ Ἴδε Χίου¹, Κωνστ. Κανελλάκη, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, κ.λ., σσ. 113 - 128.

¹¹⁰ Ἴδε ἐπίσης πίνακα παραλλ. Βρετοῦ καὶ Ρερνοτ.

¹¹¹ Ἡ τοῦ Βρετοῦ στ. 81 καὶ ἡ τοῦ Ρερνοτ στ. 74.

¹¹² Ἡ παραλλ. Π. Μαρκάκη (ἴδε ἀνωτέρω) ἐκ Νάξου ἀνήκει εἰς τὸν τύπον αὐτόν. Ἐπίσης ὁ Δημ. Οἰκονομίδης, («Κρητικὰ Χρονικά», τ. Ζ' (1953), σσ. 114 - 118) μαρτυρεῖ, ὅτι κατέχει πληρεστέραν, ἐκ τοῦ αὐτοῦ τόπου (Ἀπειράθου Νάξου), παραλλαγὴν τοῦ ἰδίου τύπου.

¹¹³ Τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον δημοσιεύομεν ἐν συνεχείᾳ, ἀντιπροσωπεῖ τὸν τύπον Ε, ἐλάβομεν ἐκ συλλογῆς Δ. Ι. Τσίριμπα (Ἄρκαδικὰ δημοτικὰ τραγούδια, περ. «Λαογραφία», τ. 10 (1929), σ. 96, ἀρ. 113).

- 5 *Τέλος πάντων πλησιάζω καὶ τῆς λέου μὲ ντροπή :*
 — *Καλημέρα, Βοσκοπούλα, κι' ὦρα σου καλή.*
Δὲν μοῦ λές, καλή μου κόρη, ἔχεις γονικά,
ἀπὸ μάνα καὶ πατέρα καὶ κληρονομιά ;
 — *Ἀπὸ μάνα, ἀπὸ πατέρα εἶμαι ὀρφανή,*
 10 *καὶ κληρονομιά δὲν ἔχω εἶμαι μοναχή.*
Μοναχὴ ᾿σαι σύ, κυρά μου, μοναχὸς εἶμαι κι' ἐγώ,
ἔλα νὰ γενοῦμε ταίρι, νὰ σὲ στεφανωθῶ.

Εἰς τὸ ἀνωτέρω ἄσμα τὰ ἐπεισόδια παρουσιάζονται ὡς ἀπηχῆσεις μερῶν τινῶν τῆς «Βοσκοπούλας», π. χ.: στ. 1 - 3, στ. 6 (πρὸβλ. στ. 15 τῆς ἀνωτέρω δημοσιευομένης Β παραλλ. τῆς «Βοσκοπούλας» καὶ στ. 17 Γ *Γιαννάρακη*) στ. 7 - 8 κ.λ. Ἐπίσης διατηρεῖται εἰς αὐτὸ ὁ ἔνδε-
 κασύλλαβος.

Ὁ προσολωμικός, τέλος, ποιητὴς Νικ. Κουτούζης¹¹⁴ εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς πολυστίχου ποιήματός του, τοῦ γνωστοῦ «*Εἶδυλ. λίου*», ἔχει ἐμφανῆ τὴν ἐπίδρασιν τῆς «Βοσκοπούλας»¹¹⁵.

Ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν ἀνωτέρω μορφῶν συνάγεται, ὅτι ἐκάστη τούτων ἀντιπροσωπεύει μίαν εἰδικὴν καὶ ὠρισμένην ἑλληνικὴν περιοχὴν, οὕτω :

ἢ Α ἀντιπροσωπεύει δύο παραλλαγὰς Κρητικὰς.

ἢ Β δύο ἐπίσης Κρητικὰς.

ἢ Γ δύο Ροδιακάς.

ἢ Δ' δύο Χιακάς καὶ τὴν τῆς Μήλου.

ἢ Δ² δύο Ναξιακάς (μὲ τὴν Ναξ. παραλλ. τοῦ *Οἰκονομί-
 δου*, ἢ ὁποῖα, λέγει οὗτος, εἶναι ὁμοία τῆς τοῦ *Μαρκάκη*),

καὶ μόνον ὁ λογίας προελεύσεως, οὐχὶ καθαρῶς δημοτικὸς, τύπος εἶναι *πανελλήνιος*.

Ἐκ τῆς κατατάξεως αὐτῆς τῶν παραλλαγῶν τοῦ εἶδυλλίου εἰς μορφὰς καὶ ἐκ τοῦ εἰδικοῦ χαρακτηρισμοῦ ἐκάστης μορφῆς δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν γενικά τινα συμπεράσματα περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Κρητικοῦ τούτου ποιήματος εἰς τὸν λαόν. Ἐξω τῆς Κρήτης αἱ παραλλαγὰὶ ἀπώλεσαν πολλάκις τὸν κρητικὸν γλωσσικὸν τῶν χαρακτῆρα, ὅπως συμβαίνει συνήθως μὲ τὰς παραλλαγὰς τῶν δημοτικῶν ἄσμάτων, τὰ ὁποῖα ἐξαπλοῦνται μακρὰν τοῦ τόπου τῆς ἀρχικῆς τῶν προελεύσεως. Τινὲς

¹¹⁴) Ἴδε Γ. Θ. Ζώρα — Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἑπτανήσιοι προσολωμικοὶ ποιηταὶ κ.λ., σσ. 27 - 31, σσ. 65 - 82 καὶ σσ. 89 - 92.

¹¹⁵) Ἴδε καὶ ὑχεικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ἡμῶν διδασκάλου κ. Γ. Θ. Ζώρα εἰς «*Programme des Travaux*», τοῦ Θ' Διεθνoῦς συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Thessalonique, 1953, p. 23.

τῶν παραλλαγῶν ἐπίσης ἀπώλεσαν καὶ τὴν ὁμοιοκαταληξίαν καὶ τὸν ρυθμὸν εἰς πολλά των μέρη. Αἱ παραλείψεις ἔτι τῶν περιγραφικῶν ἰδίως μερῶν καὶ ἡ ἐλάττωσις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου εἶναι χαρακτηριστικὰ ἐκδηλὰ ἐνταῦθα. Φυλάσσεται τὸ οὐσιῶδες μέρος καὶ ἀσυναισθῆτως λησμονοῦνται αἱ λεπτομέρειαι. Ὁ Pernot, σχολιάζων τὴν ἐκ Χίου ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευομένην παραλλ. (Χίου³), παρατηρεῖ, μετὰ τὴν θαυμαστὴν δευδέρκειάν του, ὅτι πάντα τὰ ἀνωτέρω φαινόμενα εἶναι ἀρκετὰ διὰ τὰ μᾶς ἀπομακρύνουν πολλάκις ἀπὸ τὸ λόγιον πρότυπον τῶν δημοτ. παραλλ. τῆς Βοσκοπούλας¹¹⁶. Πράγματι δὲν εἶναι ὀλίγα τὰ στοιχεῖα τὰ βοηθοῦντα εἰς τοῦτο Ἐξαίρεσιν βεβαίως τούτων ἀποτελεῖ ἡ παραλλ. Κανελλάκι (Χίου⁴).

Ἐρχόμεθα εἰς ἕν ἄλλο οὐσιῶδες ζήτημα σχετικῶς μετὰ τὴν «Βοσκοπούλαν».

Ὁ λογοτέχνης Π. Μαρκάκης, σχολιάζων τὴν πρώτην γνωστὴν Ναξιακὴν παραλλ. τοῦ Κρητικοῦ εἰδυλλίου, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «τὸ ἀρχικὸ κείμενον — πρότυπον — τῆς παραλλ. αὐτῆς δὲν ἦταν τὸ ἴδιον μετὰ τὸ κείμενον τῆς «Βοσκοπούλας», ποῦ μᾶς διέσωσε ὁ Ν. Δριμυτινός, ἀλλὰ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι δυὸ διάφοροι λόγοι παραλλαγῆς τῆς Βοσκοπούλας¹¹⁷.

Πρὸς τοῦτο βασίζεται εἰς ἕν χάσμα, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὸ κείμενον του, μεταξὺ τῶν 29 - 30 στίχων, καὶ εἰς τοὺς 30 - 31 στίχους:

29 - 30 — Ἐγὼ δὲν εἶμαι μετὰ τὰ λο(γ)ικὰ μου,
 Ἄ(ν) δὲ θὰ πᾶ νὰ βρῶ τὰ πρόβατά μου.

Ἐκ τούτων λέγει «ἡ ὑπόθεσις τῆς Ναξ. παραλλ. διαφέρει κάπως ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσις τοῦ κειμένου τοῦ Ν. Δριμυτινοῦ»¹¹⁸.

Τοὺς στίχους 30 - 31 τοὺς λέγει ἡ Βοσκοπούλα εἰς τὸ κείμενον τοῦ Δριμυτινοῦ (στ. 89 - 90), ἐνῶ εἰς τὴν Ναξ. παραλλ. ὁ «Βοσκός». Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ σταθερὸν κριτήριον διὰ τὰ στηρίξῃ τὴν γνώμην του ὁ Μαρκάκης, διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

1) Μεθοδικῶς τοῦλάχιστον ἡ ἀρχὴ του, νὰ βασίζεται εἰς δύο στίχους μιᾶς ἀτελεστάτης παραλλ.¹¹⁹, εἶναι ἀπαράδεκτος. Διότι ὑποθέσωμεν ὅτι μετὰ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν θεωροῦμεν καὶ τὴν ἀνωτέρω δημοσιευομένην παραλλ. τῆς Ἐρωφίλης, βασιζόμενοι εἰς τὸ γεγονὸς τῶν χα-

¹¹⁶) Ἰδε Η. Pernot, Le poème crétois..., p. 102.

¹¹⁷) Ἰδε Π. Μαρκάκης, Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά 1947, σ. 140α.

¹¹⁸) Αὐτόφθι, 140β.

¹¹⁹) Τὰ χάσματά της εἶναι ὀκτὼ κυρίως, αἱ μεταθέσεις στίχων καὶ μερῶν πλείστα.

σμάτων τῆς, τῶν μεταθέσεών τῆς¹²⁰, εἰς τὸ ὅτι οἱ στ. 30 - 31 δὲν λέγονται ὑπὸ τοῦ μαντατοφόρου, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ πρότυπον, ἀλλὰ ὑπὸ τῆς Ἐρωφίλης· θὰ ἠγόμεθα τότε εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐκτὸς τῆς γνωστῆς Ἐρωφίλης ὑπάρχουν καὶ ἄγνωστοι δι' ἡμᾶς λόγια παραλλαγαί τῆς!

2) Ἐξ ἄλλου ἂν τοὺς δύο αὐτοὺς στίχους δὲν τοὺς λέγη ἡ «Βοσκοπούλα», ἀλλὰ ὁ «Βοσκός», ὡς θέλει ὁ Μαρκάκης, αὐτομάτως ὁ πατήρ τῆς ἠρωίδος παύει νὰ παίξῃ τὸν ρόλον σπουδαίου προσώπου, τὸ ὁποῖον ἐπηρεάζει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μύθου· διότι εἰς τὸ εἰδύλλιον ἡ ἐπιστροφή τοῦ πατρὸς ἀναγκάζει τοὺς δύο ἥρωας νὰ ἀποχωρισθοῦν ἀλλήλους (στ. 237 - 258) καὶ νὰ ἀναμένουν τὴν ἔλευσιν ἐνὸς μηνός, διὰ νὰ συναντηθοῦν πάλιν, μόνον ὅταν ὁ γέρον πατήρ τῆς κόρης θὰ ἀπουσιάσῃ. Ἀντὶ τοῦ γέροντος ὅμως ὁ Μαρκάκης πιστεύει, ὅτι αἰτία τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ ἥρωος εἶναι ἡ ἀπόφασις, τὴν ὁποίαν ἐξαίφνης ἔλαβεν, νὰ ἔλθῃ εἰς τὰ λογικά του καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ πρόβατά του, «μὲ τὴ συγκατάθεσιν τῆς Βοσκοπούλας»¹²¹. Ὅταν ὅμως ἡ «Βοσκοπούλα» λέγη:

Ναξ. παραλλ., 32 - 33:

*Ἄντε, βοσκέ, στή μάντρα τῆ δική σου,
καὶ σ' ἕνα μῆνα πάλι μοῦ θυμήσου.*

Ναξ. παραλλ., 42 - 43:

*Ἄντε, καλὲ βοσκέ μου, νᾶχεις χάρη,
εὖν καμάρι καὶ χαρὰ με(γ)άλη.*

δὲν συγκατατίθεται ἀπλῶς, ἀλλὰ παρακαλεῖ τὸν «Βοσκόν» νὰ φύγῃ. Ἀκριβῶς τοὺς ἰδίους στίχους λέγει καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Δριμυτινοῦ, ὅταν πλησιάζῃ ἡ ὥρα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ πατρὸς τῆς (στ. 243 - 244 καὶ 281 - 282). Ἀλλὰ καὶ ἂν, πρὸς στιγμήν, δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἥρωας συνελθὼν λέγει τοὺς στίχους αὐτοὺς, τότε πρέπει νὰ συμφωνήσωμεν, ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀγνώστου λογίου προτύπου τῆς Νάξ. παραλλ. καὶ τῆς γνωστῆς «Βοσκοπούλας» δὲν θὰ εἶναι «κάπως ἔλαφρα»¹²² ἀλλὰ οὐσιώδης, ἀφοῦ δλόκληρον τὸ μέρος περὶ τοῦ πατρὸς, τῆς ἐπιστροφῆς του, τῆς ἀνάγκης ἀποχωρισμοῦ των πρὸς τοῦτο κ.λ.π. θὰ ἔχῃ παραληφθῆ. Τοιαύτη ὅμως διαφορὰ θὰ ἦτο ἀφύσικος,

¹²⁰) Ἴδε ἀνωτέρω σημ. εἰς τὴν Ἐρωφίλην, τὰς σημ. 26, 33, 36, 38, ἰδίως τὴν σημ. 39.

¹²¹) Ἴδε Μαρκάκη, ἀνωτέρω σ. 142, σημ. 2.

¹²²) Ὡς ὑποστηρίζει ὁ Μαρκάκης (σ. 140β), ἀποδεικνυόμενος οὕτω οὐχὶ καλὸς γνώστης τῶν πραγμάτων.

καθόσον μάλιστα οὐδεμία ὑπάρχει διαβεβαίωσις, ὅτι, ὅταν ὁ Δριμυτινὸς ὀνομάζῃ «σφαλμένες» πολλὰς ἀπὸ τὰς κυκλοφορούσας τότε «Βοσκοπούλας», σημαίνει μὲ τὸ «σφαλμένες» τοῦτο, ὅτι ἦσαν καὶ οὐσιωδῶς διάφοροι κατὰ τὴν ὑπόθεσιν.

3) Δὲν εἶναι δυνατὸν βασιζόμενοι εἰς τοὺς δύο αὐτοὺς στίχους νὰ εικάσωμεν τί θὰ ὑπῆρξεν εἰς τὸ πρὸ αὐτῶν χάσμα. Οἱ μετατεθέντες στίχοι καὶ τὰ χάσματα, δὲν δύνανται νὰ ἀποτελέσουν, ὡς ἐκ τοῦ ἀσταθοῦς χαρακτήρου των, θετικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν ἔξαγωγὴν τοιούτων συμπερασμάτων. Τοιούτους στίχους καὶ τοιαῦτα φαινόμενα παρουσιάζουν ἄπειρα αἱ δέκα γνωσταὶ δημοτικαὶ παραλλ. τῆς «Βοσκοπούλας» καὶ εἶναι εὐκόλον νὰ φαντασθῶμεν ἐκ τούτου, εἰς ποῖαν ἀδιέξοδον θὰ ὠδηγεῖτο ἡ ἔρευνα, ἂν βάσει τῶν ἀρνητικῶν αὐτῶν στοιχείων, ἀνηγόμεθα εἰς ἰσαριθμούς λογίας παραλλ. τοῦ εἰδυλλίου.

Διὰ τὸ δευτέρον του ἐπιχείρημα ὁ Μαρκάκης χρησιμοποιεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἐνῶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Δριμυτινοῦ ἔχομεν ἀφήγησιν εἰς πρῶτον πρόσωπον — ἀφηγεῖται ὁ «Βοσκός» —, εἰς τὴν Ναξ. παραλλαγὴν διηγεῖται καὶ ὁ ποιητῆς (στ. 1 - 9) καὶ ὁ «Βοσκός»¹²³.

Οἱ στίχοι ὅμως εἰς τοὺς ὁποίους στηρίζεται (2, 3, 4, 6, 7, 8, 9) δὲν δύνανται νὰ ἀποτελέσουν κριτήριον, διότι

ὁ 2 στ. εἶναι συμφυρμὸς τῶν στ. 10+81+372 τῆς Βοσκοπούλας,

ὁ 3 εἶναι παρεφθαρμένος,

ὁ 4 μετρικῶς ἀτελής,

ὁ 6 συμφυρμὸς τῶν 33+38 τῆς Βοσκοπούλας,

ὁ 7 ἑλαφρῶς παρεφθαρμένος,

καὶ ὁ 8 ἐνῶ φέρει τὸν «Βοσκόν» διηγούμενον¹²⁴, διορθώνεται εἰς τρίτον πρόσωπον ἀπὸ τὸν Μαρκάκη ν, διὰ νὰ στηρίξῃ τὸ ἐπιχείρημά του καὶ μόνον. Ἐξ ἄλλου τὸ μέρος αὐτό, εἰς τὸ ὁποῖον βασίζεται, ἔχει καὶ λογικὰς ἀσυνεπείας, π.χ. πρῶτον «παίρνει νερὸ ἀπὸ τὴ βρύση» ἢ κόρη καὶ κατόπιν πηγαίνει νὰ «γνωρίσῃ», νὰ μάθῃ, ἂν ὁ βοσκὸς εἶναι λιπόθυμος! Ἡ παραλλ. ἐπίσης δὲν λέγει τὸ διατὶ ὁ ἦρως ἐλιποθύμησε.

Τὸ οὐσιῶδες ὅμως σφάλμα τοῦ Μαρκάκη εἶναι τὸ ὅτι, ἐνῶ ὑπάρχει λογικωτάτη καὶ ἀσφαλεστάτη ἐξήγησις τῶν διαφορῶν τῆς παραλλαγῆς του, ἀπὸ τὴν ἐκδοσιν Δριμυτινοῦ, ἀπορρίπτει αὐτὴν, ἄγνωστον διατὶ, καὶ προτείνει ἀθαιρέτους καὶ ἀστηρίκτους ἐξηγήσεις. Ἔχει

¹²³) Σελ. 140β.

¹²⁴) Ἔχει οὕτω: «Παίρνει νερὸ καὶ λαντουρᾶ τὸ πρόσωπό μου».

Ἡ Μαρκάκης διορθώνει (στ. 8):

Νὰ λαντουρᾶ νερὸ τὸ πρόσωπό του.

Πάντα ταῦτα καθ' ἡμᾶς εἶναι ἀθθαίρετα καὶ ἀβάσιμα. Σπανίως ἐκ τῶν δημοτικῶν παραλλαγῶν ἐνὸς λογίου ἔργου, τὸ ὁποῖον ἔχει γνωρίσει δεκάδας ἐκδόσεων, ἀναγόμεθα εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον. Τοῦτο δύναται νὰ συμβῆῖ εἰς τὰ ποιήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐγνώρισαν ἐκδόσεις· ἀλλὰ καὶ τότε εἶναι δύσκολον, διότι αἱ πολλαὶ παραλλαγὰὶ τῶν ποιημάτων καὶ αἱ ἐξ ἴσου πολλαὶ διαφοραὶ τῶν δεικνύουσιν, ὅτι αὐτὰ ἀναμφισβητήτως ὑπέστησαν φθορὰς ἀπὸ τὸν λαόν, ὁποίας ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑποστοῦν ἂν διειτηροῦντο γραπτῶς. "Ἄν δηλ., μὲ βᾶσιν τὰς παραλ. τῶν γνωστῶν ἔργων τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας, θελήσωμεν νὰ ἀναχθῶμεν εἰς τὰς πηγὰς, τὰς ἀρχὰς, τοὺς ποιητὰς κ.λ. τῶν ἔργων αὐτῶν, ἢ ἔρευνα θὰ ὑποχρεωθῆῖ νὰ παραθεωρήσῃ τὰς ἐγγράφους βασικὰς περὶ τούτων μαρτυρίας καὶ νὰ δώσῃ περισσοτέραν πίστιν εἰς τὰς παρεφθαρμένας καὶ προχείρους λαϊκὰς διασκευὰς τῶν ἔργων. Τοιαύτη ὁμῶς μέθοδος ἐρεύνης καὶ ἐρμηνείας δὲν δύναται νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα αὐτὰ, διότι ἂν δεχθῶμεν αὐτὴν ὡς ὀρθήν, τότε θὰ εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ δικαιολογήσωμεν πάντα τὰ ἄτοπα, παρὰλογα καὶ ἐσφαλμένα μᾶς παραλλαγῆς καὶ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἔγραψε ταῦτα ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς τοῦ ἔργου ἢ εἰς ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀντιγραφεῖς καὶ διασκευαστὰς του.

Ὡς ἀπάντησις εἰς τὸν Δάλλαν, περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῆς Ναξ. παραλλαγῆς καὶ τῆς σπουδαιότητός της εἰς «τὰ πανελλήνια καὶ κρητικὰ γράμματα», ἔρχεται τὸ ἐξῆς σχόλιον τοῦ ἴδιου τοῦ ἐκδότου της Π. Μαρκάκη: «Ἡ Ναξ. παραλλαγή, σὰν σύνολο δὲν πλησιάζει, οὔτε τὸ πιὸ μέτριον δημοτικὸ τραγούδι. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 93 ἑνδεκασύλλαβους, πὸ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι λαθεμένοι, ὁμοιοκαταληκτοῦν ὁμῶς κατὰ δίστιχα, μὲ πλούσιες ὁμολογούμενα ρίμες, ἀλλὰ πὸ μετὰξὺ τῶν δὲν ἔχουν κανένα ἀπόλυτον σύνδεσμον. Τὸ ὅλον κείμενον εἶναι γιομάτο κενά, χάσματα, ἀσάφειες καὶ παρανοήσεις. Νομίζει κανένας πὸς εἶναι δίστιχα ριγμένα ὅπου τύχει. Κοντολογίς δὲν εἶναι παρὰ ῥάκη τῆς «Εὐμορφῆς Βοσκοπούλας»...¹²⁷.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Δάλλας παραβάλλει τὴν ἐπίμαχον παραλλ. μὲ τὰ κείμενα τοῦ Δριμυτινοῦ καὶ τοῦ Βρετοῦ, ἀγνοῶν ὡς φαίνεται τὰς ἄλλας παραλλ., καὶ εὐρίσκει μετὰξὺ τῆς πρώτης καὶ τῶν δύο ἄλλων τὰς ἐξῆς διαφορὰς: Εἰς μὲν τὰ κείμενα Δριμυτινοῦ καὶ Βρετοῦ «ἔχει κανεὶς δυνατὴν τὴν ἐντύπωσιν τῆς δυτικῆς ἐπίδρασης» (ἀτμόσφαιρα πέρα γιὰ πέρα ρωμαντικὴ, οἱ σκηνές, οἱ παρομοιώσεις, τ' ἀπανωτὰ κυλλιλογικὰ ἐπίθετα ἐπίσης), ἐνῶ ἡ Ναξ. παραλλ. ἔχει ὅλας τὰς χάριτας τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ λόγου, μὲ τὴν διατήρησιν τῆς ἰσορροπίας «ἀνά-

¹²⁷) Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 139α.

μεσα δραματικοῦ καὶ περιγραφικοῦ στοιχείου». Ὁ Δάλλας ἐπίσης παρ' ὅλον ὅτι ἐπιμένει εἰς τὸ «δυτικὸ χρῶμα» τῆς Βοσκοπούλας, λέγει ὅτι «δυτικὸ πρότυπο σὰ χαμένα ζητοῦμε¹²⁸. Καὶ τὴν μὲν δυτικὴν ἐπίδρασιν οὐδεὶς τὴν ἀρνεῖται εἰς τὴν «Βοσκοπούλαν» τοῦ Δριμυτινοῦ, ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἀξίαν τῆς Ναξ. παραλλ., ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω τὴν ἐπὶ τούτου ἀποψιν τοῦ ἐκδότου της, ὥστε εἶναι περιττὸν νὰ ἀπαντήσωμεν καὶ ἡμεῖς διὰ νὰ ἀποδείξωμεν εἰς τὸν Δάλλαν, ὅτι αἱ ἀπόψεις του δὲν ἔχουν βάσιν. Ἄλλως τε καὶ ἂν εἶχεν ἡ παραλλαγή αὐτὴ ἔντονον τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα, θὰ ἦτο τοῦτο φυσικὸν ἐπακόλουθον τῆς ἑξαπλώσεως καὶ ἐπιβιώσεως τοῦ ἔργου εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, εἰς τὸν ὅποιον καὶ συνελέγη, καὶ ὁ ὅποιος συνηθίζει νὰ ἑλληνικοποιῇ τὰ πάντα¹²⁹. Τὸν ἑλληνικὸν αὐτὸν χαρακτήρα ἴσως τὸν διατηρῆ τὸ κείμενον εἰς τὸ λεκτικόν του, τὰ λεγόμενα ὅμως περὶ ἰσορροπίας εἰς τὸ δραματικὸν καὶ περιγραφικὸν στοιχεῖον δὲν εἶναι ὀρθά, διότι τὸ κείμενον στερεῖται συνοχῆς καὶ λογικῆς διατάξεως τῶν μερῶν¹³⁰. Διὰ τὸ ὁ Δάλλας ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν ἰταλικοῦ προτύπου, καθ' ἣν στιγμὴν ἔχομεν τὸ προηγούμενον τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», τῆς «Ἐρωφίλης», τοῦ «Ροδολίνου», κ.λ.π., κ.λ.π., δὲν τὸ λέγει, ἀγνοῶν ὅτι τὸ κῆρος μιᾶς γνώμης στηρίζεται ἐν πρώτοις εἰς τὰς δι' αὐτὴν ἀποδείξεις, τὰς ὁποίας ὁ ὑποστηρικτὴς της δέον νὰ προσκομίξῃ.

Τὸ δίστιχον:

Βρετοῦ, 79 - 80: *Βγάνει τὸ μαχαίρι μοναχὸς του,
καὶ σφάζεται ἀπατὸς του.*

τὸ θεωρεῖ ὡς μαρτυρίαν διαφορετικῆς ὑποθέσεως καὶ τέλους εἰς τὸν Βρετόν¹³¹.

Ἐνταῦθα ὁ Δάλλας ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸν, διότι ἐνῶ λέγει: «στὴν ὅλη συμφωνία ἡ παραλλαγή τοῦ Βρετοῦ... ἐπιβεβαίωσε τὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1627»¹³², εὐρίσκει ὅμως διαφορετικὴν ὑπόθεσιν καὶ τέλος, δὲν χρησιμοποιοῖ τὰ αὐτὰ κριτήρια καὶ διὰ τὴν Ναξ. παραλλ., εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης εὐρίσκει διαφορετικὴν ὑπόθεσιν, ἀρχὴν, τέλος κ.λ.¹³³, ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὴν ἐκ-

¹²⁸) Αὐτόθι, σ. 47 καὶ σημ. 1.

¹²⁹) Ἴδε καὶ Μ. Μανούσακα, Τὸ Ἑλληνικὸν δημοτικὸν τραγοῦδι γιὰ τὸ Βασιλιά Ἐρρίκο τῆς Φλάνδρας, περ. Λαογραφία, τ. ΙΔ' (1952), σ. 24 κέξ. καὶ Ἐμμ. Ἰ. Δοσυλγεράκη, ἐνθ' ἀνωτέρω, σσ. 374 - 375 καὶ σημ. 107, 108.

¹³⁰) Ἴδε καὶ Π. Μαρκάκη, ἐνθ' ἀνωτ. σσ. 139α - β - 140α.

¹³¹) Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 47, σημ. 2.

¹³²) Αὐτόθι, σ. 47.

¹³³) Αὐτόθι, σσ. 49 - 51.

δοσιν 1627. Διαιτί; ἄγνωστον. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δίστιχον 79 - 80 τοῦ Βρετοῦ, ἂν ὁ Δάλλας προσεῖχε θὰ ἔβλεπε, ὅτι τὸ αὐτὸ δίστιχον ἀποτελεῖ τὸ τέλος καὶ τῆς πρὸ τῆς «Βοσκοπούλας» δημοσιευμένης ρίμας τοῦ Μανέτα, εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Βρετοῦ¹⁸⁴, τὸ αὐτὸ δὲ δίστιχον εἰς διαφορετικὴν περίπτωσιν ἐπαναλαμβάνεται ἀνωτέρω καὶ εἰς τὴν Ἑρωφίλην μὲ παραλλάσσουσαν μορφὴν (18 - 19 στ.). Εἶναι λοιπὸν στερεότυπον, κοινὸς τόπος εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν, ἐξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι προστίθενται εἰς τὰ ἄσματα ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἀδιαφόρως ἂν ἔχουν λογικὴν θέσιν ἢ μὴ εἰς αὐτὰ.

Ἐν, ἔτι, τῶν συμπερασμάτων τοῦ Δάλλα εἶναι τὸ ἐξῆς:

«Γ) Πιστοποιεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀρχικοῦ περιστατικοῦ καὶ ὅτι ἡ παραλλαγὴ εἶναι πιὸ κοντὰ στὰ πράγματα καὶ τῆ φυσικῆ τους σειρὰ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βενετίας τοῦ 1627». Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν φυσικὴν σειρὰν τῶν πραγμάτων ἔχομεν ὁμιλήσει προηγουμένως, ὡς πρὸς δὲ τὰ πράγματα δὲν νομίζομεν ὅτι αἱ ἀτέλεια τῆς Ναξ. παραλλ. τῆς ἐπιτρέπουν νὰ εὐρίσκειται πλησιέστερον πρὸς αὐτὰ ἀπὸ ὅσον εὐρίσκειται τὸ πρότυπόν της (ἢ ἔκδ. 1627).

Ὁ Δάλλας δὲν λέγει ἐπίσης, πῶς ἐπιστοποίησεν τὴν ὑπαρξὴν ἀρχικοῦ περιστατικοῦ καὶ ποῖον τοῦτο.

Ἀξίον ἀπορίας εἶναι καὶ τὸ πόθεν ἔλαβεν ἀφορμὴν διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι «ἀφοῦ ὁ χρωματισμὸς τῆς Ναξ. παραλλ. εἶναι πολὺ δημοτικὸς, μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε ἄνετα πὼς βάση γιὰ τὶς ὡς τώρα παραδεδομένες «βοσκοπούλας», «σφαλμένες καὶ καλλιωτέρες» στάθηκε ἓνας μικρὸς κύκλος ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια, ἀπαράλλαχτα καθὼς στὸ Διγενῆ Ἀκρίτα . . . , πὸν ἓνας ἰταλομαθῆς γασμοῦλοσ¹⁸⁵ τὰ συνταίριασε σὲ ζευγαρωτοὺς ἐντεκασυλλάβους τὸν 17ον αἰ.». Καὶ πρῶτον μὲν ἡ Ναξ. παραλλ. δὲν ἔχει «πολὺ δημοτικὸ χρωματισμὸ» ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνει στίχους τῆς ἐκδόσεως Δριμυτινοῦ, δεύτερον δὲ ἡ θεωρία περὶ κύκλου ἁσμάτων καὶ ὁ παραλληλισμὸς πρὸς τὰ Ἀκριτικὰ τραγούδια εἶναι ἀσφαιρὸς καὶ ἐντελῶς ἀπίθανος. Ἐπίσης, ὅταν ὁ Δάλλας λέγῃ, ὅτι ὁ Δριμυτινὸς εἶναι «προσωπικότητα δευτερεύουσα», δὲν λέγει τι νέον.

Κατόπιν τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ὀλίγα μόνον σημεῖα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μαρκάκη καὶ τοῦ Δάλλα ἔθιξαν, θεωροῦμεν ὡς βέβαιον ὅτι παρέσχομεν μίαν συνοπτικὴν εἰς τὸν ἀναγνώστην εἰκόνα τῶν ἀμφοτέρωθεν ἀπόψεων καὶ τοῦ κύρους των. Ἄν ἄλλως ἦσχο

¹⁸⁴) Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον 1868, σ. 12, στ. 73 - 74, Τοῦ Μανέτα τὸ τραγούδι, ἴδε καὶ Ἑρωφίλην, ἀνωτέρω στ. 19.

¹⁸⁵) Ὑπογραμμίζομεν ἡμεῖς.

λούμεθα μὲ ὄλας τὰς γνώμας των, τὰς ὁποίας ἐμόρφωσαν, στηριζόμενοι περισσότερον εἰς τὰς καταφανεῖς ἀτελείας παρὰ εἰς τὰς χάριτας ἐνὸς οὐχὶ ἀψόγου ποιητικοῦ κειμένου, οὐδεμίαν, νομίζομεν, θὰ προσεφέρωμεν ὠφέλειαν εἰς τὴν ἔρευναν, ἐνῶ θὰ ἐσπαταλοῦμεν ἀσκόπως χῶρον καὶ χρόνον διὰ νὰ ἀντικρούσωμεν ἐπιχειρήματα ἀφ' ἑαυτῶν ἀσταθῆ καὶ ἀβάσιμα. Ὁ συντάκτης τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Δημ. Οἰκονομίδης κατέδειξεν ἤδη τὰ μεθοδικὰ λάθη τῶν Μορκάκη καὶ Δάλλα εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν γνωμῶν των περὶ τῆς Ναξ. παραλλαγῆς τῆς Βοσκοπούλας¹⁸⁸. Πολλοὶ ἀπὸ τὰς ἀπόψεις αὐτὰς τοῦ Οἰκονομίδου ἐβοήθησαν καὶ εἰς τὴν ἐκ μέρους ἡμῶν γενικωτέραν ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος τῆς ἐξαπλώσεως τῆς Βοσκοπούλας, τινὰς δὲ ἀναδημοσιεύομεν ἐνταῦθα, ἀφ' ἐνὸς μὲν, διὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ δημιουργία γενικῆς ἰδέας περὶ τε τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ εἰδυλλίου καὶ περὶ τῶν ἀντιρρήσεων, τὰς ὁποίας ἡ ἔρευνα δύναται νὰ προβάλλῃ εἰς τοιαύτας περιπτώσεις, ἀφ' ἑτέρου δέ, διὰ νὰ καταστοῦν σαφέστερα τὰ ὑφ' ἡμῶν ἐπὶ τοῦ θέματος προστιθέμενα. Εἶναι βεβαίως ἄξιον προσοχῆς καὶ μελέτης τὸ φαινόμενον τῆς ὑπὸ ποικίλας μορφᾶς ἐξαπλώσεως τῆς «Βοσκοπούλας» εἰς τὸν λαόν, οὐδεμία ὅμως μέθοδος ἐπιτρέπει νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὰς λογικὰς καὶ φυσικὰς ἐξηγήσεις τῶν εἰς τὰς μορφὰς αὐτὰς παρατηρουμένων, καὶ νὰ ἀχθῶμεν εἰς συμπεράσματα, τῶν ὁποίων αἱ βάσεις δὲν ἀντέχουν εἰς τὸν παραμικρὸν λογικὸν ἔλεγχον.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο Ν

Πρὶν περατωθῆ ἡ ἐκτύπωσις τῆς παρούσης μελέτης, ἐλάβομεν ἐνδιαφερόμεσαν πληροφορίαν περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς Βοσκοπούλας.

Ἡ Φιλολόγος Βιργινία Βέργη ἀνεκοίνωσεν εἰς ἡμᾶς νέαν Κρητικὴν παραλλ. τῆς Βοσκ., τὴν ὁποίαν ἤκουσεν ὀδομένην καὶ ἀπεμνημόνευσε πρὸ ἐτῶν εἰς τὸ χωρίον Φόδελε τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ στόματος ἐνενηκονταετίδος γραίας.

Ἡ παραλλαγή ἔχει περὶ τοὺς 150 στίχους, τῶν ὁποίων πολλοὶ μὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ πρότυπον, τινὲς δὲ εἶναι λαϊκὰ δημιουργήματα. Τὰ χάσματα εἶναι ὀλίγα εἰς τὸ δημοτικὸν αὐτὸ κείμενον ἢ δὲ ἀπόδοσις τῆς ὑποθέσεως παρουσιάζει ἀξιοσημείωτον πιστότητα. Οἱ νέοι στίχοι, οἱ ὅποιοι ἐπλάσθησαν ἀπὸ τὸν λαὸν ἔχουν πολλάκις ποιητικὴν χάριν. Τὸ ἄξιον μνείας ὅμως εἰς τὸ νέον αὐτὸ κείμενον δὲν εἶναι τόσον ἢ ποιητικὴ ἀξία, ὅσον ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον διασφίζεται καὶ μεταδίδεται τοῦτο. Κατὰ τὰς πληροφορίας δηλ. τῆς δεσποινίδος Βέργη, ἡ

¹⁸⁸) Ἴδε ἀνωτ. Δημ. Οἰκονομίδου, Τρία ἔργα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας κ.λ.π.

Βοσκοπούλα «τραγουδιέται» εἰς τὸ χωρίον Φόδελε, ἢ δὲ μουσική, ὑπὸ τῆς ὁποίας συνοδεύεται τὸ εἰδυλλιον, ὁμοιάζει μὲ τοὺς Κρητικούς «σιγανούς». Ἡ μουσική αὕτη εἶναι ἰδιότυπος καί, καθ' ὅσον ἠδυνήθημεν νὰ ἀντιληφθῶμεν, τὸ μὲν «χρῶμα» τῆς εἶναι τοπικόν, ἢ μελωδία ὅμως οὐχὶ εὐρέως γνωστή.

Πάντως τὸ γεγονός ὅτι διασώζεται εἰς μίαν περιοχὴν τῆς Κρήτης παραλλαγή τοῦ εἰδυλλίου, πάντοτε ἄδομένη μὲ ἰδιότυπον μουσικὴν, παρέχει νέα ἀξιόλογα στοιχεία περὶ τῆς ἐξαπλώσεώς του εἰς τὸν λαόν, καθ' ἣν στιγμὴν ἔλλείπουν παρόμοιαι περὶ τῶν ἄλλων παραλλαγῶν εἰδήσεις.

Δυνάμεθα νῦν, βάσει τῶν ὄσων εἶδομεν ἀνωτέρω, νὰ ἀποφανθῶμεν ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἀξίας, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἔχη διὰ τὴν ἔρευναν ἢ δημοτ. παραλλαγή ἑνὸς λογίου ἔργου. Δὲν ἀποτελεῖ βεβαίως τὸ τοιοῦτον λαϊκὸν κείμενον σταθερὰν βᾶσιν καὶ κριτήριον ἐξ ὧν θὰ ἠδύκολύνετο ἢ λύσις τῶν πολλῶν προβλημάτων τοῦ προτύπου του, δύναται ὅμως νὰ βοηθήσῃ εἰς ἄλλας σπουδαίας παρατηρήσεις. Εὐχεραίνει τὴν καθολικὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας καὶ τῆς εὐρυτέρας ἐπιδράσεως τοῦ λογίου τούτου ἔργου, δίδει κάπως τὸ μέτρον τῶν ποιητικῶν ἱκανότητων καὶ ἀδυναμιῶν τοῦ λαοῦ, βοηθεῖ, ὡς καὶ ἄλλα κείμενα, τὴν κατανόησιν τοῦ συναισθηματικοῦ του κόσμου καὶ παρέχει ἐνδιαφέρουσαν εἰκόνα τῶν ποικίλων φαινομένων, τὰ ὁποῖα λαμβάνουν χώραν εἰς τὴν γλῶσσαν του. Εἶναι ἄρα ἡ συλλογὴ καὶ μελέτη τοιούτων κειμένων ἔργον ἐπιτακτικὸν διὰ τὴν ἔρευναν, ἢ ὁποῖα δύναται οὕτω νὰ ἀχθῆ εἰς ἀφέλιμα συμπεράσματα, ἀπολύτως σχετικὰ μὲ τὰς ἐπιδιώξεις τῆς.

Ἀθῆναι Μάρτιος — Ἡράκλειον Ἰουνίου 1956

ΕΜΜ. Ι. ΔΟΥΛΓΕΡΑΚΗΣ

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΣ

³ Από όσα ξέρομε έως σήμερα ή ελληνική ζωγραφική στον 16ον αιώνα παρουσιάζει ένα κάπως ιδιότυπο φαινόμενο ως προς την σημασία της τοιχογραφίας και της ζωγραφικής φορητών εικόνων. Στη δεύτερη πενήνταετία σημαντικός αριθμός ζωγράφων — σχεδόν αποκλειστικά κρητικών — φορητών εικόνων είναι γνωστός, καθώς και πολλές χρονολογημένες εικόνες, που αντιπροσωπεύουν την ζωντανότερη προσπάθεια της ελληνικής τέχνης να αφομοιώσει τα σύγχρονά της ξένα στοιχεία. Την ίδια εποχή ή τοιχογραφία άρκεείται στην ακαδημαϊκή επανάληψη των έργων της είκοσιπενταετίας 1525 - 1550, περιόδου όπου συμβαίνει το αντίθετο: έχομε δηλαδή στο σύντομο αυτό χρονικό διάστημα σειρά από λαμπρά τοιχογραφικά σύνολα στο "Άγιον Όρος, στα Μετέωρα και άλλοι, εκτελεσμένα από κρητικούς ζωγράφους επώνυμους σέ χρονολογίες γνωστές, όλα έργα εξαιρετης ποιότητας και σημασίας για την μεταγενέστερη τέχνη της Όρθοδοξίας. Φορητές όμως εικόνες ξέρομε ελάχιστες που να μπορούν να αποδοθούν με κάποια βεβαιότητα στην πρώτη αυτή περίοδο, δνόματα ζωγράφων εικόνων της περιόδου αυτής είναι πολύ λίγα γνωστά και όχι πάντοτε ασφαλή ως προς την γνησιότητά τους⁴.

Φαίνεται εν τούτοις σήμερα ότι ή άγνοια αυτή είναι συμπτωματική και δέν οφείλεται τόσο σέ έλλειψη μνημείων. Η έρευνα στα μοναστήρια του Άγίου Όρους δείχνει ότι δέν λείπουν λαμπρές εικόνες πριν από το 1550, που μπορούν να διαφωτίσουν τον τομέα αυτόν της κολιτεχνικής δραστηριότητας των κρητικών ζωγράφων και να αλλάξουν κάπως το σχήμα που εκθέσαμε αρχίζοντας. Μεταξύ πολλών άλλων άνεκδότων έργων που ενισχύουν την άποψη αυτή δημοσιεύεται εδώ μια σειρά πέντε ωραίων εικόνων από τη Μονή Διονυσίου που παρέχει πο-

⁴ Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινης ζωγραφικής περιόδ. *Hellenisme Contemporain*, τεύχος: "Η πεντακοσιοτή επέτειος από της Αλώσεως της Κων)λεως, 29 Μαΐου 1953, σ. 219 - 241, π. Θ - Κ, και του γαλλικοῦ ανατύπου σελ. 11 κ. έξ. Βλ. και Α. Ευγγοποῦλου, Μουσείον Μπενάκη, Κατάλογος των εικόνων, Άθήναι 1936, σ. 13 και του ίδιου, Συλλογή Έλένης Σταθάτου, Κατάλογος... των εικόνων κ.λπ., Άθήναι 1951 σ. 3. Στις παρατηρήσεις αυτές δέν λογαριάζονται οι Έλληνες ζωγράφοι της Ιταλίας (Πιτταμαῖνοι κ.λπ.). Βλ. πιο κάτω σημ. 9, 20 και 26.

λύτιμα στοιχεῖα: τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, ἄγνωστου ἕως τώρα — Εὐφρόσυνος ἱερεὺς — καὶ τὴ χρονιὰ 1542².

I

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νεώτερου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Διονυσίου εἶναι προσαρμοσμένες ψηλὰ πέντε μεγάλες εἰκόνες (1,14 × 0,84) ποὺ ἀποτελοῦν τὴ Μεγάλῃ Δέηση (Α. Μ. 94-98). 1. Ἅγιος Πέτρος, 2. Παναγία, 3. Χριστὸς, 4. Πρόδρομος, 5. Ἅγιος Παῦλος. Ἡ κάθε μορφή παριστάνεται ἕως τὴ μέση. Ὁ Χριστὸς (Πίν. ΚΒ' εἰκ. 2), κεντρικὴ εἰκόνα, παριστάνεται «κατ' ἐνώπιον», οἱ ἄλλες μορφές εἶναι γυρισμένες πρὸς τὸ μέρος τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὰ τρία τέταρτα. Ἡ Παναγία (Πίν. ΚΒ' εἰκ. 1), καὶ ὁ Πρόδρομος (Πίν. ΚΓ' εἰκ. 2) ἔχουν τὴ στάση καὶ ἔκφραση «Δεήσεως», ὁ Πέτρος (Πίν. ΚΖ') κρατεῖ εἰλητάριο τυλιγμένο καὶ ὁ Παῦλος (Πίν. ΚΔ' εἰκ. 2) κλειστὸ βιβλίον. Ὁμοιο κλειστὸ βιβλίον ἀλλὰ μεγαλύτερο κρατεῖ ὁ Χριστὸς μετὰ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ μετὰ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ.

Οἱ τύποι τῶν μορφῶν εἶναι πιστοὶ στὴν παλιὰ εἰκονογραφικὴ παράδοση· οἱ χαρακτηριστικώτερες καὶ πιὸ ἐνδιαφέρουσες φυσιογνωμίες τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων διατηροῦν καὶ τονίζουν τὰ κύρια χαρακτηριστικά των· ὁ Πέτρος (Πίν. ΚΖ') «*κονδόθριξ... ὀλοπόλιος τὴν κάραν καὶ τὸ γένειον, εὐπάγων, μακρόρρινος, σύνφορος... φρόνιμος, δξύχολος, εὐμειάβλητος, δειλός, φθεγγόμενος ὑπὸ πνεύματος Ἁγίου*». Ὁ Παῦλος (Πίν. ΚΑ') «*ψιλὸς τῆ κεφαλῇ... μιξαπόλιος τὴν κάραν καὶ τὸ γένειον, εὐριν... σύνφορος, εὐπάγων... φρόνιμος, ἠθικός, εὐδόμιλος, γλυκὸς (θείας) χάριτος πλήρης.*»³. Ὁ Πρόδρομος ἀσκητικὸς χωρὶς νὰ εἶναι ὀστεώδης (Πίν. ΚΓ' εἰκ. 2). Γιὰ κάθε εἰκόνα ἔχουν συναρμοσθῆ τρεῖς λεπτές σανίδες (πάχ. 2 ἐκ.) ποὺ ἀφήνουν στενὸ ἀνάγλυφο περιθώριον. Λινὸ πανὶ μετὰ λεπτὸ στρώμα γύψου χρησιμεύει γιὰ προετοιμασίαν τῶν χρωμάτων τέμπερας αὐγοῦ καὶ τοῦ χρυσοῦ κόμπου. Οἱ εἰκόνες ἔχουν διατηρηθῆ πολὺ καλά, καὶ καμιὰ ἐπέμβαση μεταγενέστερη

²) Πρέπει νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὸν ὀσιώτατο Ἡγούμενον τῆς Ἱ. Μ. Διονυσίου ἀρχιμανδριτῆ κ. Γαβριήλ, ποὺ μετὰ τὴν φωτισμένη ἀντίληψη γιὰ τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς τῆς Μονῆς, ἔκανε προσετὺς τὶς εἰκόνες αὐτὲς στὴν ἔρευνα τὸν Ἰούλιο τοῦ 1956, μετὰ πολὺν κόπον καὶ μόχθον προσωπικόν. Οἱ εἰκόνες ἔχουν σημειωθῆ ἀπὸ τὸν Σμυρνάκη, Τὸ Ἅγιον Ὅρος, σ. 510, «θεωρούμεναι τῆς σχολῆς τοῦ Πανσελήνου».

³) Ἀπὸ τὰ Ἀρχαιολογούμενα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλπίου τοῦ Ρωμαίου, κείμενον τοῦ 9ου-10ου αἰώνα. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., ΙΔ', 1938, σ. 411-412.

δὲν ἔχει ἀλλοιώσει τὴν ἀρχικὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. Ἡ πατίνα τοῦ καιροῦ μόνο ἔχει σχηματίσει ἓνα λεπτότατο ἐπίχρισμα.

Στὸ κάτω στενὸ περιθώριο ἀρχαίζουσα ἔμμετρη ἐπιγραφή με ἄσπρα κεφαλαῖα γράμματα ἀρχίζει στὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ συνεχίζεται σ' ὅλες τὶς εἰκόνες, τελειώνοντας στὸν Ἁγ. Παῦλο.

1. ΓΡΑΦΕΩΣ ΘΥΤΟΥ ΤΕΥΞΕΝ ΧΕΙΡ
2. ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΥ
3. ΕΞΟΔΟΣ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΚΡΗΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
4. ΠΡΕΣΒΕΥΕ ΚΗΡΥΞ ΒΑΠΤΙΣΤΑ
5. ΧΡ(ρῖστ)Ω ΔΙ' ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ. ΕΤΟΥΣ Ζου Ν'ου ἰνδ(ικτιῶνος) ΙΕ' Ἱανουαρίου κα'

Τὰ λάθη τῆς λόγιας αὐτῆς ἐπιγραφῆς: τεῦξεν χεῖρ, δι' ἀμφοτέρων εἶναι ζήτημα ἂν πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στὸ γραφέα δηλ. στὸν Εὐφρόσυνο ἢ στὸν ἄγνωστο στιχοουργό.

Ἡ ἔμμετρη ἐπιγραφή μᾶς παρέχει τρεῖς σημαντικὲς πληροφορίες: τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, τὸ ὄνομα καὶ τὴν πατρίδα τοῦ ἀφιερωτοῦ καὶ τὴν ἡμερομηνία.

Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος εἶναι, ὅσο ξέρω, ἄγνωστος ἀπὸ ἀλλοῦ. Γιὰ τὸν ἀφιερωτὴ ὅμως, τὸν ἱερομόναχο Κλήμη ἀπὸ τὴν Κρήτη, στὴν ἐποχὴ αὐτὴ δύο πρόσωπα με τὸ ὄνομα αὐτὸ διεκδικοῦν τὸν τίτλο. Τὸ ἓνα ἦταν ἱερομόναχος τῆς Μονῆς Διονυσίου, ἔγινε δυὸ φορές ἡγουμένος καὶ ἔχει γράψει τμηματικὰ ἓνα κώδικα (τὸν τελειώνει τὸ 1565) με ὠραία, ἀλλὰ ψιλὴ καὶ πυκνὴ γραφή, ὅπου προτάσσει ἓνα κατατοπιστικὸ σημείωμα σχετικὸ με τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο γράφει τὴν «πυκτίδα». Ἐκεῖ ἔξιστορεῖ τὶς δυσκολίες πού εὑρισκε νὰ τελειώσει τὴ γραφή ἀπὸ τὶς λοιδορίες τῶν ἄλλων μοναχῶν. Παραεμπιπτόντως μᾶς δίδει τὴν πληροφορία ὅτι ἔγινε ἱερεὺς τὸ 1533, ὅτι τὸ μοναστηριὸν κάηκε τὸ 1539 καὶ ὅτι «ἐποίησαν δέ με ἡγούμενον τὸ πρῶτον ἐν τῷ ζα' ἔτει, πάνυ τῆ ἡλικία νέον, ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ εἰς τὰς κατ'» (= 1542)⁴. Τὴν ἐποχὴ δηλ. πού ἀφιερώνονται οἱ εἰκόνες — Ἱανουάριος τοῦ 1542 — δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη ἡγούμενος. Τίποτε δὲν θὰ μᾶς ἐμπόδιζε νὰ ταυτίσουμε τὸν ἱερομόναχο Κλήμη, ἑξαίρετης παιδείας ἄνθρωπον καὶ σημαντικὴ προσωπικότητα τῆς μονῆς, με τὸν ἀφιερωτὴ τῶν εἰκόνων πού θὰ ἦταν καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ ἀναθηματικοῦ ἐπιγράμματος, ἂν εἴχαμε κάποιον ἔνδειξη ὅτι ἦταν κρητικός. Τὸ μακρότατο προλογικὸ του σημείωμα,

⁴ Βλ. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλλην. Κωδίκων, Τόμος Α'. Ἐν Κανταβρυγίᾳ τῆς Ἀγγλίας, 1895. ἀρ. 3758/224, σελ. 371 - 372.

γραμμένο στην εκκλησιαστική καθαρεύουσα της εποχής, δὲν ἀφήνει καμιὰ ὑποψία ιδιωματικῶν τύπων καὶ δὲν παρέχει καμιὰ ἄμεση πληροφορία γιὰ τὴν καταγωγή του. Διαισθανόμαστε μᾶλλον παρὰ βεβαιώνομε ὅτι ἂν ὁ ἔπειτα ἠγούμενος τῆς Μ. Διονυσίου ἦταν Κρητικὸς θὰ ἔοπευδε νὰ μᾶς τὸ ἀνακοινώσει, ὅπως κάνει ὁ ἀφιερωτὴς τῆς εἰκόνας.

Τὸ ἄλλο πρόσωπο εἶναι ὁ πατὴρ κὺρ Κλήμης Γαητάνης, πού, μετὰ τὴ διαθήκη τοῦ 1555 εἰς τὸ Κάστρο τῆς Κρήτης, κληροδότησε στὴ Μονὴ Διονυσίου τὴν ιδιόκτητη μονὴ τῆς Κερᾶς Καβαλαρέας ἢ Καβαλαράς. Ἡ μονὴ αὐτὴ βρισκόταν στὸ Καβροχώρι κοντὰ στὴν Τύλισο, καὶ τὸ 1678 ἀκόμη «*ἡ ἐκκλησία ἦταν καλὰ γερὴ μετὰ τὴν ἱστορία τῆς ὁκαθῶς τὴν ἐστόρησε ὁ δάσκαλος ὁ Μερκούριος...*»⁵. Ὁ Κλήμης Γαητάνης εὐπορος Κρητικὸς ἱερομόναχος τόσο συνδεδεμένος μετὰ τὴν Μ. Διονυσίου, ὥστε νὰ τῆς κληροδοτεῖ ὀλόκληρο τὸ μοναστήρι του, εἶναι ἀπὸ τοὺς δύο ὁ πιθανότερος ἀφιερωτὴς τῶν εἰκόνων ποὺ ζωγράφισεν ὁ Εὐφρόσυνος.

Γιὰ τὸν ἀξιόλογον αὐτὸ ζωγράφο θ' ἀρκεσθοῦμε σὲ ὅσα μᾶς προσφέρει τὸ ἔργο του.

II

Ἡ μελέτη τοῦ θέματος τῶν πέντε εἰκόνων θὰ δείξει ὅτι ὁ Εὐφρόσυνος ἀκολουθεῖ τὶς ἰδέες καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ καιροῦ του.

Στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία ἡ Μεγάλῃ Δέηση ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰ προσώπων, διαφορετικοῦ κατὰ τὶς περιστάσεις ἀριθμοῦ, πὸν περιέχει ὡς κεντρικὸ θέμα πάντα τὴν τυπικὴ Δέηση, τὸ Τρίμορφο, καὶ συμπληρώνεται μετὰ τὶς μορφές Ἁγγέλων, Ἀποστόλων καμιὰ φορὰ καὶ ἄλλων ἁγίων. Ἀσφαλῶς ἡ Μεγ. Δέηση ἐκφράζει πλαστικὰ τὶς παρακλήσεις τῶν πιστῶν γιὰ τὴ σωτηρία τους, πὸν διατυπώνονται ἐπανειλημμένα στὶς λειτουργίες καὶ σὲ ἄλλες τελετὲς μετὰ προσευχῆς τοῦ τύπου αὐτοῦ: *Ταῖς προσεβείαις τῆς παναγίας ἀχράντου ὑπερευλογημένης ἐνδόξου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου προφήτου προδρομοῦ καὶ βαπτιστοῦ, τῶν τιμίων καὶ ἐνδόξων δυνάμεων ἀσωμάτων, τῶν ἁγίων καὶ πανευφύμων ἀποστόλων καὶ τῶν ἁγίων...* Ὁ ἀρχικὸς ἔσχατολογικὸς χαρακτῆρας τῆς τρίμορφης Δέησης ἔχει σημειωθῆ ἔξ ἀ-

⁵) Βλ. Σχετικὰ ἔγραφα δημοσιευμένα «καθ' ὑπόδειξιν καὶ ἀντιγραφὴν τοῦ νῦν ἠγούμενου τῆς Μονῆς Διονυσίου ἀρχιμανδρίτου κ. Γαβριήλ» ἀπὸ τὸν Β. Λαοῦρδα στὰ Κρητ. Χρον., Θ', 1955, σ. 479 - 489. Τῆς διαθήκης δημοσιεύεται μόνο ἡ περίληψη (σ. 480). Γιὰ τὸν «δάσκαλο» Μερκούριο, ζωγράφο τοῦ πρῶτου τετάρτου τοῦ 17ου αἰώνα, πὸν ἔχει ἐργασθῆ στὴ Μ. Διονυσίου καὶ στὴ Λαύρα, ἐλπίζω νὰ δημοσιευθῆ σύντομα σημείωμα ἐδῶ.

φορμῆς τῆς κεντρικῆς σημασίας τῆς παράστασης αὐτῆς στὴ μεγάλη σύνθεση τῆς Β' Παρουσίας⁹. Στὴν κυρίως Βυζαντινὴ ἐποχὴ γίνεται τόσο κοινὴ ἢ χρῆσις τῆς παράστασης τοῦ Τριμόρφου σὲ κόγχες ἀψίδας, σὲ τοίχους, σὲ ἔργα μικροτεχνίας, ὥστε χάνει συχνὰ τὴν ἀμεση σχέση μὲ τὴν Β' Παρουσία, παίρνοντας τὸ γενικώτερο νόημα τῆς μεσιτείας⁷. Τὸν ἀρχικὸ ὁμως χαρακτῆρα διατηρεῖ ἡ παράσταση καὶ σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, ἀδιάφορο ἂν εἶναι στὴν περιορισμένη ἢ τὴν ἀνεπτυγμένη μορφή. Στὸ Βουλγαρικὸ Κρουμεκόβσκι π. χ. (15^{ος} αἰώνας), σὲ τοιχογραφία, ὁ Χριστὸς ἔχει τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Δίκαιος Κριτὴς (σλαβικὰ) καὶ τὴν ἴδια χαρακτηριστικὴν ἐπιγραφὴν (ἑλληνικὰ) ἔχει ὁ δογίλος Χριστὸς μιᾶς σειραῶς Μεγάλης Δέησης στὴ Μ. Ἰβήρων τοῦ 15^{ου} - 16^{ου} αἰώνα (ἀνεκδοτῆ, Α. Μ. 9)⁸. Διαπιστώνεται ὁ χαρακτῆρας αὐτὸς ἀπὸ τὰ (σλαβικὰ) κείμενα στὰ ἀνοικτὰ βιβλία ποὺ κρατοῦν ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι μιᾶς Μ. Δέησης Κρητικῆς τέχνης τῆς πρώτης πενηνταετίας τοῦ 16^{ου} αἰώνα, σ' ἓνα μοναστήρι τοῦ Μαυροβουνίου⁹. Καὶ τῆς Μ. Γρηγορίου ἢ Μ. Δέησης μὲ τοὺς ἑνθρόνους Ἀποστόλους (16^{ος} αἰ.), δείχνει τὴν ἀμεση σχέση μὲ τὴν παράσταση τῆς Β' Παρουσίας (Α. Μ. 71 - 83).

Ἡ ἰδέα τοῦ συνδυασμοῦ τῆς Δέησης μὲ τὸ τέμπλο παρουσιάζεται ἀρκετὰ ἔνωρις. Ἡ παλαιότερη γραπτὴ μνεία βρίσκεται στὸν Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Σωφρόνιο περὶ τὸ 630¹⁰. Σὲ μνημεῖα τὴν βρίσκομε σὲ λίθινους κοσμητῆς (ἐπιστύλια τέμπλου) μὲ χαρακτῆς εἰκόνες μέσα σὲ κύκλο, τόσο στὴν Θήβα ὅσο καὶ στὴν Μ. Ἀσία, στὸν 9^{ον} αἰώνα¹¹.

⁹) Βλ. πρόσφατα Dalton, Byz. Art and Arch. σ. 664 καὶ Diehl, Manuel², II, σ. 497. Βλ. καὶ C. Osieczkowska, La mosaïque de la porte royale à Sainte Sophie de Constantinople περ. Byzantion, 9, 1934, σ. 41 - 83 καὶ ἰδίως σ. 46 κ. ἐξ., 63 κ. ἐξ. καὶ 83. Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, Ἀθήναι 1935, σ. 116 κ. ἐξ., 184 - 185 καὶ 225.

⁷) Πρὸβλ. E. Weigand, Byz. Z., 35 (1935), σ. 134 καὶ A. Grabar, L'Empereur, σ. 258.

⁸) Βλ. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 326. Βλ. καὶ πρὸ κάτω σημ. 22.

⁹) Βλ. L. Mirkovic, La Déesis de l' iconostase de Krusedol, περιοδ. Starinar, N. Σ, τ. III - IV, Βελιγράδι 1952 - 1953, σ. 99 καὶ 105.

¹⁰) Βλ. Migne P. G. τ. 87, σ. 3557. Ἡ διατύπωση ἐπιτρέπει νὰ συναχθῇ ὅτι τὸ τέμπλο μιᾶς ἐκκλησίας στολιζέται «μεγίστη καὶ θαυμασία» ζωγραφιστῇ εἰκόνα μὲ τὴ Μεγάλῃ Δέηση.

¹¹) Βλ. Ἄ. Ὁρφάνδου, Γλυπτὰ Μουσείου Θεβῶν, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ., τ. Ε, 1939 - 40, σ. 126 - 128, εἰκ. 7 - 8. Τοῦ ἰδίου, Γλυπτὰ Μουσείου Σμύρνης, σὸ ἴδιο τ. Γ, 1937, σ. 144, εἰκ. 18. Buckler - Calder - Guthrie, Monum. As. Minoris Antiquae, τ. IV, 1933, π. 17, ἀρ. 40, σ. 13 καὶ τ. VI, 1939, ἀρ. 359, σ. 122, πίν. 62. Στὸν κοσμητῆ τοῦ τέμπλου τῆς Ἀγ. Σοφίας, ὅπου κατὰ τὸν Σιλεντιάριου (Migne, P. G. 86, σ. 2145 - 2147) ὑπῆρ-

ὅπου ἀσφαλῶς μιμοῦνται μεγαλύτερα καὶ πολυτελέστερα τέμπλα. Ἄλλὰ μόνο τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὸ εἰκονοστάσιο, ὅπως διαμορφώνεται μετὰ τὸν 11^ο αἰώνα, ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν παράσταση τῆς Μ. Δέησης ἀπὸ πρὸ κοντά. Διακρίνομε τότε δύο τύπους ποὺ ἀναπτύσσονται παράλληλα.

Ὁ ἕνας, ποὺ εἶναι καὶ ὁ παλαιότερος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν μορφῶν κάτω ἀπὸ τόξα, ζωγραφιστὰ ἢ ἀνάγλυφα. Οἱ διαστάσεις εἶναι περιορισμένες καὶ οἱ μορφές, ἕως τὴ μέση συνήθως, εἶναι ζωγραφισμένες σὲ μιὰ ἐνιαία σανίδα. Στὴ μορφὴ αὕτῃ παρουσιάζεται τὸ ἀπλὸ Τρίμορφο ὀλόσωμο, στὴν ἴδια σειρὰ μὲ τὸ Λωδεκάορτο ἢ μὲ σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τῆς Παναγίας σὲ εἰκόνες ἐπιστυλίων τοῦ Σινᾶ τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰώνα, ὅπου κάθε σκηνὴ πλαισιώνεται ἀπὸ τόξο ζωγραφιστό¹². Στὴν Μ. Βατοπεδίου, σὲ ὅμοια εἰκὼνα ἐπιστυλίου (Α. Μ. 37, ἀνέκδοτη) τοῦ 12^{ου} - 13^{ου} αἰώνα, ἡ Δέηση ἀναπτύσσεται σὲ Μ. Δέηση μὲ δύο ἀρχαγγέλους καὶ τέσσερες Ἐθαγγελιστές, μὲ τὶς ὀλόσωμες μορφές ἀνὰ δύο κάτω ἀπὸ τόξο ἀνάγλυφο. Στὴν ἴδια σειρὰ — καὶ στὸ ἴδιο ξύλο — βρίσκονται σκηνές ἀπὸ τὸ Λωδεκάορτο καὶ τὸν βίο τῆς Θεοτόκου.

Τὸν τύπο τῆς Μ. Δέησης σὲ πλήρη διαμόρφωση, σὲ ἰδιαίτερη σειρὰ, μὲ δικτῶ Ἄποστόλους στηθαίους, κάτω ἀπὸ ἀνάγλυφο ἔλαφρὰ δξυκόρροφο τόξο παρέχει μιὰ εἰκὼνα ἐπιστυλίου στὸ Σινᾶ ἀπὸ τὸν 13^ο αἰώνα¹³, ποὺ εἶναι ἀπὸ ἐνιαῖο ξύλο· ἐπομένως δὲν φαίνεται σωστὴ ἡ ὑπόθεση τοῦ Ρώσου Λάζαρεφ, ὅτι ἡ διάσπαση τοῦ Τριμόρφου σὲ τρεῖς χωριστὲς εἰκόνες ἐπέτρεψε τὸν πολλαπλασιασμό τῶν προσώπων ποὺ μετέχουν

χαν προφήτες, ἄγγελοι, Χριστός, ἀπόστολοι καὶ Θεοτόκος σὲ στηθάρια, ἡ διάταξη δὲν φαίνεται νὰ ἀνάγεται στὴ Μεγ. Δέηση, γιατί ἀπὸ τὸ κείμενο δὲν συνάγεται ὅτι κεντρικὸ θέμα εἶναι τὸ Τρίμορφο. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε γιὰ τὴν Pala d' Oro τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας: ὁ Χριστὸς ἐνθρονος εἶναι «ἐν δόξῃ», οἱ δεητικὲς μορφές τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου λείπουν, οἱ ἄλλοι ἄγιοι εἶναι παραταγμένοι ὀλόσωμοι κατ' ἐνώπιον. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς αυτοκρατορικῆς εἰκονογραφίας στὶς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους βλ. A. Grabar, *L'Empereur dans l'art Byzantin*, Paris, 1936, σ. 258. Βλ. καὶ St. Xydīs, *The Chancel Barrier, Solea and Ambo of Agia Sophia*, Art Bull. 29, 1947, σ. 10 - 11. E. Weigand, *Die Ikonostase der justinianischen Sophienkirche in Kon/pele, Gymnasium und Wissenschaft. Festschrift des Maximiliansgymnasium in München* (1949), σ. 176 - 195. Γιὰ τὴν Pala d' Oro βλ. πρόχειρα Felicetti - Liebenfels, *Gesch. der byz. Ikonmalerei*, Olten et Lausanne 1956, σ. 74, πίν. 22 - 23, ὅπου λανθασμένα χαρακτηρίζεται ὡς Μεγάλῃ Δέηση.

¹²) Βλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μ. Σινᾶ*, Coll. de l'Institut Français d' Athènes, ἀρ. 100, Ἀθήναι 1956, εἰκ. 95, 103, 111 καὶ 113.

¹³) Στὸ ἴδιο, εἰκ. 117.

στη Μ. Δέηση¹⁴. Ὁ τύπος τῆς Μ. Δ. μετὰ τὸ ἔξα συνεχίζεται σὲ ἐπομενες ἐποχές: Στὸν 15^{ον} ἀποδίδω ἕνα ἀνέκδοτο τμήμα Μ. Δ. στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, μετὰ δύο ὁλόσωμες μορφές Ἀποστόλων καὶ ἀνάγλυφο ὀξυκόρυφο τόξο (Εὐφ. 3712) καὶ στὸν 16^ο - 17^ο μιὰ σειρὰ στὴ Μ. Λαύρας τοῦ Ἁθῶ πάλι μετὰ ὀξυκόρυφα τόξα (ἀνέκδοτα). Μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἕως τὸν 18^{ον} αἰῶνα ἡ ἐνιαία εἰκόνα τῆς Μ. Δ. μετὰ τὸ ἔξα διατηρεῖται στὰ τέμπλα ὄλων τῶν μικρῶν παρεκκλησίων ποὺ εἶναι σκορπισμένα μέσα στὰ μεγάλα μοναστήρια στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ¹⁵. Λέγεται ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ εἰκόνα αὕτη: τὰ Ἀποστολικά. Στὰ τέμπλα αὐτά, ποὺ εἶναι πάντα περιορισμένων διαστάσεων, τὸ Δωδεκάροτο λείπει συνήθως.

Τὸν ἄλλο τύπο, τὸν βρίσκομε ἀναπτυγμένο στὸν 14^ο αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη: μεγάλες εἰκόνες αὐτοτελεῖς ἀπαρτίζουν τὴν σύνθεση, ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ἀποκτήσει δεσπόζουσα θέση στὸ μεγάλο τέμπλο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης († 1429) (Migne P. G. 155, 345) περιγράφοντας τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας ἀναφέρει μόνο τὴ Μ. Δ.: *«ὑπεράνω τοῦ κοσμήτιου μέσος μὲν ἐστὶ διὰ τῶν ἱερῶν εἰκόνων ὁ Σωτὴρ, ἐκατέρωθεν δὲ ἡ Μήτηρ τε καὶ ὁ Βαπτιστής, ἄγγελοι τε καὶ ἀπόστολοι καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἁγίων...»*. Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στάλθηκαν, σύμφωνα μετὰ γραπτὲς μαρτυρίες, στὸ τέλος τοῦ 14^{ου} αἰῶνα οἱ ἑπτὰ μεγάλες εἰκόνες (1.49 × 1.06 μ.) τῆς Πινακοθήκης Τριεσιακῶφ τῆς Μόσχας, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Μονὴ Βυσοτίτση στὸ Σερμπουχώβ, κοντὰ στὴ Μόσχα: ὁ Χριστός, ἡ Παναγία, ὁ Πρόδρομος, δύο Ἀρχάγγελοι καὶ οἱ δύο κορυφαῖο Ἀπόστολοι. Αὕτη ἡ σειρὰ, μετὰ τὸ κύρος τῆς καταγωγῆς της, στάθηκε πρότυπο γιὰ ἄλλες ὅμοιες σειρὲς στὴ Ρωσσία, ὅπως εἶναι ἡ γνωστὴ τοῦ Σβένιγοροδ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ρούμπλιοφ¹⁶ καὶ ἄλλη στὸ Νόβγοροδ τοῦ 1405, ποὺ ἀποδίδε-

¹⁴) Β. Λάξαροφ, Νέα μνημεῖα Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τοῦ XIV αἰ. I. Μεγάλη Δέηση (ρωσ.) Viz. Vrem., τ. IV, 1951, σ. 122 - 130. Βλ. καὶ πρὸ κάτω τὴν σημ. 16.

¹⁵) Γιὰ τὸ Ὄρος βλ. πρόχειρα Κοπδάκοφ, Ἁθῶς (ρωσ.) εἰκ. 19 καὶ 20. Βλ. καὶ Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Μονὴ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ., τ. Ε, 1939, σ. 115, 117 κ. ἔξ., εἰκ. 63. Βλ. καὶ στὸ Βυζ. Μουσ. ἀρ. 487 καὶ 494, 18^{ου} αἰῶνα. Στὸ ἐμπόριο (Ὀκτ. 1956) Μ. Δ. τοῦ Ἰωάννου Μόσκου 1711, μετὰ προέλευση τὰ Ἐπτάνησα.

¹⁶) Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Β. Λάξαροφ, ὁ. π. π. Συγκρίνοντας τὴν Μ. Δ. τοῦ Σερμπουχώβ μετὰ αὐτὴν τοῦ Σβένιγοροδ (βλ. καὶ Wulff - Alpatov, σ. 208) κάνει συζητήσιμους χαρακτηρισμοὺς τῆς τέχνης στὴν Κωνσταντινούπολι, στὸ τέλος τοῦ 14^{ου} αἰῶνα: τὴν θεωρεῖ ξερὴ, στερεότυπη καὶ σκοτεινόχρωμη. Παράβλεψε νομίζω ὁ Ρώσος μελετητὴς τὸ γεγονός ὅτι στὶς κωνσταντινούπολιτικὲς εἰκόνες ποὺ δημοσιεύει, μεταγενέστερες ἐπιζωγραφίσεις ρωσικῆς

ται στον Θεοφάνη τὸν Ἑλληνα¹⁷. Ἀπὸ τὴν ἴδια ὁμως ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων σώζονται καὶ ἄλλες ἑλληνικὲς σειρὲς μὲ τὴν Μ. Δ., ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πρόσφατα. Ἐξαιρετες εἶναι δύο σειρὲς — ὄχι πλήρεις — τῆς Μ. Χιλιανδαρίου, ποὺ καθαρίστηκαν καὶ στερεώθηκαν τὸ 1953 (Πίν. ΚΕ' εἰκ. 2)¹⁸. Τὸ 1954 καταλογογραφήθηκαν στὴ Μ. Βατοπεδίου δύο Μ. Δ. ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἢ μία, ὄχι πλήρης (Α. Μ. 46, 47, 50 καὶ 53) εἶναι τέχνης ἀνάλογης μὲ τοῦ Χιλιανδαρίου (Διαστ. 1,19 × 0,95)¹⁹. Ἀσφαλῶς μᾶς διαφεύγουν τώρα καὶ ἄλλες σύγχρονες σειρὲς στὸ Ἑγ. Ὄρος, ἀλλὰ τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς δώσουν μιὰ ἰδέα γιὰ τὰ μεγάλα βυζαντινὰ τέμπλα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ὅπου καθιερώνεται ἡ Μ. Δ. μὲ πολλὰ εἰκόνες σὲ μεγάλο σχῆμα, χωρὶς τοξοστοιχία.

Ἡ παλαιολόγια αὐτὴ παράδοση συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν Ἀλωση στὸ Ἑγ. Ὄρος καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό, ἄσχετα μὲ τὶς ζωγραφικὲς σχολές. Ὁ «θύτης» Εὐφρόσυνος ζωγραφίζει τὸ 1542 τὴ σειρὰ τῶν πέντε εἰκόνων ποὺ μελετοῦμε γιὰ τὴν Μ. Διονυσίου καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ἄλλος ἄγνωστος ἀλλὰ ἀξιόλογος καλλιτέχνης ζωγραφίζει ἀνάλογη σὲ μέγεθος καὶ ποιότητα σειρὰ μὲ ἑπτὰ εἰκόνες γιὰ τὸ Πρωτάτο²⁰ (Πίν. ΚΓ' εἰκ.

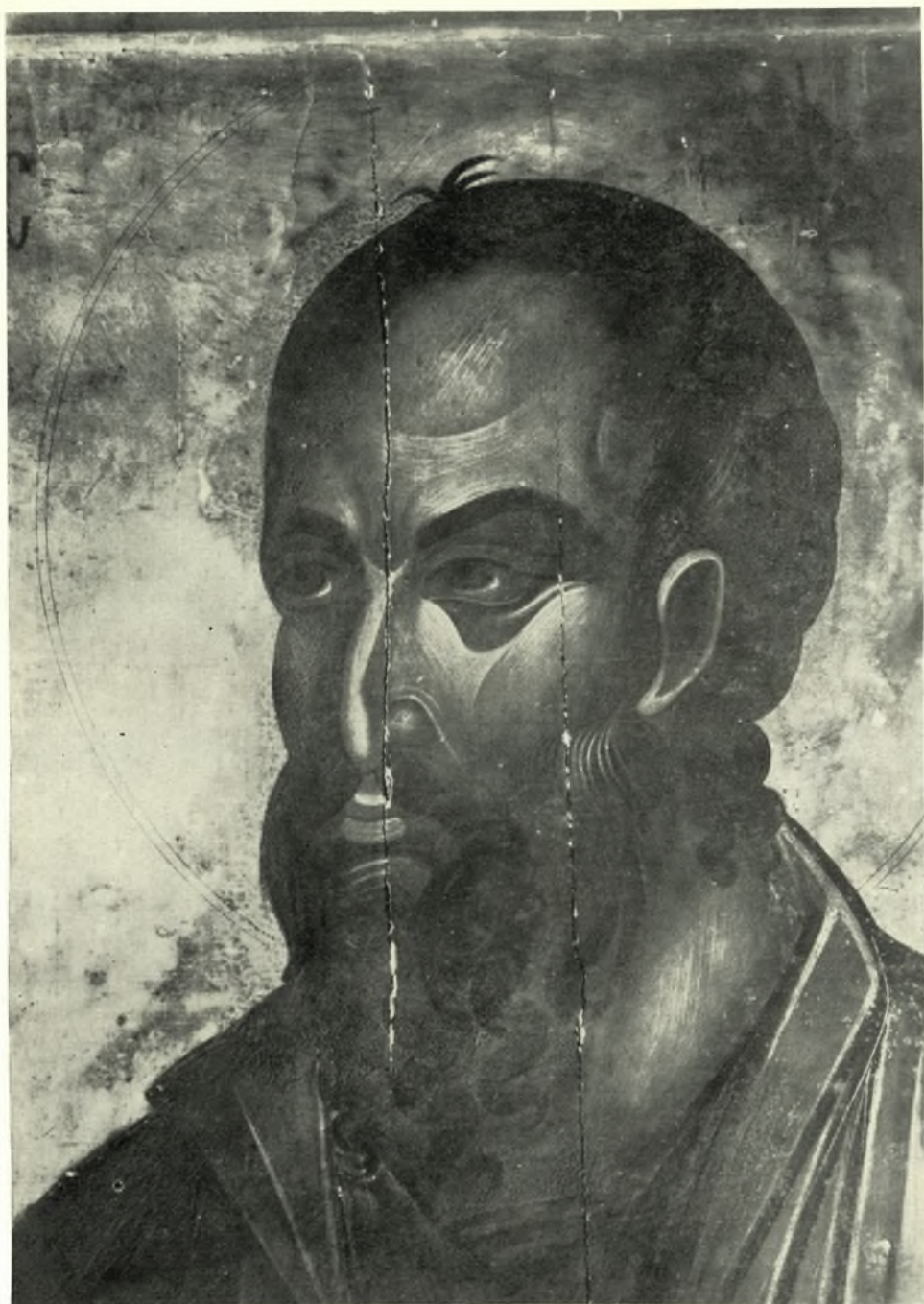
ἔχουν ἀλλάξει τὸν ἀρχικὸ χαρακτήρα. Τὴ γνώση τοῦ ρωσικοῦ κειμένου τῆς μελέτης τοῦ Β. Α. ὀφείλω σὲ μετὰφραση ποὺ ἡ Κα Δημ. Ἡλιάδου - Hemmerdinger ἔθεσε πρόθυμα στὴ διάθεσή μου.

¹⁷) Βλ. Β. Λάζαρεφ, Ἡ τέχνη στὸ Νόβγοροδ, Νόβγοροδ 1947, (ρωσ.) πίν. 56 - 57.

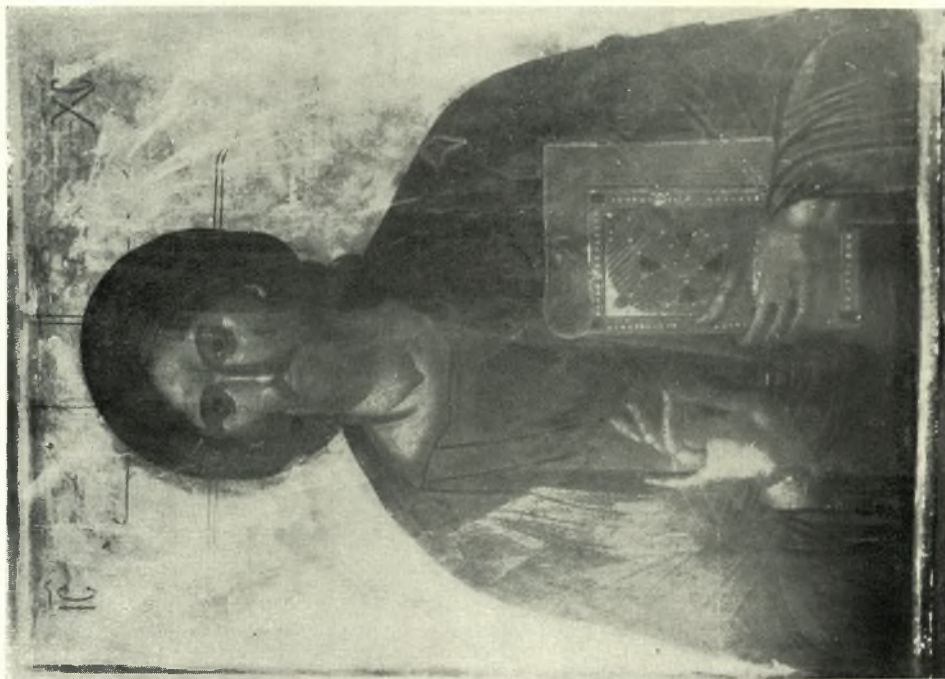
¹⁸) Βλ. S. v. Radojicic, Monuments artistiques à Chilandari, Sbornik Radova de l' Academie Serbe des Sciences, τ. 44, Institut Byzantin, no 3, Βελιγράδι 1955, σ. 192, εἰκ. 29 - 31.

¹⁹) Ὁ ὠραῖος Ἀρχάγγελος τοῦ Βατοπεδίου δὲν προέρχεται ἀπὸ Μεγ. Δέηση, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Felicetti - Liebenfels, ὅπ. π. π. σ. 75, π. 136α, γιατί εἶναι τὸ ταῖρι στὴν ὠραία εἰκόνα τῆς Ὁδηγητρίας στὸ ἴδιο μοναστήρι, ποὺ δημοσιεύει ὁ ἴδιος, π. 89β.

²⁰) Συνολικὰ ἀνέκδοτες. Μνεῖα στὸν Π. Οὐσπένσκη, Πρῶτο ταξίδι (ρωσ.), τ. II, 2, σ. 271 καὶ Σμυρνάκη, σ. 364 καὶ 694. Ὁ Kondakov δημοσίευσε γραμμικὰ σχέδια ἀπὸ τοὺς Ἑγ. Πέτρο, Παῦλο καὶ Πρόδρομο στὸν «Ἄθω», εἰκ. 23, 25 καὶ 26, ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὴν Εἰκονογραφία τοῦ Χριστοῦ, σ. 55, εἰκ. 91 καὶ ἀπὸ τὴν Παναγία στὴν Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου, τ. II, σ. 314, εἰκ. 176. Δεπτομέρειες φωτογραφικὲς, παρμένες πρὶν νὰ καθαριστοῦν οἱ εἰκόνες, τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Παναγίας δημοσίευσε ὁ Α. Ξυγ. γόπουλος, Μακεδονικά, τ. Γ, 1954, σ. 8, π. 4. Κατὰ τὸν Οὐσπένσκη, ὅ. π. π., ὁ «πρῶτος» Γρηγόριος ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφή στὸ δεξιὸ περιθώριο τῆς εἰκόνας τοῦ Προδρόμου, ὀρίζει τὸ ἔτος 1544· βλ. Millet - Pargoire - Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l' Athos, τ. I, Παρίσι 1904, σ. 11, ἀρ. 29. Σύμφωνα μὲ σημείωμα ποὺ δημοσιεύει ὁ Μ. Γεδεών, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθήναι 1938, σ. 7 καὶ 12, ὁ Γρηγόριος

Μ. Διονυσίου : Ἄπ Παῦλος, λεπτομ. Ἔργο Εὐφροσύνου 1542.

Είχ. 2. — Μ. Διονυσίου. Χριστός Ἔργο Εὐφροσύνου 1542.

Είχ. 1. — Μ. Διονυσίου. Παναγία. Ἔργο Εὐφροσύνου 1542.

Είχ. 2. — Μ. Διονυσίου. Πρόδρομος. Έργο Εφέσου του 1542.

Είχ. 1. — Προϊκότο. Πρόδρομος του 1542.

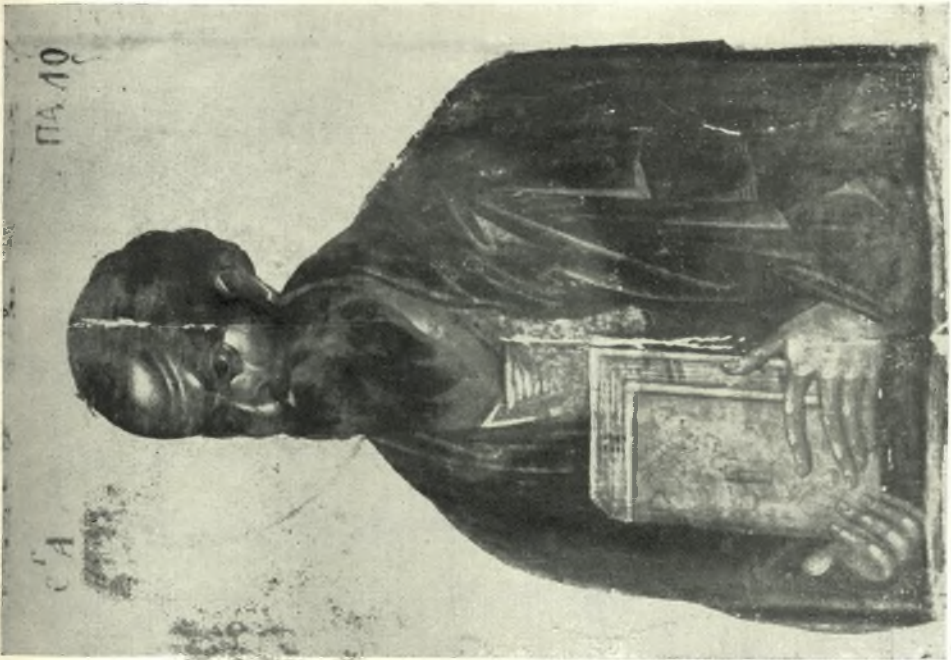
Εἰκ. 2. — Μ. Διονυσίου. Ἄγ. Παῦλος. Ἔργο Εὐφροσύνου 1542.

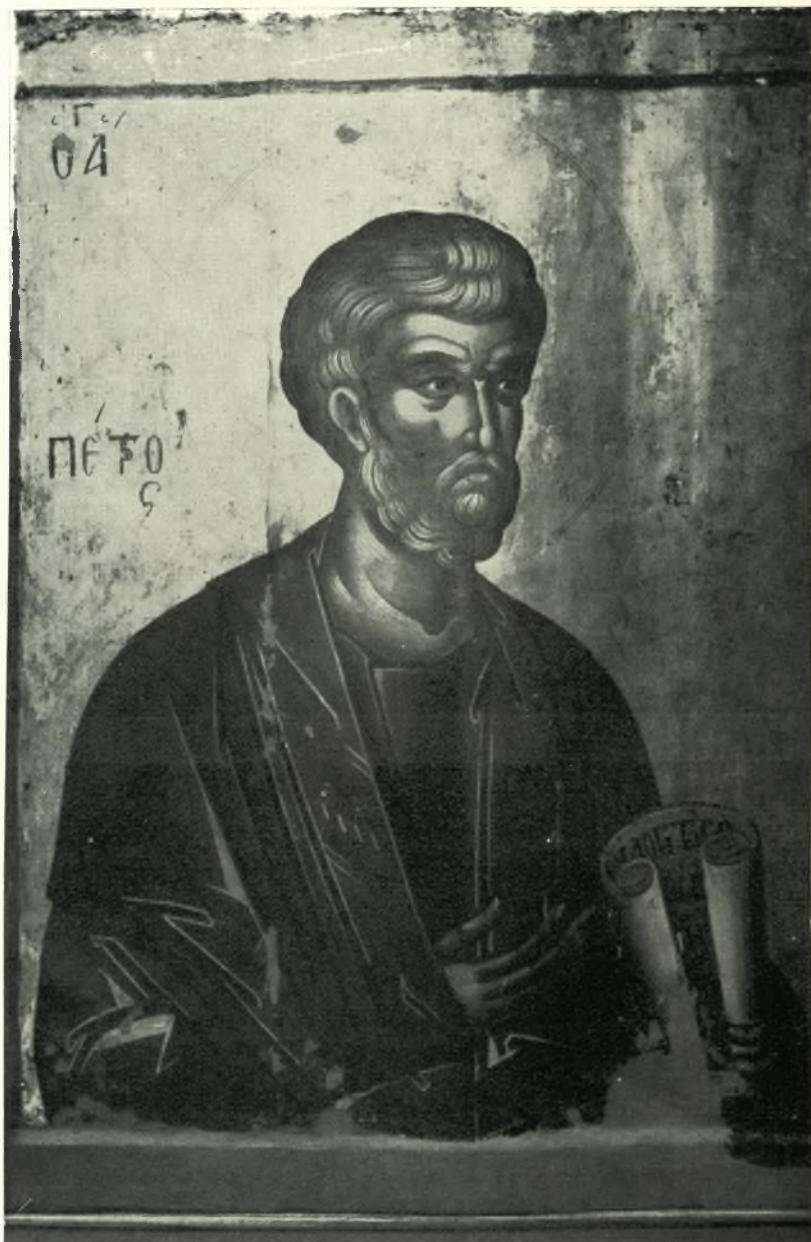
Εἰκ. 1 — Πρωτότο. Ἄγ. Παῦλος τοῦ 1542.

Εἰκ. 1. — Προφῆτο. Ἄγγελος τοῦ 1542.

Εἰκ. 2. — Μ. Χιλιανδραίου. Ἄπ. Παῦλος τοῦ 14ου - 15ου αἰ.

Πρωτότο. Ἄπ. Πέτρος τοῦ 1542.

Μ. Διονυσίου. Ἄπ. Πέτρος. ἔργο Εὐφροσύνου τοῦ 1542.

Εἰκ. 2. — Σκήπη Προφ. Ἡλίας, Μ. Σταυροεικητα.
Ὁ Προφ. Ἡλίας, ἔργο Μιχ. Δαρμασχηνοῦ.

Εἰκ. 1. — Ἁγίασσα Μυτιλήνης Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος,
ἔργο πιθανῶς Μιχ. Δαρμασχηνοῦ.

1, ΚΔ' εἰκ. 1, ΚΕ' εἰκ. 1. ΚΣ'). Σ' ἓνα σερβικὸ μοναστηῖρι τοῦ Μαυροβουνίου, στὸ Krusedol μὲτὰ Μ. Δ., μὲ τοὺς Ἀρχαγγέλους καὶ τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους ὁλόσωμους, εἶναι ἔργο κρητικῶν ζωγράφων τῆς πρώτης πενηταετίας τοῦ 16ου (Διαστ. 0,94 × 0,67)²¹. Στὸν 15ο ἢ 16ο χρονολογεῖται μὲτὰ Μ. Δ. στὴ Μ. Ἰβήρων, μοιρασμένη τώρα στὴν Τράπεζα καὶ στὸ παρεκκλήσι τοῦ Προδρόμου, μὲ ἑπτὰ μεγάλες εἰκόνες ἐξαιρετικῆς τέχνης, ἀλλὰ ὄχι Κρητικῆς²². Ἀκόμη τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἶναι ἡ Μ. Δ. στὴν Τράπεζα τῆς Μ. Γρηγορίου μὲ δεκαπέντε μικρότερες εἰκόνες μὲ ἔνθρονους Ἀποστόλους (Α. Μ. 71 - 83)²³.

Τέλος γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὸ Ἅγιον Ὄρος ἡ δευτέρα Μ. Δ. τῆς Μ. Βατοπεδίου στὴν ἴδια ἐποχὴ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ, ἀλλὰ ὄχι σὲ κρητικοὺς ζωγράφους²⁴. Μεταγενέστερης τέχνης δὲν γνωρίζω εἰκόνες ἀπὸ Μ. Δ. αὐτοῦ τοῦ τύπου.

Τὰ τέμπλα ὅμως τοῦ 14ου καὶ 16ου αἰώνα δὲν σώζονται πιά στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὄταν ἀντικαταστάθηναι στὸ τέλος τοῦ 18ου — ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰώνα μὲ καινούργια, καμωμένα ἀπὸ ἡπειρώτες ταγιαδόρους ἢ ἰδέα τῆς Μ. Δ. μὲ πολλὲς μεγάλες εἰκόνες εἶχεν ἀτονίσει μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Ὄρος. Γι' αὐτὸ στὰ καινούργια τέμπλα, ἂν καὶ τεράστια, δὲν ὑπῆρχε θέση γιὰ τὶς εἰκόνες τῆς Μ. Δ. Ὅπου ὑπῆρχαν τοποθετήθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ. (Βατοπέδι, Διονυσίου, Πρωτάτο)²⁵.

III

Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῶν πέντε εἰκόνων τῆς Μ. Διονυσίου θὰ βοηθήσει νὰ τὶς τοποθετήσουμε στὴν τέχνη τοῦ καιροῦ τους καί, μὲ τὴ σειρὰ τους, θὰ μᾶς διαφωτίσουν γι' αὐτήν.

ἦταν «πρώτος» τὸ 1542. Οἱ εἰκόνες καθαρίστηκαν τὸ 1951 ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη κ. Φ. Ζαχαρίου. Οἱ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύονται πιὸ κάτω ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο μετὰ τὸν καθαρισμό. Διαστ. 1.17 × 0.94.

²¹) Βλ. Mircovic, δ. π. π. Βλ. καὶ D. T. Rice, *The Icons of Cyprus*, Λονδίνο [1937], σ. 241 - 242: μνημονεύει σειρὲς εἰκόνων Ἀποστόλων σὲ τέμπλα, τῆς Κύπρου «executed in very conservative style», στὸν 16ον. Βλ. φωτογρ. τέμπλων Κύπρου μὲ τὴ Μεγ. Δέηση Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημεῖα Κύπρου, Α' (λεύκωμα), 1935, Πίν. 145 - 146.

²²) Α. Μ. 9 - 15. Διαστ. 1,56 × 0,76. Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος ἔχει δημοσιευθῆ σὲ ἐγχρωμὴ φωτοτυπία στοῦ K. Eller, *Der heilige Berg Athos*, Μόναχο 1954, εἰκ. 126, καὶ ὁ Ἀρχάγγ. Γαβριήλ, στὸ ἴδιο, εἰκ. 226, χωρὶς χρῶμα.

²³) Α. Μ. 71 - 83. Βλ. Βαζλ. Ἀγγελάκου, Ἡ...Ἱερά Μονὴ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου, Θεσσαλονίκη 1921, εἰκ. 16 - 17.

²⁴) Α. Μ. 15 - 21, 69 - 70. Ἀνέκδοτη. Διαστ. 0,92 × 0,61.

²⁵) Πρβλ. τὸ ἴδιο φαινόμενο στὴν Κύπρο, D. T. Rice, δ. π. π. σ. 242.

Στὰ πρόσωπα καὶ στὰ γυμνὰ μέρη ὁ προπλασμός, πού μένει ἀκάλυπτος καὶ δηλώνει τὸ σκιασμένο μέρος εἶναι βαθυκάστανος, ἐνῶ οἱ φωτισμένες ἐπιφάνειες, «τὸ σάρκωμα», δηλώνονται μὲ φωτεινότερο καὶ θερμότερο καστανὸ πού καλύπτει τὸν προπλασμό. Τὶς ἀκμές τῶν ὄγκων δηλώνει σύστημα ἀπὸ λεπτές παράλληλες γραμμές σχεδὸν λευκές. Τὰ βλέφαρα, τὴ ράχη τῆς μύτης καὶ τὴν ἄκρη τῆς περιγράφει λεπτὴ κόκκινη γραμμὴ, ἐνῶ τὰ χεῖλη εἶναι κόκκινα σὲ δύο τόνους: τὸ ἐπάνω κόκκινο, τὸ κάτω κοκκινοκάστανο. Στὴ θερμότητα τοῦ σαρκώματος ἀντιτίθεται ἡ ψυχρότητα τῶν τόνων τῆς τρίχωσης. Στὸν Πέτρο (Πίν. ΚΖ') τὰ λευκὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια ἔχουν τὶς φωτεινές ἐπιφάνειες πρασινωπές, ἐνῶ στὸν Παῦλο (Πίν. ΚΑ') τὸ σκοτεινότερο τρίχωμα εἶναι σχεδὸν πράσινο. Στὴ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ (Πίν. ΚΒ' εἰκ. 2) καὶ τοῦ Προδρόμου (Πίν. ΚΓ' εἰκ. 2) ἡ καστανὴ κόμωση ἔχει τὸν ψυχρὸ τόνο τοῦ προπλασμοῦ. Ἡ ἰσορροπία αὐτῆ τῶν ψυχρῶν καὶ θερμῶν τόνων παρατηρεῖται καὶ στοὺς συνδυασμοὺς χρωμάτων γιὰ τὸν χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιο: βαθῆ εἰλαιῶδες καὶ καστανὸ θερμὸ (Πέτρος καὶ Παῦλος) γαλαζοπράσινο καὶ κοκκινοκάστανο (Παναγία), κοκκινοκάστανο καὶ εἰλαιῶδες (Χριστὸς καὶ Προδρόμος). Καὶ τὰ ἀντικείμενα, ὅπου ὑπάρχουν, ἐναλλάσσουν τοὺς τόνους: μπροστὰ στὸ καστανὸ θερμὸ τοῦ ἱματίου τοῦ Πέτρου ξεκόβει τὸ πρασινωπὸ εἰλητάριο. Μπροστὰ στὸ εἰλαιῶδες ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸν ὁμοιόχρωμο χιτῶνα τοῦ Παύλου λάμπει τὸ χρυσὸ βιβλίο μὲ τὶς κόκκινες καὶ πράσινες πολύτιμες πέτρες καὶ μὲ τὸ κόκκινο πάχος σελίδων. Στὴ λιτὴ καὶ ἰσορροπημένη αὐτὴ χρωματολογία οἱ λίγες χρυσές πινελιές στὸ μαφόριο τῆς Παναγίας, στὸ ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ, στὸ χιτῶνα τοῦ Πέτρου δίδουν ἓνα συγκρατημένο τόνο λαμπρότητας, πού δένει τὶς μορφές μὲ τὸ χρυσὸ κάμπο.

Μὲ τὶς ἐναλλαγές στὴ φωτεινότητα καὶ στὴν ποιότητα τῶν τόνων πλάθεται μὲ ζωηρότητα ὁ ὄγκος τῆς πλατιᾶς μορφῆς, πού κλείνεται μὲ συγκεκριμένα περιγράμματα, ὄχι μόνο στὴν ἔξωτερικὴ περιφέρεια ἀλλὰ καὶ στὴν πλαστικὴ δῆλωση τῆς ἀνατομίας τοῦ προσώπου. Οἱ μικρότερες δηλ. πλαστικὲς ἐξάρσεις, οἱ μύες τοῦ λαιμοῦ, τὰ ζυγωματικά, ἡ μύτη, οἱ κρανιακὲς ἐξοχές, περιγράφονται μὲ λεπτές, σὲ ἐλαφρὰ βαθύτερο χρῶμα σφικτὲς ἀλλὰ εὐκαμπτες γραμμές, ὥστε ἡ ἀνάγλυφη σάρκα νὰ παραμένει χυμώδης (Πίν. ΚΑ', ΚΖ'). Ἡ πτυχολογία βρίσκεται στὸ ἴδιο γραμμικὸ πνεῦμα, ἀλλὰ περισσότερο σχηματικὴ, δηλώνεται μὲ εὐθεῖες καὶ τεθλασμένες σὲ βαθύτερο τόνο· οἱ καμπύλες εἶναι λίγες ἢ λείπουν ἐντελῶς. Στενώτερες ἢ πλατύτερες φωτεινές ταινίες φανερῶνουν τὴν ἀκμὴ τῆς πτυχῆς. Διαγράφονται ἔτσι σχήματα γεωμετρικά, μᾶλλον ἐπίπεδα, πού ἀποδίδουν, ἐν τούτοις, τὴν κίνηση ἢ τὴν στάση

τῶν μελῶν τοῦ ὀγκώδους σώματος ποὺ καλύπτουν μὲ εὐρυθμία (Πίν. ΚΒ' εἰκ. 1 - 2, ΚΓ' εἰκ. 2, ΚΔ' εἰκ. 2).

Ὁ τεχνικὸς αὐτὸς τρόπος γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ προσώπου καὶ τῆς πτυχολογίας εἶναι τυπικὸς γιὰ τὴν κρητικὴ ζωγραφικὴ τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα²⁶. Ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως τῆς τεχνικῆς αὐτῆς δὲν εἶναι ἐντελῶς ὁμοιόμορφη σ' ὅλα τὰ ὁμοειδῆ ἔργα τῆς ἐποχῆς. Θὰ ἀναζητήσουμε τὶς διαφορὰς καὶ τὶς πιθανὰς αἰτίαι τους, παραβάλλοντες τὶς εἰκόνες τοῦ Εὐφρόσυνου μὲ τὶς εἰκόνες τῆς Μεγ. Δέησης τοῦ παλαιοῦ τέμπλου τοῦ Πρωτάτου, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ πιθανότητα στὴν ἴδια χρονιά: 1542, ἀλλὰ εἶναι ἔργο ἄγνωστου ζωγράφου²⁷.

Οἱ εἰκόνες τοῦ Πρωτάτου, ἐνῶ ἔχουν ἐκτελεσθῆ στὴν ἴδια τεχνικὴ, διαφέρουν ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Εὐφρόσυνου ὡς πρὸς τὴν σκληρότερη ἀντίθεση φωτισμένων καὶ σκιερῶν ἐπιφανειῶν, καθὼς καὶ στὴ δῆλωση μὲ ἐντονώτερα περιγράμματα τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιπέδων ἀκόμη στίς «ψιμυθιές» δηλ. στὰ ἄσπρα φῶτα, οἱ γραμμὲς εἶναι παχύτερες (Πίν. ΚΔ, ΚΣ'). Ἡ σάρκα χάνει ἔτσι τὸ χυμὸ τῆς καὶ οἱ μορφὲς γίνονται ἀκόμη γραμμικώτερες, ἀκόμη πιὸ «κοπτικὲς», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Π. Δοξαράς, χωρὶς γι' αὐτὸ γὰ ἐλαττώνεται ἡ πλαστικότητα τοῦ ὄγκου τους. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες διαφορὰς πιὸ σημαντικὲς. Τὸ γενικὸ περιγράμμα (ἢ σιλουέτα) τοῦ Παύλου στὴν εἰκόνα τοῦ Εὐφρόσυνου (Πίν. ΚΔ' εἰκ. 2) σχηματίζει μιὰ πυραμίδα μὲ πλατιὰ βάση, ὅπου ἡ ὀγκώδης κεφαλὴ τοῦ Ἀποστόλου μὲ χαμηλὸ εὐρῶστο λαιμὸ, κάθεται στερεὰ στοὺς πλατεῖς ὤμους. Ἐνῶ στὴν εἰκόνα τοῦ Πρωτάτου (Πίν. ΚΔ' εἰκ. 1) ἡ σιλουέτα εἶναι ψηλόστενη καὶ λιγερόη, καὶ ἡ κεφαλὴ μὲ τὸ μεγάλο κρανίον, στηριγμένη σὲ ψηλὸ λαιμὸ, μὲ ὤμους ποὺ πέφτουν, μοιάζει πιὸ εὐκίνητη. Οἱ διαφορὰς αὐτὲς ἀποβαίνουν διαφορὰς ὕφους: ὁ Παῦλος τοῦ Εὐφρόσυνου εἶναι ζωγραφικώτερος, ἐνῶ ὁ Παῦλος τοῦ Πρωτάτου εἶναι γραμμικώτερος, ἀλλὰ καὶ διαφορὰς ἡθους τῶν παραστανομένων προσώπων: ὁ πρῶτος μὲ τὴν πληθωρικὴ σωματικὴ διάπλαση, εἶναι ἥρεμος, στοχαστικώτερος, μὲ παθητικὴ διάθεση, ἐνῶ ὁ ἄλλος βρίσκεται σὲ ἀνήσυχη διέγερση, ἀλλὰ εἶναι πιὸ πρόχειρα ψυχογραφημένος. Ὅμοιες παρατηρήσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε καὶ στίς ἄλλες ἀντίστοιχες εἰκόνες τῶν δύο αὐτῶν συγχρόνων Μεγάλων Δεήσεων. Ὁ Ἀπ. Πέτρος τοῦ Εὐφρόσυνου (Πίν. ΚΖ') εἶναι γεμάτη δύναμη σαρκώδης μορφῆς ποὺ ἀναπτύσσεται σὲ πλάτος μὲ τὸ συνοφρωμένο

²⁶) Βλ. Α. Ξυγγοπούλου, Βημόθυρον κρητικῆς τέχνης, περ. Μακεδονικά, Γ, 1954, σ. 7 - 8. Βλ. καὶ Μ. Χατζηδάκη, Ὁ Δ. Θεοτοκόπουλος καὶ ἡ Κρητικὴ ζωγραφικὴ, περ. Κρητ. Χρον., Δ, 1950, σ. 419 - 420, 4284 καὶ 28.

²⁷) Βλ. πιὸ πάνω σημ. 20.

ύφος και τούς κυματισμούς στα επίπεδα του σφικτού προσώπου, μοιάζει ο «δειλός» και «δξύχολος» αυτός απόστολος με τούς «οίνοπαείς οφθαλμούς» να κρύβει στην ηρεμία την εύκολη όργη του. Τοῦ Πρωτάτου ο Πέτρος (Πίν. ΚΓ΄) ἔχει στενόμακρο σώμα και πρόσωπο αποστεωμένο, με κοφτά επίπεδα, με ἔκφραση ἀνήσυχη στο καρφωμένο βλέμμα. Σημαντικές είναι και οἱ διαφορές στην ἀπόδοση τοῦ Προδρόμου (Πίν. ΚΓ΄ εἰκ. 1 - 2), ἐνῶ τὰ νεανικώτερα πρόσωπα τῆς Παναγίας και τοῦ Χριστοῦ (Πίν. ΚΒ΄ εἰκ. 1 - 2) παρουσιάζουν πολὺ λιγώτερες διαφορές. Τὰ κεφάλια τῶν Ἀγγέλων, πού λείπουν στη σειρά τοῦ Διονυσίου, ἔχουν στην κόμωση σαφῆ τὰ ἴχνη τῆς παλαιολόγιας χάρις συνδυασμένης με κάποια ἀμεσότητα στοῦ αὐστηροῦ βλέμμα πού ἀτενίζει τὸν προσκυνητὴ (Πίν. ΚΕ΄ εἰκ. 1).

Αὐτὴ ἄλλωστε ἡ σταθερὴ και συγκεκριμένη ματιὰ χαρακτηρίζει τόσο τούς Κρητικούς τοιχογράφους ὅσο και τὴ σειρά τοῦ Πρωτάτου. Γιατὶ τὰ συγγενέστερα πρὸς τὴ σειρά αὐτὴ τῶν εἰκόνων μνημεῖα εἶναι δίχως ἀμφιβολία οἱ τοιχογραφίες. Καὶ ἀπὸ τεχνικὴ ἀποψη και ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ τύπου και τοῦ ἥθους θὰ ξαναβροῦμε τὰ ἴδια πρόσωπα τόσο στις τοιχογραφίες τοῦ Θεοφάνη τοῦ 1535 ὅσο και στα ἔργα τοῦ ἄγνωστου ζωγράφου τοῦ Δοχειαρίου τοῦ 1568²⁸. Τὰ πρότυπα ὁμως πού ἀκολουθοῦν οἱ ζωγράφοι εἰκόνων και τοιχογραφίας — πού ταυτίζονται ἐπὶ τοῦ προκειμένου — ὄχι μόνον εἶναι ἀναμφισβήτητα παλαιολόγια, ἀλλὰ και ἀνήκουν σὲ ὀρισμένη τεχνοτροπία. Μιὰ ἀνέκδοτη εἰκόνα τοῦ Παύλου ἀπὸ Μεγάλη Δέηση τῆς Μ. Χιλανδαρίου μορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσει ὡς παράδειγμα (Πίν. ΚΕ΄ εἰκ. 2) γιατί ἀντιπροσωπεύει τὴν κωνσταντινουπολίτικη τεχνοτροπία γύρω στα 1400 με τὴν πλησιέστερη πρὸς τίς εἰκόνες μας τεχνικὴ ἐκτέλεση²⁹. Ἡ συγγένεια βρίσκεται στη διαδοχικὴ τοποθέτηση φωτεινότερων τόνων, ὅπως τὴν περιγράψαμε πιὸ πάνω, και μάλιστα εἰς τὰ ἴδια σημεία τοῦ προσώπου

²⁸) Βλ. G. Millet, Athos, π. 134, 1 και 236, 1 - 2.

²⁹) Ἐννοοῦμε τὴν τεχνοτροπία πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου στοῦ Μυστρά (Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Μυστράς, βη ἔκδ., 1956, σ. 77 - 81. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ζωγραφικὴ στοῦ Μυστρά, Ἀγγλοελλ Ἐπιθ., ΣΤ΄, 1953, σ. 58 - 60 και εἰδικώτερα βλ. τὸ κεφάλι τοῦ Χρυσοστόμου, Millet, Mistra, πίν. 110,1). Ἀπὸ τίς φορητὲς εἰκόνες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς και τεχνοτροπίας οἱ ὁποῖες και ἐδάνεισαν τὴν ψιλοδουλεμένη τεχνικὴ τους στις τοιχογραφίες, σημειώνομε ἐνδεικτικὰ τίς γνωστὲς εἰκόνες α) τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων τῆς Μόσχας (Α ἄ ζ α ρ ε φ, Βυζ. ζωγρ., π. 305), β) τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα τοῦ Ἐρμιτάζ, τοῦ 1363 (στοῦ ἴδιου, π. 318. Βλ. και L e m e r l e, Cahiers Archéol. II, 1947, σ. 129 κ.ἐξ.), γ) τὴν Παναγία ἀπὸ τὴ Μεγ. Δέηση τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ἑλληνα, τοῦ 1405, στη Μόσχα (Βλ. πιὸ πάνω σημ. 17). Για τὴν εἰκόνα τοῦ Χιλανδαρίου βλ. πιὸ πάνω σημ. 18.

καὶ μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση τῆς πινελιάς. Βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἴδια σιλουέτα πὸ ἀποδίδει τὸν ἴδιο ψηλόλιγνο τύπο μὲ τὸ ἐξέχον κρανίον καὶ τὸ βαθεῖα ἀυλακωμένο πρόσωπο, πὸ ἐκφράζει ἀνάλογη ἀνήσυχη διάθεση. Δὲν θὰ ἐπιμείνομε στὶς διαφορὰς πὸ συνιστοῦν τὴ διαφορετικὴ ἔκφραση τῆς κάθε ἐποχῆς: ἡ παλαιολόγια εἰκόνα ἔχει ὅλα τὰ σχήματα πιὸ ραδινα, τὴν σύσπαιση τοῦ προσώπου πιὸ ξυπνή, τὴν κίνηση τῶν γραμμῶν σιὰ μαλλιὰ, στὶς ρυτίδες, στὶς πτυχές, πιὸ ρευστή, πιὸ εὐλύγιστη. Ἀκόμη σ' αὐτὴν οἱ φωτεινὲς ἐπιφάνειες εἶναι μικρότερες καὶ χωρὶς συγκεκριμένο σχῆμα, ὥστε νὰ δίδεται περισσότερο ἢ ἐντύπωση μιᾶς φευγαλέας ἀνταύγειας παρὰ ὀρισμένου σταθεροῦ φωτισμοῦ.

Τὰ πρότυπα τῶν εἰκόνων τοῦ Εὐφρόσυνου δὲν εἶναι τὰ ἴδια. Γιὰ νὰ βροῦμε συγγενέστερες μορφές, ἔμμεσα πρότυπα ὡς πρὸς ἐκεῖνα τὰ χαρακτηριστικὰ πὸ τὶς διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὶς σύγχρονες τοὺς εἰκόνες τοῦ Πρωτάτου, πρέπει νὰ πάμε σὲ παλιότερα μνημεῖα: στὶς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, πὸ χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ ὡς στοιχεῖο συγκριτικόν, ἐπειδὴ ἐκπροσωποῦν τυπικὰ τὴ Μακεδονικὴ Σχολή. Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ εἰκονογραφία εἶναι διάφορες: ἐκεῖ οἱ φωτισμέναι ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ πλατιές καὶ ἔχουν τὶς λίγες σκιᾶς πράσινες, ὁ Παῦλος κρατεῖ σὲ ὄρθο τὰ εἰλητάρια μὲ τὶς Ἐπιστολῆς του, ὁ Πέτρος ἔχει ἀνοιχτὸ τὸ δικό του εἰλητάριον⁸⁰. Ἐν τούτοις τὸ ὀγκῶδες κεφάλιν πὸ βυθίζεται στερεὰ στοὺς εὐρεῖς ὄμους, τὸ πλατὺ σαρκῶδες πρόσωπον, τὸ ἤρεμον, σίγουρον καὶ ἐπιβλητικὸν ἦθος τῶν μορφῶν, εἶναι χαρακτηριστικὰ κοινὰ στὶς τοιχογραφίες τοῦ Πανζέληνου καὶ στὶς εἰκόνες τοῦ Εὐφρόσυνου.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ λέγαμε ὅτι οἱ δύο σύγχρονες σειρὲς εἰκόνων μὲ τὴ Μεγάλῃ Δέση τοῦ 1542 ἀντιπροσωπεύουν δύο διάφορες τάσεις τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς. Ἐνῶ χρησιμοποιοῦν τοὺς ἴδιους βασικὰ τεχνικοὺς τρόπους καὶ τὴν ἴδια χρωματικὴ κλίμακα, ἀκολουθοῦν διάφορες παραδόσεις καὶ διαφορετικὰ πρότυπα. Ὁ ἄγνωστος ζωγράφος τῶν εἰκόνων τοῦ Πρωτάτου, πὸ ταυτίζεται μὲ τοὺς Κρητικοὺς τοιχογράφους, ἀκολουθεῖ τὰ πρότυπα τῆς τελευταίας ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ὅπως τὰ ἔεραμε ἀπὸ φορητὲς εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες⁸¹. Ὁ Εὐφρόσυνος ἔχοντα; ζωρότερον τὸ αἶσθημα τοῦ

⁸⁰) Millet, Athos, π. 38,1 καὶ 39,1. Ἡ σχέση κρητικῶν ζωγράφων τοῦ 16ου μὲ τὴ μακεδονικὴ ζωγραφικὴ ἔχει ἤδη σημειωθῆ: Μ. Χατζηδάκη, Ὁ Δ. Θεοτοκόπουλος κ.λ.π. σ. 386 - 387 καὶ 439 - 440, βλ καὶ Α. Ξυγγόπουλου, Ἡ θρησκευτικὴ τέχνη τῆς Τουρκοκρατίας, περ. «Νέα Ἐστία», Χρυσόφυ. 1955, σ. 9 (ἀνατύπου). Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου βλ. Α. Ξυγγόπουλου, Μανουὴλ Πανζέληνος, (Ἀντίγραφα Φ. Ζαχαρίου). Ἀθήνα 1956.

⁸¹) Ἡ σχέση τῆς τέχνης τοῦ 16ου μὲ τὴν παλαιολόγια τεχνοτροπία (βλ.

μνημειακοῦ, γιὰ νὰ στήσει μορφές ποὺ θὰ φαίνονται ἀπὸ χαμηλά, προτιμᾷ τὰ γεροδεμένα παραστήματα τῶν Ἀποστόλων τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς⁸¹. Σ' αὐτὰ ὁ ζωγράφος τοῦ 16ου αἰώνα θὰ προσδώσει ἰδεαλιστικώτερο πνεῦμα μὲ τὰ μέσα ποὺ τοῦ παρέχει ἡ κρητικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς του : λιγοστεύοντας τὴν ποικιλία καὶ σκυθρωπάζοντας τὴν φαιδρότητα τῶν χρωματικῶν τόνων, μετατρέποντας τὶς ζωγραφικώτατες ἐκεῖνες μορφές ποὺ πλάθονται μὲ τὴν ἀντιπαράθεση φωτεινῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων σὲ ἀπτές, πλαστικὰ δουλεμένες μορφές καί, τέλος, εἰσάγοντας στὴ σύνθεση ἓνα κυρίαρχο στοιχεῖο αὐστηροῦ ρυθμοῦ.

Πραγματικά, στὰ πρόσωπα, στὴν πτυχολογία, στὴ θέση καὶ στὴ σχέση τῶν χειρῶν, ἓνας ρυθμὸς ἄλλοῦ κυματιστὸς (πρόσωπα) καὶ ἄλλοῦ γωνιώδης (πτυχολογία), ὀργανώνει τὴ σύνθεση τῆς κάθε εἰκόνας προσδίδοντάς της ὕφος αὐστηρῆς τάξης, ποὺ βρῖσκει τὴν ἀρτίωσή του στὴ σύνθεση τοῦ συνόλου τῶν πέντε εἰκόνων ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ Μεγάλη αὐτὴ Δέηση, συμμετρικὴ γύρω ἀπὸ τὸν μετωπικὸ Χριστὸ μὲ τὴν τονισμένη κατακόρυφη τοῦ μεγάλου βιβλίου. Τῶν ἄλλων μορφῶν καὶ ἡ κάμψη τῆς κεφαλῆς, στοιχεῖο συναισθηματικὸ, καὶ οἱ ἀπλὲς ἀλλὰ πολυσήμαντες κινήσεις τῶν χειρῶν καὶ τῶν πραγμάτων ποὺ κρατοῦν, ἔχουν μεταξὺ τους ρυθμικὴ σχέση καὶ ἀνταπόκριση ἀκόμη καὶ τὰ μεταξὺ τῶν μορφῶν κενὰ ἔχουν ρυθμικὸ νόημα : ὅλα ὀδηγοῦν μ' ἑνιαῖο ρυθμὸ πρὸς τὴν κεντρικὴ μορφή. Μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτά, οἱ πέντε εἰκόνες τοῦ Εὐφρόσυνου μὲ τὶς καλοκτισμένες μορφές ἀποτελοῦν στὸ σύνολό τους μιὰ πλατειὰ μνημειακὴ σύνθεση, ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τῆς ἐποχῆς.

Τὸ πρᾶγμα δὲν στερεῖται σημασίας γιὰτὴ ἡ Κρητικὴ ζωγραφικὴ στὴν πρώτη καὶ καλύτερὴ της περίοδο δημιουργεῖ μεγάλες συνθέσεις, μὲ ἐκδηλο τὸν ρυθμικὸ χαρακτήρα. Καὶ μόνο οἱ ἐξαιρέσιες συνθέσεις τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας τοῦ Θεοφάνη στὴ Λαύρα (1535) καὶ τοῦ Ζώριζι στὴ Μ. Διονυσίου (1547) ἀρκοῦν γιὰ παράδειγμα⁸².

Πιὸ πάνω διαπιστώσαμε τὴν ταυτόχρονη ὑπαρξὴ δύο παραδόσεων

πιὸ πάνω σημ. 29), ἡ ὁποία ἐξ αἰτίας τῆς σχέσης αὐτῆς ὀνομάσθηκε παλαιότερα «κρητικὴ», ἔχει ἀναλυτῆ διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν G. Millet, *Iconographie, sporadica καὶ ειδικὰ* σ. 659 - 670. Βλ. καὶ Μ. Χατζηδάκη, *Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη*, περ. Κρητ. Χρον., ΣΤ', 1952, σ. 76 - 78. Ἄ. Ξυγγοπούλου, *Ἡ θρησκευτικὴ τέχνη κ.λπ.* σ. 5 - 6.

⁸¹) Στὴν προτίμηση αὐτῆ τοῦ Εὐφρόσυνου μποροῦμε νὰ δοῦμε μακρινὲς ἀπηχήσεις ἀπὸ τὴν τέχνη ἐνὸς Masaccio (ἀρχὲς 15ου), ποὺ ἀγαπᾷ τὶς ἡμέρες καὶ ὀγκώδεις μορφές μὲ τὸ πλατὺ καὶ καθαρὸ ἀνάγλυφο. Βλ. γιὰ ἀνάλογες συσχετίσεις Μ. Χατζηδάκη, Ὁ Δ. Θεοτοκόπουλος κ.λπ., σ. 387 - 388.

⁸²) Βλ. Millet, *Athos*, π. 134.

καὶ ροπῶν στὴν κρητικὴ ζωγραφικὴ στὰ 1542. Ἄξιζοι νὰ παρακολουθήσομε σύντομα τὴν τύχη τους.

Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη γενεὰ οἱ τοιχογράφοι ποὺ ἐργάζονται στὸ Ἅγιον Ὅρος θὰ ἀκολουθήσουν τὴν παράδοση ποὺ ἀντιπροσωπεύουν οἱ εἰκόνες τοῦ Πρωτάτου, ποὺ εἶναι, ὅπως εἶδαμε, αὐτὴ τῆς τοιχογραφίας, ἐνῶ ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων, ποὺ δουλεύουν στὴν Κρήτη, θὰ μείνουν πλησιέστερα πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴ ἀντίληψη τῶν εἰκόνων τοῦ Εὐφρόσυνου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες εἰκόνες τῆς ἐπόμενης γενεᾶς, ὁ Προφήτης Ἡλίας τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, ποὺ βρίσκεται στὴν δμώνυμη Σκῆτη τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα⁸⁴ (Πίν. ΚΗ' εἰκ. 2). Ὁ πληθωρικὸς ὄγκος καὶ τὸ πλάτος, τῆς ἤρεμης μορφῆς, τὸ σεβάσμιο ἦθος, ἡ μαλακὴ μετάβαση ἀπὸ τὰ φωτεινὰ στὰ σκιερὰ, ἡ παρουσία κοινῶν τεχνικῶν λεπτομερειῶν, ὅπως π. χ. ἡ λεπτὴ κόκκινη γραμμὴ στὰ βλέφαρα καὶ στὴν ἄκρη τῆς μύτης ἢ ὁ τρόπος ποὺ σχεδιάζεται τὸ κάτω βλέφαρο, θ' ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ μαρτυρήσουν τὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ ἀπέχουν εἴκοσι μὲς τριάντα χρόνια περίπου. Ἀκόμη ὁ Δαμασκηνὸς διατηρεῖ στὸν Προφήτη Ἡλίᾳ τὴν ρυθμικὰ οργανωμένη σύνθεση τοῦ Εὐφρόσυνου, μόνο ποὺ ἐδῶ ὁ ρευστὸς κυματιστὸς ρυθμὸς τῶν γραμμῶν καὶ τῶν ἐπιπέδων τοῦ προσώπου, ἀπλώνεται στὴν πτυχολογία καὶ στὴν κίνηση τῶν χειρῶν. Αὐτὸν τὸν ἐνιαῖο ρυθμὸ, ποὺ ἐκφράζεται μὲ διαδοχικὲς καμπύλες, θὰ κρατήσῃ καὶ σὲ ἄλλες εἰκόνες αὐτῆς τῆς περιόδου, ποὺ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον ἢ τὸν λατρευτικὸ προορισμὸ τους ἀπαιτοῦν ἀσθηρότερη τάξη, ὅπως ἡ Ἁγία Τριάδα τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἢ ὁ μετωπικὸς Ἅγιος Ἀντώνιος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου⁸⁵.

Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι μονωμένο, γιὰτὶ στὶς ἀντιπροσωπευτικώτερες φορητὲς εἰκόνες τῆς β' πενηνταετίας τοῦ 16ου δὲν θὰ βροῦμε τὴν σκληρὴ ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας μὲ εὐθεῖες τσακισμένες, ποὺ ἦταν, ὅπως εἶδαμε ὁ συνηθισμένος τρόπος στὰ μέσα τοῦ 16ου, στὶς τοιχογραφίες καὶ στὶς εἰκόνες, τόσο τύπου Πρωτάτου ὅσο καὶ Εὐφρόσυνου. Παράδειγμα τῆς νέας μαλακώτερης πτυχολογίας παρουσιάζει μιὰ εἰκόνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ποὺ εἶναι στὸ χωριὸ Ἄντησσα τῆς Μυτι-

⁸⁴) Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Χατζηδάκη, ὁ. π. π., σ. 392, π. Κ, 1.

⁸⁵) Βλ. Ἄ. Ευγγουπόλου, Μουσείον Μπενάκη, Κατάλογος τῶν εἰκόνων Ἀθῆναι 1936, π. 10. Βλ. καὶ Felicetti-Liebenfels, ὁ. π. π., π. 121 καὶ 135B. G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin d' Athènes, 1955, ἀρ. 211, π. 27. Ἄλλη κατηγορία εἰκόνων του, ὅπως ἡ Ἀνάσταση τοῦ Μουσείου Μπενάκη (βλ. Μ. Χατζηδάκη, ὁ. π. π., σ. 391, π. ΙΘ) ἢ ἡ Σταύρωση τοῦ Μουσείου Ζακύνθου (βλ. τοῦ ἴδιου, Συμβολὴ κλπ., π. 15, 13) βρίσκονται πλησιέστερα σὲ παλαιολόγια πρότυπα φορητῶν εἰκόνων βλ. σημ. 29.

λήνης (Πίν. ΚΗ' εικ. 1). Ἡ ἀντίληψη τῆς πλατιᾶς ἐπιβλητικῆς μορφῆς, τὸ σαρκῶδες πρόσωπο μὲ τὰ κυματιστὰ γένια, ἡ καμπύλη κίνηση τῆς σοφᾶ ὑπολογισμένης πτυχολογίας, χωρὶς νὰ μιλήσομε γιὰ τὴν τεχνική, θέτουν τὴν ὠραία αὐτὴ εἰκόνα στὴ συνέχεια τῆς σειρᾶς τῆς Μ. Δέησης τοῦ Εὐφρόσυνου καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἔχει ὅμως ἓνα στοιχεῖο πού, ἂν δὲν λείπει ἐντελῶς σ' ἐκεῖνες, ἔδῳ εἶναι ἔμφανεστερο: ἡ πλατιὰ θεατρικὴ χειρονομία μὲ τὸ ἀνοικτὸ βιβλίον καὶ τὴν πέννα στὸν ἀέρα ὀδηγοῦν κατ' εὐθειαν σὲ ἰταλικὰ σχήματα⁸⁶. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ βοηθεῖ νὰ καταλάβομε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἐκφραστικὴ χρησιμοποίησι τῆς πτυχολογίας μπορεῖ ν' ἀποδοθῆ στὶς δύο παράλληλες ἐπιδράσεις πού ὑφίστανται οἱ ζωγράφοι εἰκόνων τῆς ἐποχῆς, τοῦλάχιστον ὅσοι ἐργάζονται ἔξω ἀπὸ τὸ Ὄρος: τῆς παλαιολόγιας τέχνης τοῦ 14ου - 15ου καὶ τῆς σύγχρονῆς τους ἰταλικῆς. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν μαρτυρεῖ τὴν ἐφεση τῶν ζωγράφων εἰκόνων γιὰ βαθμιαία ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ κωδικοποιημένα πιά στὸν καιρὸ τους πρότυπα τῶν «κλασικῶν» κρητικῶν ζωγράφων τῆς πρώτης πενηταετίας, πού διαιωνίζονται στὴν τοιχογραφία πέρα ἀπὸ τὸν 17ον αἰῶνα. Αὐτὴ παραμένει ἡ κατ' ἔξοχὴν συντηρητικὴ μοναστηριακὴ τέχνη, ἐνῶ ἡ ζωγραφικὴ τῶν εἰκόνων, πού γίνεται τέχνη κυρίως ἀστική, μὲ τὴν προσαρμογὴ της σὲ προοδευτικότερες ἀντιλήψεις, προσπαθεῖ νὰ ξεπεράσει τὸν κίνδυνο θανάτου⁸⁷.

IV

Μὲ ὅσα λέχθησαν στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἔγινε προσπάθεια νὰ καθορισθῆ ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν εἰκόνων τοῦ Εὐφρόσυνου

⁸⁶) Ἄνεκδοτη. Διαστ. 1,10 × 0,81 μ. Ἀριστερὰ κάτω, στὸ πράσινο ἔδαφος, διακρίνονται τὰ γράμματα: *Δ(έηση)ς τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Δομestηχο Κρον(η)σ[η]ά. Δεξιὰ ἴχνη τῆς ὑπογραφῆς ..M...ΣΚΙΝΟΥ.. Ἡ ἀποκατάσταση Μ [ι χ α ἡ λ Δ α μ α] σ κ η ν ο ὕ πιθανὴ ἀλλὰ ὄχι βέβαιη. Οἱ ἐπιγραφές φαίνεται ὅτι ἐσβησαν σὲ σχετικὰ πρόσφατο ἀδέξιο καθαρισμό. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ μαζὶ μὲ λίγες ἄλλες ὠραῖες εἰκόνες τοῦ 1605, στὴν ἴδια ἐκκλησία προέρχονται κατὰ τὴν παράδοση ἀπὸ τὴ διαλελυμένη μονὴ Κρεοκόπου.*

⁸⁷) Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Συμβολὴ κ.λπ. σ. 224 (καὶ σ. 10 κ. ἔξ. γαλλικοῦ ἀνατύπου). Βλ. τοῦ ἴδιου, Μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες στὴ Ζάκυνθο, περ. Ζυγός, 1956, ἀρ. 5, σ. 14 - 16 καὶ ἀρ. 6, σ. 16 - 18. Γιὰ τὴν μοναδικὴν ἐξαίρεση στὴν τοιχογραφία τῆς ἐποχῆς, τὸ ἔργο τοῦ Φράγκου Κατελάνου (1560 - 1566) Βλ. τοῦ ἴδιου, Συμβολὴ κ.λπ., σ. 234 - 235 καὶ Δ. Θεοδοκόπουλος κ.λπ., σ. 389. Βλ. καὶ Α. Ξυγοπούλου, Ἡ θρησκευτικὴ τέχνη κ.λπ., σ. 11 (ἀνατύπου). Γιὰ τίς τοιχογραφίες τοῦ Κατελάνου στὴν Ἡπειρο, ἀνακοίνωση τοῦ καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδου στὴ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1955.

καὶ ἡ σχέσηη τους μετὰ τὰ σύγχρονα καὶ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα ἔργα. Πιστεύω πῶς βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἱερωμένος καλλιτέχνης μετὰ τὸ ἀσυνήθιστο ὄνομα εἶναι ἕνας ἐξαιρετος ζωγράφος κρητικὸς, ποὺ διατηρεῖ μία παράδοση κάπως διέφορη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ δημιουργοῦν οἱ Κρητικοὶ τοιχογράφοι στὸ Ἅγιον Ὄρος καί, ἀκόμη, ὅτι μετὰ αὐτὸν συνδέεται δρισμένη τάση τῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων τῆς Κρήτης στὴν ἐπόμενη περίοδο. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ μᾶς οδηγήσουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Εὐφρόσυνος δὲν ἐργάζεται στὸ Ὄρος;

Μιὰ ἀρνητικὴ διαπίστωση, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία: Ἐναζητήσαμε στὴ Μ. Διονυσίου ἄλλα ἔργα τοῦ Εὐφρόσυνου, ἔστω καὶ ἀνυπόγραφα. Στὴ Μονὴ ποὺ κάηκε τὸ 1539 καὶ ξανακτίσθηκεν ἀμέσως⁸⁸ εἶναι σπάνιες εἰκόνες παλιότερες ἀπὸ τὸν 16^{ον} αἰῶνα, ἐνῶ οἱ εἰκόνες τοῦ 16^{ου} εἶναι πολλὲς καὶ καλές. Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ ἐκτελεσμένες «παρὰ τοῦ θαυμαστοῦ τεχνίτου ἐκείνου κὺρ Ζώρζη τοῦ Κρητὸς» ἔγιναν τὸ 1547 δηλ. πέντε χρόνια μετὰ τὴν εἰκόνες τῆς Μ. Λήσης τοῦ τέμπλου⁸⁹. Ὡστε στὴν ἀδιακόμητῃ ἀκόμη καινούργια ἐκκλησία στήθηκε τὸ νέο τέμπλο γύρω στὰ 1542. Ἐπρεπε νὰ ἐρευνήσουμε μήπως καὶ οἱ ἄλλες εἰκόνες τοῦ τέμπλου ἔγιναν τότε ἀπὸ τὸν Εὐφρόσυνον, ποὺ δὲν θὰ ἦταν ἀπίθανο. Τὸ τέμπλο ἐκεῖνο ἀντικαταστάθηκε στὸ τέλος τοῦ 18^{ου} αἰῶνα μετὰ καινούργιο καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ παλαιοῦ δὲν ξαναμπῆκαν ὅλες στὴ θέση τους. Οἱ παλιὲς δεσποτικὲς εἰκόνες, ποὺ βρίσκονται τώρα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ στὸ καθολικό, ἔχουν πολλὲς μεταγενέστερες ἐπιζωγραφίσεις ποὺ ἀλλοιώνουν τὸν ἀρχικὸ χαρακτῆρα. Οἱ 12 εἰκόνες τοῦ παλαιοῦ Δωδεκαώροτου βρίσκονται μερικὲς στὸ σημερινὸ Δωδεκάωρο καὶ μερικὲς πίσω ἀπὸ τὸ τέμπλο. Γενικὰ εἶναι σὲ καλὴ κατάσταση, καὶ εἰδικώτερα μερικὲς, καθὼς εἶναι ἄθικτες, εἶναι ἀπὸ τὰ αὐθεντικώτερα ἀλλὰ καὶ ὠραιότερα δείγματα τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων τῶν μέσων τοῦ 16^{ου} αἰῶνα⁹⁰. Ἀντιπροσωπεύουν τὴν τάση ἐπιστροφῆς σὲ πρότυπα παλαιολόγια τῆς πρὸ χαρτιωμένης καὶ πολυάνθρωπης τεχνοτροπίας. Εἶναι ἀνυπόγραφες, ἀλλὰ δύσκολα θὰ συνδέετο κανεὶς τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτῶν εἰκόνες (51×41 ἐλ.) μετὰ τὴν αὐστηρὴν τεχνοτροπία τοῦ Εὐφρόσυνου, γιατί διαφέρουν καὶ στὴ χρωματολογία καὶ στὸ κάπως σκληρὸ πλάσιμο. Ἡ διαφορὰ στὴν τεχνοτροπία δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ μέγεθος καὶ στὴ θέση τους στὸ τέμπλο, γιατί ὁ

⁸⁸) Ἡ Μονὴ κάηκε τὸ 1539 κατὰ τὸν σύγχρονον τῆς πυρκαϊᾶς ἠγούμενον Κλήμη (βλ. σημ. 4) ἢ τὸ 1535 κατὰ τὸν Κ. Βλάχο, Ἡ χειρσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, ἐν Βόλῳ 1903, σ. 217. Βλ. καὶ Millet - Pargoire - Petit, Recueil... ἀρ. 458. Ξανακτίσθηκε μετὰ χρημάτων τοῦ βοεβόδα τῆς Πλαχίας Ἰω. Πέτρου, ποὺ φρόντισε καὶ τὴν τοιχογραφικὴν τῆς διακόσμησης.

⁸⁹) Βλ. Millet - Pargoire - Petit, ὁ. π. σ. 458. Millet, Athos, πίν. 194 - 206.

⁹⁰) Ἀνέκδοτες. Θ' ἀποτελέσουν θέμα χωριστῆς μελέτης.

λήνης (Πίν. ΚΗ' εικ. 1). Ἡ ἀντίληψη τῆς πλατιᾶς ἐπιβλητικῆς μορφῆς, τὸ σαρκῶδες πρόσωπο μὲ τὰ κυματιστὰ γένια, ἡ καμπύλη κίνηση τῆς σοφᾶ ὑπολογισμένης πτυχολογίας, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν τεχνική, θέτουν τὴν ὠραία αὐτὴ εἰκόνα στὴ συνέχεια τῆς σειρᾶς τῆς Μ. Δέησης τοῦ Εὐφρόσυνου καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἐχει ὁμως ἓνα στοιχεῖο πού, ἂν δὲν λείπει ἐντελῶς σ' ἐκεῖνες, ἐδῶ εἶναι ἔμφανεστερο: ἡ πλατιὰ θεατρικὴ χειρονομία μὲ τὸ ἀνοικτὸ βιβλίο καὶ τὴν πέννα στὸν ἄερα ὀδηγοῦν κατ' εὐθείαν σὲ ἰταλικά σχήματα⁸⁶. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ βοηθεῖ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἔκφραση τῆς πτυχολογίας μπορεῖ ν' ἀποδοθῆ στὶς δύο παράλληλες ἐπιδράσεις πού ὑφίστανται οἱ ζωγράφοι εἰκόνων τῆς ἐποχῆς, τοῦλάχιστον ὅσοι ἐργάζονται ἔξω ἀπὸ τὸ Ὄρος: τῆς παλαιολόγιας τέχνης τοῦ 14ου - 15ου καὶ τῆς σύγχρονης τους ἰταλικῆς. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν μαρτυρεῖ τὴν ἔφεση τῶν ζωγράφων εἰκόνων γιὰ βαθμιαία ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ κωδικοποιημένα πιά στὸν καιρὸ τους πρότυπα τῶν «κλασικῶν» κρητικῶν ζωγράφων τῆς πρώτης πενηνταετίας, πού διαιωνίζονται στὴν τοιχογραφία πέρα ἀπὸ τὸν 17ον αἰῶνα. Αὐτὴ παραμένει ἡ κατ' ἔξοχὴν συντηρητικὴ μοναστηριακὴ τέχνη, ἐνῶ ἡ ζωγραφικὴ τῶν εἰκόνων, πού γίνεται τέχνη κυρίως ἀστική, μὲ τὴν προσαρμογὴ της σὲ προοδευτικώτερες ἀντιλήψεις, προσπαθεῖ νὰ ξεπεράσει τὸν κίνδυνο θανάτου⁸⁷.

IV

Μὲ ὅσα λέχθησαν στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἔγινε προσπάθεια νὰ καθορισθῆ ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν εἰκόνων τοῦ Εὐφρόσυνου

⁸⁶) Ἀνέκδοτη. Διαστ. 1,10 × 0,81 μ. Ἀριστερὰ κάτω, στὸ πράσινο ἔδαφος, διακρίνονται τὰ γράμματα: *Δ(έηση)ς τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Δομestηχο Κρονι(η)ρά. Δεξιὰ ἴχνη τῆς ὑπογραφῆς ..M...ΣΚΙΝΟΥ... Ἡ ἀποκατάσταση Μ [ιχ α ἡ λ Δ α μα] σ κ η ν ο ὕ πιθανὴ ἀλλὰ ὄχι βέβαιη. Οἱ ἐπιγραφές φαίνεται ὅτι ἔσβησαν σὲ σχετικὰ πρόσφατο ἀδέξιο καθαρισμό. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ μαζί μὲ λίγες ἄλλες ὠραίες εἰκόνες τοῦ 1605, στὴν ἴδια ἐκκλησία προέρχονται κατὰ τὴν παράδοση ἀπὸ τὴ διαλελυμένη μονὴ Κρεοκόπου.*

⁸⁷) Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Συμβολὴ κ.λπ. σ. 224 (καὶ σ. 10 κ. ἐξ. γαλλικοῦ ἀνατύπου). Βλ. τοῦ ἴδιου, Μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες στὴ Ζάκυνθο, περ. Ζυγός, 1956, ἀρ. 5, σ. 14 - 16 καὶ ἀρ. 6, σ. 16 - 18. Γιὰ τὴν μοναδικὴ ἔξαιρηση στὴν τοιχογραφία τῆς ἐποχῆς, τὸ ἔργο τοῦ Φράγκου Κατελάνου (1560 - 1566) Βλ. τοῦ ἴδιου, Συμβολὴ κ.λπ., σ. 234 - 235 καὶ Δ. Θεοτοκόπουλος κ.λπ., σ. 389. Βλ. καὶ Α. Ξυγγοπούλου, Ἡ θρησκευτικὴ τέχνη κ.λπ., σ. 11 (ἀνατύπου). Γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Κατελάνου στὴν Ἡπειρο, ἀνακοίνωση τοῦ καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδη στὴ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία τὸν Ἰούλιο τοῦ 1955.

καὶ ἡ σχέσηη τους μετὰ τὰ σύγχρονα καὶ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα ἔργα. Πιστεύω πὼς βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἱερωμένος καλλιτέχνης μετὰ τὸ ἀσυνήθιστο ὄνομα εἶναι ἕνας ἐξαιρετος ζωγράφος κρητικὸς, ποὺ διατηρεῖ μία παράδοση κάπως διάφορη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ δημιουργοῦν οἱ Κρητικὸι τοιχογράφοι στὸ Ἅγιον Ὄρος καί, ἀκόμη, ὅτι μετὰ αὐτὸν συνδέεται ὁρισμένη τάση τῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων τῆς Κρήτης στὴν ἐπόμενη περίοδο. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Εὐφρόσυνος δὲν ἐργάζεται στὸ Ὄρος;

Μιὰ ἀρνητικὴ διαπίστωση, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία: Ἐναζητήσαμε στὴ Μ. Διονυσίου ἄλλα ἔργα τοῦ Εὐφρόσυνου, ἔστω καὶ ἀνυπόγραφα. Στὴ Μονὴ ποὺ κάηκε τὸ 1539 καὶ ξανακτίσθηκεν ἀμέσως⁸⁸ εἶναι σπάνιες εἰκόνες παλιότερες ἀπὸ τὸν 16^{ον} αἰῶνα, ἐνῶ οἱ εἰκόνες τοῦ 16^{ου} εἶναι πολλὲς καὶ καλές. Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ ἐκτελεσμένες «παρὰ τοῦ θαναματοῦ τεχνίτου ἐκείνου κὺρ Ζώρζη τοῦ Κρητός» ἔγιναν τὸ 1547 δηλ. πέντε χρόνια μετὰ τὶς εἰκόνες τῆς Μ. Λέησης τοῦ τέμπλου⁸⁹. Ὡστε στὴν ἀδιακόσμητη ἀκόμη καινούργια ἐκκλησία στήθηκε τὸ νέο τέμπλο γύρω στὰ 1542. Ἐπρεπε νὰ ἐρευνήσουμε μήπως καὶ οἱ ἄλλες εἰκόνες τοῦ τέμπλου ἔγιναν τότε ἀπὸ τὸν Εὐφρόσυνο, ποὺ δὲν θὰ ἦταν ἀπίθανο. Τὸ τέμπλο ἐκεῖνο ἀντικαταστάθηκε στὸ τέλος τοῦ 18^{ου} αἰῶνα μετὰ καινούργιο καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ παλιοῦ δὲν ξαναμπῆκαν ὅλες στὴ θέση τους. Οἱ παλιὲς δεσποτικὲς εἰκόνες, ποὺ βρίσκονται τῶρα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ στὸ καθολικό, ἔχουν πολλὲς μεταγενέστερες ἐπιζωγραφίσεις ποὺ ἀλλοιώνουν τὸν ἀρχικὸ χαρακτήρα. Οἱ 12 εἰκόνες τοῦ παλαιοῦ Δωδεκαώρτου βρίσκονται μερικὲς στὸ σημερινὸ Δωδεκαώρτο καὶ μερικὲς πίσω ἀπὸ τὸ τέμπλο. Γενικὰ εἶναι σὲ καλὴ κατάσταση, καὶ εἰδικώτερα μερικὲς, καθὼς εἶναι ἀθικτες, εἶναι ἀπὸ τὰ αὐθεντικώτερα ἀλλὰ καὶ ὠραιότερα δείγματα τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων τῶν μέσων τοῦ 16^{ου} αἰῶνα⁹⁰. Ἀντιπροσωπεύουν τὴν τάση ἐπιστροφῆς σὲ πρότυπα παλαιολόγια τῆς πρὸ χαρτωμένης καὶ πολυάνθρωπης τεχνοτροπίας. Εἶναι ἀνυπόγραφα, ἀλλὰ δύσκολα θὰ συνδέετο κανεὶς τὶς ἐξαιρετες αὐτὲς εἰκόνες (51×41 ἐκ.) μετὰ τὴν αὐστηρὴν τεχνοτροπία τοῦ Εὐφρόσυνου, γιατί διαφέρουν καὶ στὴ χρωματολογία καὶ στὸ κάπως σκληρὸ πλάσιμο. Ἡ διαφορὰ στὴν τεχνοτροπία δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ μέγεθος καὶ στὴ θέση τους στὸ τέμπλο, γιατί ὁ

⁸⁸) Ἡ Μονὴ κάηκε τὸ 1539 κατὰ τὸν σύγχρονο τῆς πυρκαϊᾶς ἠγούμενο Κλήμη (βλ. σημ. 4) ἢ τὸ 1535 κατὰ τὸν Κ. Βλάχο, Ἡ χειρόσημος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, ἐν Βόλῳ 1903, σ. 217. Βλ. καὶ Millet - Pargoire - Petit, Recueil... ἀρ. 458. Ξανακτίσθηκε μετὰ χοήμια τοῦ βοεβόδα τῆς Πλαχίας Ἰω. Πέτρου, ποὺ φρόντισε καὶ τὴν τοιχογραφικὴν τῆς διοχίσηση.

⁸⁹) Βλ. Millet - Pargoire - Petit, ὁ. π. π. σ. 458. Millet, Athos, πίν. 194 - 206.

⁹⁰) Ἄνεκδοτες. Θ' ἀποτελέσουν θέμα χωριστῆς μελέτης.

Σταυρωμένος του παλαιού τέμπλου (σὸν ξωνάρθηκα) ποὺ εἶναι μνημειακῶν διαστάσεων (2,50 μ. ὕψος), εἶναι στὴν τεχνικὴ ὁμοίος μὲ τὶς εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρτου, παρὰ τὴν διαφορὰ τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου. Ὡστε ὁ Εὐφρόσυνος δὲν φαίνεται νὰ ζωγράφισε εἰκόνες τοῦ παλαιοῦ τέμπλου ἄλλες ἀπὸ τὶς πέντε τῆς Μεγ. Δέησης, ποὺ τοῦ παράγγειλε ὁ Κλήμης. Ἀπὸ τὶς λοιπές εἰκόνες τοῦ 16ου τῆς Μ. Διονυσίου καμιὰ δὲν συγγενεῦει μὲ τὴ Μεγάλῃ Δέηση.

Ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ διαπίστωση ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη ὅτι ὁ ζωγράφος μας δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἐργάζεται στὸ Ὄρος⁴¹. Ἐὰν λογαριάσομε ὅτι ὁ ἀφιερωτὴς τῶν πέντε εἰκόνων του εἶναι ἰδιοκτήτης καὶ ἡγούμενος μοναστηριοῦ στὴν Κρήτη, μὲ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ἡ Μ. Διονυσίου ἔχει πολλὲς σχέσεις, θὰ ἐνισχυθοῦμε στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Εὐφρόσυνος ἐργάζεται στὴ μεγαλόνησο καὶ φυσικὰ στὸ Ἡράκλειο, ἀπ' ὅπου στέλνει τὶς εἰκόνες του στὸ Ὄρος, ὅπως ξέρομε ὅτι κάνουν συχνὰ ἄλλοι Κρητικοὶ ζωγράφοι γιὰ τὸ Σινᾶ⁴². Ἡ πιθανὴ ἀντίρρηση ὅτι ἐπειδὴ τὸ ἔργο του σχετίζεται καὶ μὲ τὴ Μακεδονικὴ ζωγραφικὴ θὰ πρέπει νὰ τὴν ἔχει γνωρίσει στὸ Ἅγιον Ὄρος δὲν θὰ εὐσταθοῦσε, γιὰτὶ ξέρομε τώρα ὅτι ἡ σχολὴ αὐτὴ ἔχει ἐργασθῆ στὴν Κρήτη⁴³. Θὰ μπορούσαμε νὰ εἴμαστε κατηγορηματικώτεροι γιὰ τὸ θέμα, ἀν σωζόταν στὸ νησί ἔργα τοῦ Εὐφρόσυνου ἢ τουλάχιστον εἰκόνες ἢ καὶ τοιχογραφίες σύγχρονες. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἢ ἔλλειψη αὐτῆ, ποὺ ὀφείλεται, ὅσον ἀφορᾷ στὶς εἰκόνες, στὶς μεταγενέστερες περιπέτειες τοῦ νησιοῦ, μᾶς ἀνάγκασε νὰ ζητήσομε τὴ συνέχειά του στὰ ἔργα τῶν κρητικῶν τῆς ἐπόμενης γενεᾶς.

Ἡ σχέση ποὺ διαπιστώσαμε τοῦ Εὐφρόσυνου μὲ τὸν Μ. Δαμασκηνὸ εἶναι ἐνθαρρυντικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ. Ὁ Δαμασκηνὸς εἶναι ὁ σημαντικώτερος ζωγράφος εἰκόνων μετὰ τὸ 1550 καὶ τὰ παλιότερά του (1560;) ἔργα μαρτυροῦν βαθειὰ γνώση τῆς καλύτερης παλαιολόγιας καὶ κρητικῆς παράδοσης. Ποιὸς ὅμως τοῦ δίδαξε τὴν τέχνη; Ἔως τώρα τίποτε δὲν ἐπέτρεπε οὔτε κἀν νὰ θέσομε τὸ ἐρώτημα. Ἔρχεται τώρα ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ζωγράφους εἰκόνων, σύγχρονος καὶ ἀντίστοιχος σὲ ποιότητα μὲ τὸν τοιχογράφο Θεοφάνη, καὶ τοποθετεῖται χρονολογικὰ καὶ τοπογραφικὰ σχεδὸν αὐτόματα στὴ θέση τοῦ προδρομοῦ τοῦ Δαμα-

⁴¹) Στὰ ἄλλα μεγάλα μοναστήρια Λαύρας Βατοπεδίου, Ἰβήρων, Γρηγορίου, Δουχειαρίου, Ξενοφώντος, Σταυρονικήτα, Κουτλουμουσίου, Παντοκράτορος, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου καὶ Χιλανδαρίου εἶμαι σχεδὸν βέβαιος ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰκόνα τοῦ Εὐφρόσυνου. Γιὰ τὶς σκῆτες καὶ τὰ κελλιά δὲν μπορῶ νὰ ξέρω.

⁴²) Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Συμβολὴ κλπ., σ. 230 - 231 (σ. 17 γαλλ. ἀνατ.).

⁴³) Βλ. Μ. Chatzidakis, Rapports entre la peinture de la Macédoine et de la Crète a u XlVe siècle, Πεπραγ. Θ' Διεθνoῦς Βυζαντι. Συνεδρίου. τ, Α, Ἀθήναι 1954, σ. 136 - 148.

σκηνοῦ. Τὸ κέρδος εἶναι σημαντικό. Γιατί, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο ὁ Εὐφρόσυνος νὰ εἶναι ὁ δάσκαλος τοῦ Δαμασκηνοῦ, αὐτὸς μᾶς παρέχει τὴν μαρτυρία ὅτι ὑπῆρχαν ζωγράφοι τοῦ ἐπιπέδου αὐτοῦ στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ 16^{ου}, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴ μεταγενέστερη ὑψηλὴ δεξιότητι τῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων στὴν Κρήτη.

Προκειμένου νὰ θέσουμε τὸ ἀντίρροπο ἐρώτημα : ποῦ μαθήτεψε ὁ Εὐφρόσυνος, θὰ βρεθοῦμε μπροστὰ σὲ μιὰ σειρά εἰδικῶν προβλημάτων ποὺ δὲν ἔχουν βρεῖ ἀκόμη τὴ λύση τους. Ἐάν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ζωγράφος μας τὸ 1542 εἶναι 30 - 60 ἐτῶν περίπου, θὰ γεννήθηκε ἀνάμεσα 1480 - 1510. Οἱ γνώσεις μας σήμερα γιὰ τὴν τέχνη στὴν Κρήτη στὸ τέλος τοῦ 15^{ου} καὶ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 16^{ου} εἶναι ἀνεπαρκεῖς γιὰ νὰ σχηματίσουμε καθαρὴ εἰκόνα τῶν τάσεων καὶ τῶν πραγματοποιησέων της. Οἱ ἐλάχιστες καὶ ἀπόμερες τοιχογραφημένες κρητικὲς ἐκκλησίαι τῆς β' δεκαετίας τοῦ 16^{ου} ἀσφαλῶς μᾶς δίνουν μιὰ ἰδέα καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ προαγγέλλουν τὴ μεταγενέστερη ἀνθήση⁴⁴. Μᾶς λείπουν ὅμως οἱ πιθανὲς τοιχογραφικὲς διακοσμήσεις μεγάλων μοναστηριῶν ἢ ἀστικῶν κέντρων, καθὼς καὶ φορητὲς εἰκόνες ποὺ θὰ ἦταν τὰ κύρια ἀντιπροσωπευτικὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς Γ' αὐτὸ οἱ εἰκόνες τοῦ Εὐφρόσυνου ἀποτελοῦν πολύτιμη μαρτυρία. Καθὼς ἐντάσσονται στὴ γενικὴ ἀνοδο τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἐκπροσωποῦσαν ὡς τώρα μόνο οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁθῶ, μαρτυροῦν γιὰ τὴν παλαιότερη ὑπαρξὴ μιᾶς ἀκμαίας τεχνικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς παράδοσης ζωγραφικῆς εἰκόνων, ποὺ ἐμπλουτίζεται καὶ ἀνεξίσσεται ἀπὸ δημιουργικοὺς φορεῖς τύπου Εὐφρόσυνου, ὥστε νὰ κατακτῆσει τὴν ἡγετικὴ θέση ποὺ τῆς ἀξίζει, ὄχι μόνο στὶς ἑλληνικὲς χώρες, ἀλλὰ σ' ὁλόκληρη τὴν Ὁρθοδοξία.

Ἄλλὰ καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴν ὀριμότητα τοῦ τόπου μαρτυροῦν. Μὲ τὴ σοφὴ χρῆση τῶν τεχνικῶν μέσων, τὴν εὐαίσθητη καὶ χυμώδη γραμμὴ, τὴ γνώση τῆς ἀξίας καὶ τῆς ποιότητος τῶν χρωμάτων, καθὼς καὶ τῆς ἐκφραστικῆς σημασίας τοῦ ρυθμοῦ στὴ μνημειακὴ σύνθεση, οἱ σωματώδεις καὶ τριδιάστατες αὐτὲς μορφὲς ποὺ σφύζουν ἀπὸ ἔσωτερικὴ ζωὴ, ἐκφράζουν τὸ ὑψηλὸ ἦθος μιᾶς γενεᾶς ῥωμαλέων ἀνθρώπων μεστῆς πνευματικῆς καλλιέργειας, ποὺ ταιριάζει στὸ κλίμα τῆς Ἀναγέννησης. Οἱ τροχαῖκοι στίχοι τοῦ ἀναθηματικοῦ ἐπιγράμματος μὲ τὸν ἀφελῆ ἀρχαϊσμό τους ὑποδηλώνουν σαφέστερα τὸν πνευματικὸ προσανατολισμὸ τῶν λογιώτερων κύκλων τῆς Κρήτης, ποὺ τὴν καλαισθησία τους ἐκφράζουν οἱ ὄραϊες καὶ πολυσήμαντες εἰκόνες τῆς Μ. Διονυσίου.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

⁴⁴) Βλ. Χατζηδάκη, Συμβολὴ κ.λπ. σ. 225 καὶ 233, εἰκ. 9 - 10 Βλ. καὶ Ξυγγούλου, Ἡ θρησκευτικὴ τέχνη κ.λπ., σ. 7.

ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ 1671

Στην εϋγενική παραχώρηση του κ. Ν. Σταυρινίδη¹ οφείλεται η δημοσίευση του παρακάτω εγγράφου για τὸ χωριὸ 'Αγία Βαρβάρα', πὸν ἔχει διπλὸ ἐνδιαφέρον, ἱστορικὸ καὶ τοπωνυμιακὸ. Γιατὶ μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὸ χωριὸ τοῦτο παραχωρήθηκε φορολογικὰ στὸν πορθητὴ τοῦ Χάνδακα Κιοπρουλὴ Ζαδὲ Φαζίλ 'Αχμέτ Πασᾶ', κατὰ τὴ συνήθεια τῶν σουλτάνων ν' ἀμείβουν τοὺς ἀξιωματικούς τους μὲ κτήματα ἀπὸ τὶς χώρες πὸν κατακτοῦσαν², ἀπ' τὴν ἄλλη πάλι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἱστορία πολλῶν τοπωνυμίων τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ.

Κι' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορικὴ ἀποψη, ἡ ἀναδίφηση τοῦ Τουρκικοῦ 'Αρχείου 'Ηρακλείου, πὸν πολλὰ ἱστορικὰ ζητήματα ἔχει διευκρινίσει καὶ λύσει ὡς τώρα³ φανέρωσε μιὰν ἄγνωστη πτυχὴ τοῦ περιφήμου Κρητικοῦ Πολέμου⁴: ποιὰν ἀμοιβὴ πῆρε ὁ Μέγας Βεζύρης 'Αχμέτ Κιοπρουλῆς γιὰ τὸ κατόρθωμα τῆς κατάκτησης τοῦ Μεγάλου Κάστρου. 'Αλήθεια ὁ πορθητὴς πῆρε τὸ Τὸπ 'Αλιτὶ τοῦ 'Ηρακλείου, πὸν κατὰ συνήθεια δινόταν πάντα στοὺς στρατηγοὺς πὸν κατακτοῦσαν μιὰ πόλη ὕστερα ἀπὸ πολιορκία⁵: μὰ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Δ'

¹) Τὸν ὅποιο καὶ ἀπὸ ἐδῶ εὐχαριστοῦμε θερμότερα.

²) Τῆς ἐπαρχίας Μονοφατισίου· βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, ('Αθήνα, 1890), μέρος II, σελ. 53, ἀριθ. 841.

³) 'Η βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κιοπρουλὴ εἶναι μεγάλη· ἐκτὸς ἀπ' ὅσα ἔχουν γραφτῆ γιὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο (βλ. τὴ σημ. 6), σημειώνομε καὶ τὰ παρακάτω: Ahmet Refik, Köprülüler, (Κων/νη, 1915). G u l l e t i è r e, Athènes ancienne et nouvelle, (Παρίσι, 1676), σελ. 45 - 46, 394 - 395, 407, 409 καὶ ἄλλοῦ. E v l i y a Ç e l e b i, Seyahatnamesi, (Κων/νη, 1928), τόμ. 8ος, σελ. 465 - 466 καὶ ἄλλοῦ. Κ. Σάθσ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', σελ. 9, 11, 18. Τ.Α.Η., κώδ. 3, σ. 247, 241, κώδ. 2, σ. 127, (ἀριθ. μεταφρ. 370, 371, 372), κώδ. 3, σ. 241, (ἀρ. μεταφρ. 404).

⁴) Βλ. G. A. Olivier, Voyage dans l' Empire othoman, l' Égypte et la Perse, τόμ. I, σ. 165 κέξ καὶ Ν. Μοσχοβάκη, Τὸ ἐν 'Ελλάδι δημοσίον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ('Αθήνα, 1882), σελ. 23, § 9 κέξ.

⁵) Βλ. τὶς μελέτες τοῦ Ν. Σταυρινίδη στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Α', (1947), σελ. 81 - 122, τόμ. Γ', (1949), σελ. 153 - 166, 320 - 348, 546 - 567 καὶ Θ', (1955), σελ. 213 - 333, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σφακιῶν, (βραβείον Γεωργ. 'Α. Κατεχάκη).

⁶) Βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο ἔχει συγκεντρώσει ὁ Γ. 'Α. Σήφρακας στὴ μελέτη του, 'Η πολιορκία τοῦ Χάνδακος..., 'Επετ. 'Εταιρ. Κρητ. Σπουδῶν, τόμ. Α', (1938), σελ. 210 - 213.

⁷) Τὸπ 'Αλιτὶ σημαίνει τουρκικὰ κάτω ἀπ' τὴ βολὴ τοῦ τηλεβόλου. Δηλαδή

(1648 - 1687) τοῦ παραχώρησε καὶ δλόκληρα τὰ τρία χωριά Μαργαρίτες⁸ ἐπαρχίας Μυλοπατάμου μετὸ μετόχι Ἄγγελιανά⁹, Ἄγ. Θωμᾶ¹⁰ μετὸ μετόχι Μεγάλη Βούση¹¹ καὶ Ἄγ. Βαρβάρα τῆς ἐπαρχίας Μονοφατίου. Κι' αὐτὴ ἡ παραχώρηση δὲν ἦταν ἀπλὴ ἰσόβια φορολογικὴ κάρπωση μετὰ τὰ περιορισμένα δικαιώματα ποὺ εἶχαν οἱ Τοῦρκοι τιμαριῶτες¹², μὰ δωρεὰ ποὺ ἔδινε στὸν Κιοπρουλῆ τὸ δικαίωμα τῆς ὀλοκληρωτικῆς κατοχῆς καὶ κληροδότησης τῶν τόπων αὐτῶν. Βέβαια δὲν ἔχομε τὸ σουλτανικὸ φερμάνι, ὅμως σωζόταν στὸ Τ. Α. Η. τουρκικὸς κώδικας ποὺ περιεῖχε πολυσέλιδο ἀφιερωτήριο τοῦ Ἀχμέτ Κιοπρουλῆ, μετὸ ὁποῖο ἀφιέρωνε αὐτὰ τὰ χωριά στὸ δικό του τέμενος στὸ Χάνδακα, τὸ γνωστὸ Βεζιρ τζαμί¹³. Τὸ ἐγγραφο τοῦτο εἶχε μεγάλη ἀξία ὄχι μόνο γιατί εἶχε τὴν ὑπογραφή τοῦ βεζιρη, μὰ καὶ γιατί ὁ τελευταῖος ἀπαριθμοῦσε ἐδῶ ὅλες τὶς ἐκστρατεῖες ποὺ εἶχε κάμει, τὰ φρούρια ποὺ εἶχε κυριέψει, τὰ ὑδραγωγεῖα καὶ τὶς κρῆνες, τὰ τεμένη καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα ποὺ ἴδρυνε καὶ τὶς δωρεῆς ποὺ εἶχε κάμει γιὰ τὴ συντήρησή τους. Δυστυχῶς ὁ κώδικας μετὸ ἀφιερωτήριο τοῦτο κλέφτηκε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς τὸ 1941, ποὺ ἴσως δὲν ἤξεραν τὴν

τὴν ἔκταση, ποὺ βρισκόταν γύρω σὲ μιὰ πόλη καὶ ὀριζόταν ἀπ' τὶς θέσεις, στὶς ὁποῖες ἔπεφταν τὰ βλήματα τῶν κανονιῶν, ποὺ ἔριχνε ὁ πορθητὴς στὰ διάφορα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἀπὸ τὸ πιὸ ψηλὸ μέρος τῆς πόλης. Ἡ ὑπαρξη τοῦ Τόπ Ἄλτι σὲ μιὰ πόλη σημαίνει ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ εἶχε ἀντισταθῆ στοὺς ἀξιωματικούς τοῦ σουλτάνου. Γιὰ τὸ Τόπ Ἄλτι τοῦ Χάνδακα ἔγραψε ὁ Ν. Σαυρινίδης στὴν ἔφημερ. τοῦ Ἡρακλείου «Νέα Χρονικά», ἀρ φύλλ. 27, (28 - 1 - 1946) Στὰ χειρόγραφα τοῦ Τ. Α. Η. γίνεται λόγος γιὰ τὸ Τόπ Ἄλτι στοὺς κώδ. 2, σ. 116, (ἀρ. μτφρ. 350), κώδ. Ἀφιερωτηρίων, σελ. 271 καὶ 309, καὶ κώδ. 25, σελ. 134 (φερμάνι ποὺ καθορίζει τὰ σύνορά του κλπ.) καὶ σελ. 136.

⁸) Σ τ α υ ρ ἄ κ η, Στατιστική, II, σ. 39, ἀρ. 575.

⁹) Σ τ α υ ρ ἄ κ η, ὄπ. παρ., II, σ. 37, ἀρ. 519.

¹⁰) Σ τ α υ ρ ἄ κ η, ὄπ. παρ., II, σ. 53, ἀρ. 843.

¹¹) Σ τ α υ ρ ἄ κ η, ὄ π., II, σ. 53, ἀρ. 839.

¹²) Βλ. τὴ σημ. 4.

¹³) Δηλαδὴ τὴ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἄγ. Τίτου. Τὸ τωρινὸ κτίσμα εἶναι νεώτερο, γι' αὐτὸ κι ἐξωτερικὸ εἶναι στολισμένο μετὰ ἀραβουργήματα. (Ἡ κατασκευή του τελείωσε κι ἔγιναν τὰ ἐγκαίνιά του στὶς 24 Σεπτ. 1871. Βλ. Μ. Παρλαμᾶ, Ἱστορικὰ καὶ βιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Στεφ. Νικολαΐδου, «Κρ. Χρ.», τόμ. Γ', (1949), σ. 325). Χτίστηκε ὁμως στὴ θέση τοῦ παλιοῦ ποὺ γκαρμίστηκε ἀπὸ σεισμὸ τὸ 1856 (βλ. Σ τ α υ ρ ἄ κ η, Στατιστική, I, σ. 109). Τὸ κτήριο αὐτὸ ἦταν ὁ Μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἄγ. Τίτου, ποὺ οἱ Τοῦρκοι ἔκαμον τζαμί (Βεζιρ τζαμί). (Βλ. Ε α ν θ ο υ δ ῖ δ η, Ἡ ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, περ. «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. Β', τευχ. Β', (1913). Περιγραφή τοῦ παλιοῦ Βεζιρ τζαμιοῦ ἔχει ὁ E n l i y a Ç e l e b i, ὄπ. παρ., σ. 501. Ἀκόμη ἀναφέρεται στοὺς κώδικες τοῦ Τ.Α.Η. 48, σ. 139, 15, σ. 50 καὶ 80, σ. 105.

ἀξία του, μὰ τοὺς ἔκαμε ἐντύπωση τὸ χοντρό χαρτί μὲ τὴν τουρκικὴ γραφή.

Σήμερα στὸ Τ.Α.Η. ὑπάρχουν τρία ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν τὰ παραπάνω χωριά καὶ περιγράφουν πῶς ἐμφανίστηκε ὁ πληρεξούσιος τοῦ Μεγάλου Βεζίρη στὸ Ἱεροδικεῖο τοῦ Χάνδακα, γιὰ νὰ ἀναγγεῖλη ὅτι ὁ σουλιάνος παραχώρησε τὰ χωριά στὸν Κιοπρουλή· ὁ πληρεξούσιος αὐτός, ποὺ εἶναι ὁ Ἐμποῦ Βεκῆρ, Δεφτερδάρης τῆς Κρήτης, ζητᾷ νὰ σταλῆ ἀντιπρόσωπος, γιὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ σύνορά τους. Αὐτὸ καὶ γίνεται καὶ τὰ σύνορα, ποὺ χαρακτηρίζονται μὲ μιὰν ἀλυσίδα τοπωνυμίων, ἔξακριβώνονται ἀπὸ ἔμπειρους κατοίκους τῶν ἴδιων τῶν χωριῶν καὶ τῶν γειτονικῶν ὄλων. Τῆς πράξεις αὐτῆς ὑπογράφουν ὄλοι οἱ Τοῦρκοι ποὺ στάλθηκαν γιὰ μάρτυρες ἀπὸ τὸ Χάνδακα ¹⁴.

Παρακάτω δημοσιεύουμε τὴ μετάφραση μόνο ἐνὸς ἀπὸ τὰ τρία ἔγγραφα, γιὰτι μὴ κί' εἶναι ὅμοια μεταξὺ τους ἢ δημοσίεψη καὶ τῶν ἄλλων θὰ εἶχε σημασία μόνο ἀπ' τὴν ἀποψη τῶν τοπωνυμίων. Καὶ πάλι ὁμως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν μελετηθῆ τὰ σημερνὰ τοπωνύμια τῶν χωριῶν Ἁγιος Θωμᾶς καὶ Μαργαρίτες, πρᾶμα ποὺ δὲν ἔγινε ἀκόμη.

Κώδ. 2ος, σελ. 131, ἀριθ. μεταφρ. 372.

Αἶνος τῷ Θεῷ τῷ καλύπτοντι τοὺς ἐναρέτους καὶ εὐσεβεῖς αὐτοῦ δούλους διὰ τῶν ἀνατολῶν καὶ τῶν δύσεων τοῦ ἡλίου. Αἶνος καὶ εὐχαριστίαί τῷ προφήτῃ Μωάμεθ, τὸ ἔλεος τοῦ ὑψίστου ἐπ' αὐτοῦ, ἐπὶ τῶν ἐταίρων καὶ τῶν συναγωνισαμένων μετ' αὐτοῦ.

Αἰτία τῆς γραφῆς τοῦ παρόντος ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ βιβλίῳ εἶναι ἡ ἐξῆς:

Ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τοῦ Ἱεροῦ τούτου Συμβουλίου ὁ διακεκριμένος καὶ ἐκλυμπρότατος Ἐμποῦ Βεκῆρ Ἐφένδης Δεφτερδάρης ¹⁵ τῆς νήσου Κρήτης, τιμηθεὶς διὰ τῆς ιδιότητος τοῦ πληρεξουσίου ἐπιτρόπου διὰ τὴν κατωτέρω ὑπόθεσιν ἐκ μέρους τοῦ τιμῶντος καὶ κλείζοντος τὸ ὑπόρρημα τῆς Μεγάλης Βεζιρείας ¹⁶, τοῦ σιερεοῦντος τὰς βάσεις τῆς

¹⁴) Κώδ. 2ος, σελ. 127, 129, 131. Βλ. καὶ Ν. Σταυρινίδη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σφακίων, «Κρ. Χρ.», τόμ. Θ', σ. 255, σημ. 79. Στὴ σελίδα τούτῃ δημοσιεύεται τουρκικὸ ἔγγραφο τοῦ 1694 ὅπου τὰ παραπάνω χωριά ὀνομάζονται «βακουφικά χωρία τοῦ ἀειμνήστου Μ. Βεζύρου». Κί' εἶναι φυσικὸ ποὺ ἀνσφάρονται ἔτσι, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος τὰ εἶχε δωρήσει στὸ Βεζίρ Ἰσαμί. Ἐξᾶλλου οἱ πιὸ γέροι τῆς Ἀγ. Βαρβάρας θυμοῦνται πῶς οἱ φόροι ποὺ πλῆρωναν δὲν πήγαιναν «στὸ κοινὸ ταμεῖο», γιὰτι τὸ χωριὸ ἦταν βακουφικὸ.

¹⁵) Δεφτερδάρης ἦταν ἀνώτερος οἰκονομικὸς ὑπάλληλος, κάτι σὰν ὑπουργὸς τῶν οἰκονομικῶν. Βλ. Olivier, ὅπ. παρ., σελ. 181 καὶ Σταυρινίδη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σφακίων, «Κρ. Χρ.» Θ', σελ. 237, σημ. 20.

¹⁶) Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦτο βλ. Olivier, ὅ. π., σελ. 177.

εὐτυχίας καὶ τῆς δόξης τῆς Αὐτοκρατορίας, τοῦ πεπρωκισμένου μὲ ὄλας τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ ἠθικὰ προσόντα, τοῦ κλεῖσματος καὶ ἀγλαΐσματος τῶν Βεζιρῶν, ἐνδοξοτάτου καὶ εὐδαίμονος Ἀχμέτ Πασᾶ, οὗ ἄπειρον εἶη τὸ κλέος καὶ ἡ δόξα, καὶ κατέθεσε διὰ τῆς ἐκτεθείσης ἰδιότητός του τὰ ἐξῆς:

Ὁ Σουλτάνος τῶν Σουλτάνων καὶ ἡγεμῶν τῆς ὑψηλίου, ὁ Βασιλεὺς τῶν Βασιλέων καὶ κοσμοκράτωρ, ὁ ἀπόγονος καὶ κληρονόμος τοῦ Χαλίφου Σουλεϊμάν, ὁ Σουλτάνος Γαζῆ Μεχμέτ Χάν, υἱὸς τοῦ ὑπὲρ τῆς θρησκείας μαρτυροῦσαντος Σουλτάν Ἰμπραχίμ¹⁷, ἠὺδόκησεν, ὅπως δι' αὐτοκρατορικοῦ αὐτογράφου καὶ τίτλου αὐτοκρατορικοῦ ἐκχωρήσῃ τῶ ἐντολοδότῃ μου τὸ γνωστὸν χωρίον Ἁγία Βαρβάρα κείμενον ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μονοφατίου, Ὑποδιοικήσεως Χάνδακος. Αἰτοῦμαι ὄθεν, ὅπως μεταβάντες ἐπὶ τόπου ἐρωτήσωμεν καὶ ἐξετάσωμεν εἰδικοὺς καὶ πεπειραμένους κατοίκους τῶν πέριξ χωρίων καὶ πληροφορηθέντες τὰ ὄρια τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοποθετήσωμεν νέα καὶ στερεὰ ὁρόσημα τῆς περιφερείας ταύτης.

Συμμορφούμενοι πρὸς ταῦτα ἀπεστείλαμεν ἐκ μέρους τοῦ Ἱεροδικείου τὸν Μεβλάνα¹⁸ Μεχμέτ, ὅστις μεταβὰς ἐπὶ τόπου ὁμοῦ μετὰ τῶν κἀνωθι τοῦ παρόντος ὑπογεγραμμένων Μουσουλμάνων παρετήρησε καὶ ἐξηκρίβωσε τὰ ὄρια τοῦ χωρίου τούτου, καλέσας πρὸς τοῦτο, πρὸς παροχὴν περισσοτέρων πληροφοριῶν, καὶ τοὺς ἀκολούθους κατοίκους τῶν πέριξ χωρίων: Τοὺς Παπᾶ Δημήτριον υἱὸν Μανιοῦ, Παπᾶ Πέτρον υἱὸν Θεοδώρου, Μιχαήλ υἱὸν Ἀνδρέα, Ἀντώνιον υἱὸν Κωνσταντίνου, Ἰωάννην υἱὸν Μανιοῦ καὶ λοιποὺς φόρου ὑποτελεῖς ἐκ τοῦ χωρίου Ἁγίος Θωμᾶς· τοὺς Καλὸν υἱὸν Ἰωάννου, Παπᾶ Γιακουμῆν υἱὸν Γεωργίου, Παπᾶ Κωνσταντῖνον υἱὸν Μιχαήλ, Γεώργιον υἱὸν Νικολάου καὶ λοιποὺς φόρου ὑποτελεῖς ἐκ τοῦ χωρίου Ἀζέντι¹⁹· τοὺς Κωνσταντῖνον υἱὸν Νικολάου, Γεώργιον υἱὸν Σερέπετη²⁰, Παπᾶ Μανιὸν

¹⁷) Γιὰ τὸ σουλτάνο τοῦτο καὶ γιὰ τὸ γιό του Μεχμέτ Δ', πού στὰ χρόνια του ἔπεσε τὸ Μ. Κάστρο, γράφει μὲ λεπτομέρειες στὸ κεφ. 50 τοῦ τόμ. X τῆς *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Πέστη, 1835) ὁ Joseph von Hammer.

¹⁸) Μεβλάνας = Κύριος, ὁ κύριός μας. Τὸν τίτλον αὐτὸ ἔφεραν ὑπάλληλοι τοῦ Ἱεροδικείου, πού στέλλονταν γιὰ ἐκτέλεση ὑπηρεσίας.

¹⁹) Τὸ χωριὸ Ἀζέντι (ἀπὸ τὸ Αὐξέντιος) βρισκόταν πρὸς τὰ ΒΑ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας. Τὸ χωριὸ τοῦτο πού ὑπῆρχε καὶ πρὶν τὴν τουρκικὴν κατάκτηση, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ ἐγγράφο τοῦτο καὶ τὰ χριστιανικὰ ὀνόματα τῶν κατοίκων του πού ἀναφέρονται, ἔγινε ἀργότερα τουρκοχώρι. Σήμερα στὴ θέση του βρῖσκονται ἐρείπια. Τὸ χωριὸ καταστράφηκε στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1897. Ὁ Σταυράκης τὸ ἀναφέρει στὴ Στατιστικὴ, II, σ. 53, ἀρ. 842 καὶ σ. 128 (πίν. 13).

²⁰) Σερέπετης εἶναι οἰκογενειακὸ ὄνομα, πού ἀναφέρεται πολλὰς φορὰς

υἰὸν Γεωργίου καὶ λοιποὺς φόρου ὑποτελεῖς ἐκ τοῦ χωρίου Πρινιά· τοὺς Φραγκιᾶν²¹ υἰὸν Ἰωάννου, Μιχαὴλ υἰὸν Κωνσταντίνου, Ἰωάννην υἰὸν Σταματίου, Κωνσταντῖνον υἰὸν Μιχαὴλ καὶ λοιποὺς φόρου ὑποτελεῖς ἐκ τοῦ χωρίου Πανασός²²· τοὺς Παπᾶ Μιχάλην υἰὸν Ἰωάννου, Ἰωάννην Τουλούμην υἰὸν Δράκου, Μιχαὴλ υἰὸν Δράκου, Γεώργιον υἰὸν Μιχαὴλ καὶ λοιποὺς φόρου ὑποτελεῖς ἐκ τοῦ χωρίου Ἐπάνω Μούλλια²³· τοὺς Ἰωάννην υἰὸν Μάρκου, Μιχαὴλ υἰὸν Γεωργίου, Ἰωάννην υἰὸν Νικολάου καὶ λοιποὺς φόρου ὑποτελεῖς ἐκ τοῦ χωρίου Μουρνιά²⁴· τοὺς Ἰωάννην υἰὸν Φακηδάρη, Κωνσταντῖνον υἰὸν Ἰωάννου, Μιχαὴλ υἰὸν Κωνσταντίνου καὶ λοιποὺς φόρου ὑποτελεῖς ἐκ τοῦ χωρίου Κράντος²⁵. Γενομένης δὲ ἀρχῆς τῆς ἐξακριβώσεως τῶν ὀρίων ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τῶν ἐκ τοῦ εἰρημένου χωρίου Ἁγία Βαρβάρα προσαχθέντων πρὸς ὑπόδειξιν τῶν ὀρίων τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου Νικολάκη υἱοῦ Τζώριτζη²⁶, Κωνσταντίνου υἱοῦ Ἰωάννου, Νικολάου υἱοῦ Πέρη²⁷, Ἰωάννου υἱοῦ Νικολάου, Μανιοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου, Γεωργίου υἱοῦ Θαλασσινοῦ²⁸ καὶ λοιπῶν φόρου ὑποτελῶν, καθωρίσθησαν ταῦτα ὡς ἐξῆς :

στά τουρκικὰ ἔγγραφα, (ὅπως μὲ ἐβεβαίωσε ὁ κ. Σταυρινίδης). Στὸ χωριὸ Σκαλάκι τῆς ἐπαρχ. Πεδιάδος καὶ στὴν κειτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου συναντοῦμε πάλι κάποιον Νικόλ. Σερέπετη μετὰ χρονολογία 1618.

²¹) Συνηθέστερος τύπος τοῦ ὀνόματος εἶναι Φραγκιός· καὶ τὰ δυὸ ἀκούγονται καὶ σήμερα.

²²) Σ τ α υ ρ ᾶ κ η ς, II, σ. 55, ἀρ. 890. Ἀνήκει στὴν ἐπαρχ. Καινούργιου.

²³) Σ τ α υ ρ ᾶ κ η ς, II, σ. 55, 889. Τῆ λέξη Μούλλια ἐτυμολογεῖ ὁ Σ. Ξανθοῦδιδης («ὠνομάσθησαν οὕτω διότι κείμενα εἰς καταφύρειαν...φαίνονται μουλλωμένα, ἤτοι κεκλιμένα καὶ χαμηλά») στὴ μελέτη του «Γλωσσικαὶ ἐκλογαί», περ. «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΚΗ', (1916), Λεξικ. Ἀρχ., σελ. 146 - 7.

²⁴) Σ τ α υ ρ ᾶ κ η ς, II, σ. 49, ἀρ. 754. Σήμερα τὸ χωριὸ τοῦτο εἶναι τελείως καταστρεμμένο.

²⁵) Πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Κράντος (Σ τ α υ ρ ᾶ κ η ς, II, σ. 54, ἀρ. 858), ποῦ δὲν ὑπάρχει καὶ αὐτὸ σήμερα. Ἦταν τουρκοχώρι (πρὸβλ. Σ τ α υ ρ ᾶ κ η ς, ὄπ. παρ., πίν. 13, σ. 129) καὶ εἶχε τὴν ἴδια τύχη μετὰ τὸ Ἀξέντι (σημ. 19).

²⁶) Ὁ συνηθισμένος στά Ἐφτάνησα τύπος αὐτὸς δὲν ἀκούεται τώρα στὴν Κρήτη. Τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας ὅμως δὲν ἦταν καθόλου ἀσυνήθιστος φαίνεται. Σήμερα κοινότητα εἶναι τὸ οἰκογενειακὸ Τζωριτζάκης.

²⁷) Ὑπάρχει στὴν Ἁγ. Βαρβάρα τοπωνύμιο «στοῦ Μέρη τὰ Λιβάδια», (βλ. καὶ Ἀ ν α γ ν ω σ τ ὀ π ο υ λ ο υ, Κρητικὰ ἰδιώματα, περ. «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΔΗ', (1926), σ. 166) ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ νὰ διαβάσωμε Μέρη καὶ στοῦ ἔγγραφο.

²⁸) Τὸ ὄνομα τοῦτο ἀναφέρεται στὴν Κρήτη ἀπ' τὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα στὸν κατάλογο τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν, ποῦ δημοσίεψε ὁ Ἄ. Π. Κεραμεὺς ἀπὸ χειρόγραφο (τοῦ XIV [;] αἰῶνα) τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, (Ἱεροσολυμ. Βιβλιοθήκη, τόμ. Β', σελ. 320 ὁ ἴδιος κατάλογος ἀνατυπωμένος στοῦ E. Gerland, Histoire de la Noblesse crétoise, Παρίσι, 1907, σελ. 196 -

Κάτωθεν τοῦ πρὸς ἀνατολὰς δρόμου τοῦ ὀνομαζομένου Ἀχειροποιήτος καὶ διὰ τοῦ ἀγροῦ Μαρίνου Καβαλλάρη κειμένου ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Ἀγία Βαρβάρα καὶ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Πετούμενη φθάνομεν διὰ τοῦ ἀγροῦ τοῦ Μάρκου Καβαλλάρη²⁹ κειμένου ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ χωρίου Ἀξέντι εἰς τὴν ἀτραπὸν, ἣς εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀγροῦ τούτου, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ ποταμοῦ πρὸς τὰ κάτω φθάνομεν εἰς τὸν δρόμον Ἀγίας Βαρβάρας, ἐκεῖθεν πάλιν διὰ τοῦ ἰδίου ποταμοῦ, διὰ τῆς γωνίας τοῦ κερασόκηπου τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Οὐβαζέρη (;)³⁰ κειμένου ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Ἀξέντι κάτωθεν τοῦ ἀγροῦ τοῦ Γιανᾶ³¹ Ἰμπρίζου φθάνομεν εἰς τὴν Ἀσπρη Βρύσι. Ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δέιου εἰς τὸν ποταμὸν Ἀγίας Βαρβάρας, ἐκεῖθεν δὲ μεταξὺ τῶν ἔναντι τοῦ ποταμοῦ τούτου δύο κερασεῶν εθρισκομένων ἐντὸς τοῦ κήπου τοῦ Βεκῆρ Μπεσὲ ἀνερχόμεθα εἰς τὸν δρόμον, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δρόμου εἰς τὴν πέτραν Μαρτικουδιά, ἐκεῖθεν πρὸς τὰ ἄνω ἀνε-

170 καὶ Σ. Λάμπρου, Μικταὶ σελίδες, Ἀθήνα, 1905, σελ. 432 - 3). Ἐδῶ οἱ Θαλασσινοὶ ἀναφέρονται ὡς κάτοικοι τῆς Κίσαμος. Στὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ Θαλασσινοὺς ἀναφέρει καὶ ὁ Gerland (ὄπ. παρ., σ. 67). Τέλος ἄλλοι τρεῖς Θαλασσινοὶ ὑπάρχουν σ' ἓνα κατάλογο τῶν εὐγενῶν, ποὺ ἦρθαν στὴν Κρήτη μετὰ τὸ 1453. Τοῦ καταλόγου τούτου δύο μεταγενέστερα ἀντίγραφα ἀπ' τὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Ζάκυνθο, ἀφοῦ δημοσιεύτηκαν τὸ καθένα ἀπὸ δύο φορὲς (ἀπ' τὸ Χιώτη καὶ Σάθα τὸ δεύτερο, ἀπ' τὸ Βερνάρδο καὶ τὸ Μουστοξυδῆ τὸ πρῶτο) ξαναδημοσιεύονται στὴν Ἱστορία τῆς κρητικῆς Εὐγενείας ἀπ' τὸν Gerland (σελ. 171 - 177). Σήμερα στὴν Ἀγ. Βαρβάρα ὑπάρχουν πολλοὶ μὲ τὸ οἰκογενειακὸ Θαλασσινάκης καὶ δλόκληρο ἓνα μετόχι (συνοικία) τοῦ χωριοῦ ὀνομάζεται Θαλασσιανὰ.

²⁹⁾ Στὸς καταλόγους τοῦ χρονικοῦ τοῦ Τρίναν συναντοῦμε συχνὰ αὐτὸ τ' ὄνομα. Ἔχομε Cavallari ἀνάμεσα στοὺς cittadini τῶν Χανίων, Cavallaro, nobilis Cretensis τοῦ Χάνδακα καὶ Kavallaro στὸν κατάλογο τῶν cittadini τῆς ἴδιας πόλης (πρβλ. Μ. Μανούσκα, Ἡ παρὰ Τρίναν ἀπογραφή τῆς Κρήτης καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν Οἰκῶν Κερκύρας, «Κρητ. Χρονικά», τόμ. Γ', (1919), σσ. 53, 48, 50). Κι ἄλλον ἓνα Καβαλλάρη συναντοῦμε σ' ἐπιγραφή τοῦ 1570 ἀπὸ τὴν Κριτσά Μεραμπέλλου (βλ. Σ. Ξανθοῦδιδου, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης, περ. «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΙΓ', (1903), σελ. 69). Ἀσφαλῶς βρισκόμαστε μπρὸς σὲ μιὰ μεγάλη οἰκογένεια ξαπλωμένη σ' ὅλη τὴν Κρήτη, καὶ δὲν εἶναι παράξενο, ποὺ συναντοῦμε τὸ ὄνομα τοῦτο καὶ στὴν Ἀγ. Βαρβάρα.

³⁰⁾ Ὁ μεταφραστὴς δὲν εἶναι βέβαιος ἂν διαβάζει σωστά.

³¹⁾ Τὸ ὄνομα Γιαννᾶς δὲν εἶναι καθόλου συνηθισμένον σήμερα. Ὅμως φαίνεται πὼς ἀκουγόταν συχνὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, γιὰ τὸ συναντοῦμε καὶ σ' ἄλλο τουρκικὸν ἐγγράφο τοῦ 1614. (βλ. Ξανθοῦδιδου, Κρητικὰ συμβόλαια, περ. «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. Α', (1912), σ. 50). Ὁ ἴδιος Ξανθ. (ὄπ. παρ., σελ. 362) γράφει: «Γιαννᾶς=Γιάννης, Ἰωάννης». βλ. καὶ Σταυρινίδου, Συμβολή., ὄπ. παρ., σελ. 249, ὑποσ. 48.

χόμεθα εις τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους καὶ ἐκεῖθεν διὰ τοῦ βράχου εἰς τὸν λόφον Πιρκουσιὰ. Ἐκεῖθεν διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀμπέλου τοῦ Γιάννη υἱοῦ Σπύρου, κειμένης ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Ἀξέντι, κατερχόμεθα πρὸς τὸν δρόμον, ἐκεῖθεν κατερχόμεθα εἰς τὸν ποταμόν, ὅστις εὐρίσκεται ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Μαῦρα Χαράκια, ἐκεῖθεν διὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ χωρίου Πρινιά ἐρχόμεθα ὀλίγον τι, ἐκεῖθεν φθάνομεν εἰς τὴν γνωστὴν μεγάλην πέτραν ὀνομαζομένην Πέτρα τοῦ Τυριοῦ· ἐκεῖθεν κάτωθεν τοῦ μετοχίου τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Ψαθᾶ ἐρχόμεθα εἰς τὸν ὄρθιον ριζιμιὸν βράχον, ἐκεῖθεν εἰς τὸν μέγαν βράχον, ὀνομαζόμενον Μοναχὸ Χαράκι καὶ ὅστις εἶναι εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κοινοτικῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Πρινιά· ἐκεῖθεν πρὸς τὰ ἄνω εἰς τὸν λόφον Γαῖδουράκι, ἐκεῖθεν πρὸς τὰ ἄνω εἰς τὸν ὑψηλὸν λόφον τὸν ὀνομαζόμενον Παλιὰ Βίγλα καὶ ὅστις εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Πανασός. Ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δέτου πρὸς τὰ κάτω ἐρχόμεθα εἰς τὸν λόφον Ἀρκαλοκέφαλο, ἐκεῖθεν πρὸς τὰ κάτω κατερχόμεθα εἰς τὸν Ξηροπόταμον καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸν μικρὸν ριζιμιὸν βράχον, ὅστις εὐρίσκεται ἄνωθεν τοῦ δρόμου τοῦ βουνοῦ, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δρόμου φθάνομεν ἄνωθεν τοῦ μετοχίου Πυρτί τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Τζαγκαροπούλου³². Ἐκεῖθεν φθάνομεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν τεσσάρων δρόμων, ἐκεῖθεν πάλιν διὰ τοῦ δρόμου φθάνομεν εἰς τὸ ἡρειπωμένον πατητήριον τοῦ Ἰωάννου Δαμίγου (;)³³, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ μέγαν δέτου τοῦ εὐρισκομένου ἄνωθεν τοῦ χωρίου Πανασός φθάνομεν εἰς τὴν γνωστὴν τοποθεσίαν Ἀτζοῦ Πορτί· ἐκεῖθεν πάλιν διὰ τοῦ δέτου εἰς τὸ ἡρειπωμένον πατητήριον τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Μιχάλη Ποροτιᾶ³⁴, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δέτου πρὸς τὰ κάτω εἰς τὴν δημοσίαν ὁδὸν τὴν εὐρισκομένην εἰς τὴν τοποθεσίαν Λιβάδια Μουλ-

³²) Πρόκειται γι' ἄλλη μεγάλη κρητικὴ οἰκογένεια. Τζαγκαρόπουλους ἔχομε *nobiles cretenses* καὶ *cittadini* στὸ Χάνδακα καὶ *cittadini* στὰ Χανιά τὴν ἐποχὴ τούτη. (Βλ. Μανούσκα, Ἡ παρὰ Τρίναν ἀπογραφή..., ὅπ. παρ., σσ. 49, 51, 54).

³³) Δαμίγους ἔχομε στὸν Τρίναν ἀνάμεσα στοὺς *cittadini* τῶν Χανιῶν. Δυστυχῶς ἡ ἀνάγνωση δὲν εἶναι σίγουρη, γιὰ νὰ βγάλωμε ἀπ' τὸ ἔγγραφο μας τὸ συμπέρασμα πὼς ὑπῆρχε ἡ οἰκογένεια τούτη καὶ στὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα.

³⁴) Αὐτὸς πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἰδιοκτήτης τῆς περιοχῆς ἐκεῖνης. Σήμερα τὸ ἴδιο μέρος λέγεται Μποροθιανά, τοπωνύμιον ποῦ θὰ ἔμενε χωρὶς ἔτυμολογία, ἂν δὲν ξέραμε τὸ ἔγγραφο τοῦτο, ἀφοῦ τὸ οἰκογενειακὸ αὐτὸ δὲ σώζεται σήμερα. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ τοπωνύμια σὲ -ανά προέρχονται συνήθως ἢ ἀπὸ οἰκογενειακὰ ὀνόματα ἢ ἀπὸ ὀνόματα χωριῶν, (πρβλ. τὰ σημερινὰ τοπωνύμια τῆς Ἀγ. Βαρβάρας Καμπιθιανὰ ἀπὸ τὸ οἰκ. Καμπιτάκης, Κασοθιανὰ ἀπὸ τὸ οἰκ. Κασοτάκης, Οὐλασσιανὰ, Λυδιανὰ κ.τ.λ. ἀκόμη Μουλλιανὸ ἀπὸ τὸ χωριὸ Μούλλια στὸ ἴδιο τὸ ἔγγραφο μας παρακάτω).

λιανά' ἐκεῖθεν ἀνερχόμενοι ὀλίγον διὰ τοῦ μικροῦ ποταμοῦ τοῦ εὐρισκομένου ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Ἀρκόλακκος τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Μούλλια, ἐκεῖθεν ἀνερχόμεθα διὰ τοῦ δέτου τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀμπέλου Κων)νου Ἀμπελικοποῦλου καὶ διὰ τοῦ δέτου τοῦ εὐρισκομένου ἄνωθεν τοῦ πατητηρίου τοῦ εἰρημένου Κων)νου φθάνομεν εἰς τὸ πατητήριον τοῦ Γεωργίου Πέρη. Ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δέτου πρὸς τὰ ἄνω φθάνομεν κάτωθεν τοῦ λόφου Τσουβίρα καὶ εἰς τὸν τοῖχον τὸν ὑπάρχοντα μεταξὺ τῶν ἀμπέλων Γιακουμή, Θεοδώρου καὶ Κων)νου Μαρμάνη, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ τοίχου φθάνομεν εἰς τὸν δρόμον τοῦ χωρίου Μούλλια, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δέτου εἰς τὸ πατητήριον τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Μιχάλη Νιάρη. Ἐκεῖθεν εἰς τὸν δρόμον τοῦ χωρίου Μουρνιά, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δρόμου εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν τεσσάρων δρόμων, ἐκεῖθεν κατ' ἐνθεῖαν διὰ τοῦ δρόμου εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν τριῶν δρόμων, ἐκεῖθεν προχωροῦντες ὀλίγον διὰ τοῦ δρόμου τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Μουρνιά ἀνερχόμεθα εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ μικροῦ λόφου, ἐκεῖθεν κάμπτομεν ὀλίγον διὰ τοῦ δέτου καὶ διὰ τοῦ τοίχου τῆς ἀμπέλου τοῦ εὐρισκομένου ἄνωθεν τοῦ πατητηρίου τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Σταματιᾶ φθάνομεν εἰς τὴν τοποθεσίαν Πήγαϊδος. Ἐκεῖθεν πρὸς τὰ ἄνω εἰς τὸν λόφον Βαρσόνερο, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δέτου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγροῦ τοῦ Τατὰρ Ἀλῆ Βέη, κειμένου ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Μουρνιά, ἐκεῖθεν εἰς τὴν γνωστὴν τοποθεσίαν Κουρνῆ Ἁγιά Χιῶνα εὐρισκομένην εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Κράντος καὶ ἐκεῖθεν κατ' ἐνθεῖαν γραμμὴν διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀμπέλου τοῦ Γιάννη Ρουμπαδιομπάρου κειμένης ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Βρυσίδι, εὐρισκομένης ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Ἁγιος Θωμᾶς φθάνομεν εἰς τὴν ἀτραπὸν, ἣτις εὐρίσκεται ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἀμπέλου τοῦ Παπᾶ Βετίτζη. Ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δρόμου φθάνομεν εἰς τὴν τοποθεσίαν Βαγιωνιά, ἣτις κεῖται ἄνωθεν τῆς ἀμπέλου τοῦ Νικολάου Σαλβάρη, ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δέτου καὶ ἄνωθεν τῆς ἐκκλησίας (μοναστήρι) τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου⁸⁵ φθάνομεν εἰς τὸν μεγάλον δρόμον· ἐκεῖθεν διὰ τῆς ἀμπέλου τῆς Ἐργίνας⁸⁶ Καργιαμοπούλας, εὐρισκομένης ἐντὸς τῆς περιοχῆς

⁸⁵ Καὶ σήμερον στὸ ἴδιο μέρος ὑπάρχει ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γιάννη, πού δὲν μποροῦμε νὰ βεβαιώσωμε, ἂν εἶναι τόσο παλιὰ ὡς τὸ ἐγγράφο. Ὅμως κι ἂν εἶναι νεώτερη ἔχει χτιστῆ ἀσφαλῶς στὸ ἴδιο μέρος τῆς παλιᾶς, γιατί πολὺ κοντὰ ὑπάρχει τοπωνύμιο («στοῖ Καλογράς») πού ὑποδηλώνει παλιὰ ὑπαρξὴ μοναστηριοῦ, πρᾶμα πού μᾶς λέει τὸ ἐγγράφο.

⁸⁶ Ἐργίνα εἶναι κύριο ὄνομα, πού ὁ Ξανθοῦδίδης ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ Ρεγίνα (Regina). Καὶ τὸ δεύτερο καὶ τὸ πρῶτο ἀκούονται σήμερον στὴν Κρήτη. (Βλ. Ξανθοῦδίδης, Κρητικὰ Συμβόλαια..., «Χριστ. Κρήτη», Α' (1912), σ. 80, σημ. 2).

τοῦ μετοχίου Μεγάλη Βρύση καὶ διὰ τοῦ δέτου, ὅσις εὐρίσκεται μεταξὺ τῆς ἀμπέλου ταύτης καὶ τῆς ἀμπέλου Γεωργίου Θαλασσινοῦ, φθάνομεν εἰς τὸν λόφον Κλήμα (:). Ἐκεῖθεν διὰ τοῦ τοίχου τοῦ εὐρισκομένου μεταξὺ τῶν ἀμπέλων τῶν φόρου ὑποτελῶν Μήτσου καὶ Νιάφα φθάνομεν εἰς τὴν τοποθεσίαν Πόρου καὶ κλήμο⁸⁷ ἐκεῖθεν διὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ εἰς τὸ πατητήριον τοῦ φόρου ὑποτελοῦς Φραντζεοκίνη⁸⁸ καὶ ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δρόμου τοῦ εὐρισκομένου μεταξὺ τῶν τοίχων τῶν ἀμπέλων τοῦ Μετοχίου Μεγάλη Βρύση, ὑπαγομένου εἰς τὸ χωρίον Ἁγ. Θωμᾶς καὶ τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, κατερχόμεθα εἰς τὸν μέγαν δρόμον καὶ ἐκεῖθεν διὰ τοῦ δρόμου καταλήγομεν εἰς τὴν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ παρόντος ἀναφερθεῖσαν τοποθεσίαν Πετούμενη.

Μετὰ τὴν γενομένην δήλωσιν παρ' ἀπάντων τῶν παρισταμένων, ὅτι ταῦτα εἶναι τὰ ὅρια τοῦ χωρίου ἀπὸ παλαιωτάτων ἐτῶν καὶ ὅτι οὐδεμία ἀντίρρησης δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐπ' αὐτῶν, ἐτοποθετήθησαν μόνιμα καὶ στερεὰ διακριτικὰ ὁρόσημα ἐπὶ τῶν περιγραφέντων συνόρων τούτων. Καταγράψας δὲ πάντα ταῦτα ἐπὶ τόπου ὁ ἀποσταλεὶς Μεβλάνας, ἐπέστρεψεν εἰς εἰς τὸ Ἱεροδικεῖον, ὅπου καὶ ἀνέφερεν ἡμῖν τὴν προῶξιν ταύτην.

Τῇ αἰτήσει κατεχωρίσθη ἡ προῶξις αὕτη ὧδε τῇ δεκάτῃ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ τοῦ Ῥεμπιούλ Ἀχίρ τοῦ ἔτους χίλια ὕγδοήκοντα ἕνα⁸⁹.

Οἱ μάρτυρες :

Ἀχμέτ Ἀγάς υἱὸς Μεχμέτ διακεκριμένος προύχων, ἐκ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μεγάλου Βεζύρου.

Μουσλή Ἀγάς υἱὸς Ἀβδουλάχ, διακεκριμένος προύχων, Ἀγάς τῆς δεξιᾶς πτέρυγος Χάνδακος.

Ἐλιάς Ἀγάς υἱὸς Μουσταφᾶ, διακεκριμένος Σπαχής⁹⁰, Ἀγάς τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος Χάνδακος.

Χουσεῖν Ἀγάς υἱὸς Ὀσμάν, Κετχουνιάς⁴⁰ τοῦ Φρουράρχου Χάνδακος, διακρινόμενος μεταξὺ τῶν ὁμοίων του.

⁸⁷) Ἐδῶ τὸ χφ. εἶναι πολὺ δυσανάγνωστο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαβαστῆ τίποτα λογικόν. Οὔτε τὰ σημερινὰ τοπωνύμια μᾶς βοηθοῦν.

⁸⁸) 25 Αὐγούστου 1671 μ. Χ.

⁸⁹) Κατώτερος φεουδάρχης (πρβλ. Ν. Σταυρινίδη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορ. τῶν Σφακιῶν, ὅπ. παρ., σσ. 238 - 239, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

⁴⁰) Ἡ Κεχαγιάς ὑπῆρχε πάντα κοντὰ σὲ κάθε πασά καὶ προϊστάμενο ὑπηρεσίας καὶ τὸν ἀντιπροσώπευε σὲ κάθε περίπτωσι, διεκπεραιώνοντας σχεδὸν ὅλες τὶς ὑποθέσεις χωρὶς τὴν ἀνάμιξη τοῦ τελευταίου (βλ. Μ. Savary, Lettre sur la Grèce, Παρίσι, 1788, σ. 331· πρβλ. καὶ Ν. Σταυρινίδη, ὁ. π., σ. 246, σημ. 31).

Χασάν Ἄγας υἱὸς Ἀβδουλλάχ, διακρινόμενος μεταξὺ τῶν δημῶν του, Κετχουντάς Τασλή Τάμπιας⁴¹.

Ἄσμαν Ἄγας υἱὸς Ὀρούτζ, διακεκριμένος Σπαχῆς, ἀρχηγὸς τῶν Κουμπαρατζιγῶν⁴² Χάνδακος.

Μεχμέτ Βέης υἱὸς Δεοβίς, διακρινόμενος μεταξὺ τῶν δημῶν του, ἀρχηγὸς τῶν ταγματίων τῆς δεξιᾶς πτέρυγος Χάνδακος.

Βελή Τσαοὺς υἱὸς Τζαφέρ, διακεκριμένος στρατιωτικὸς, λοχίας δεξιᾶς πτέρυγος Χάνδακος.

Μεχμέτ Τσαοὺς υἱὸς Μουσταφᾶ, διακεκριμένος στρατιωτικὸς, λοχίας ἀριστερᾶς πτέρυγος Χάνδακος.

Σουλεϊμάν Βέης υἱὸς Μεχμέτ, διακρινόμενος μεταξὺ τῶν δημῶν του, ἀρχηγὸς ταγματίων φρουρᾶς Χάνδακος.

Μουράτ Ἄγας υἱὸς Χαλίλ, διακεκριμένος προύχων, ἀρχηγὸς τῶν Κὸλ Μπακῆ⁴³ Χάνδακος.

Χαλίλ Τσελεμπῆς υἱὸς Ἰμπραχίμ, διακρινόμενος μεταξὺ τῶν ὁμοίων του, Γραμματεὺς τοῦ Δεφτεροδέρη Χάνδακος.

Ἀχμέτ Ἄγας υἱὸς Μουράτ, διακρινόμενος μεταξὺ τῶν ὁμοίων του, ἀκόλουθος Δεφτεροδέρη Χάνδακος.

Σινάν Ἄγας υἱὸς Μουσταφᾶ, διακρινόμενος μεταξὺ τῶν δημῶν του, ἀρχηγὸς ταγματίων ἀριστερᾶς πτέρυγος Χάνδακος.

Ἰσμαήλ Βέης υἱὸς Βαϊράμ, Σπαχῆς χωρίου Ἀσίτες⁴⁴.

Γιουσσοφ Βέης υἱὸς Ἀβδουλλάχ, Σπαχῆς χωρίου Πανασός.

Χασάν Βέης υἱὸς Ἀβδουλλάχ, Σπαχῆς χωρίου Κυρμουσῆ⁴⁵.

Ἄλῆ Βέης υἱὸς Κασίμ, Σπαχῆς χωρίου Πανασός.

Μεχμέτ Βέης υἱὸς Δεοβίς, Σπαχῆς χωρίου Κεράσα⁴⁶.

Ἄλῆ Βέης υἱὸς Σινάν, Σπαχῆς χωρίου Ἁγίος Μύρων⁴⁷.

Χουσεῖν Βέης υἱὸς Ἰμπραχίμ, Σπαχῆς χωρίου Νησί⁴⁸.

Ἰμπραχίμ Βέης υἱὸς Ἀβδουλλάχ, Σπαχῆς Καινούριου Χωριοῦ⁴⁹.

41) Ἡ πέτρινη τάμπια ἔτσι λεγόταν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἓνα ἐξωτερικὸ πρό-
πύργιο τοῦ Χάνδακα, ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν Πόρτα τῶν Χανιῶν. Τὸν
καιρὸ τῶν Ἐνετῶν λεγόταν τοῦ Ἁγ Πνεύματος (S. Spirito).

42) Ὀλμοβολητῶν.

43) Τῶν ἐπιθρονητῶν τῆς οικονομικῆς υπηρεσίας.

44) Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, ὄπ. παρ., σ. 42, ἀρ. 597 - 8, (ἐπαρχ. Μαλεβυζίου).

45) Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, ὄπ. παρ., σ. 55, ἀρ. 874, (ἐπαρχ. Καινουργίου).

46) Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, ὄπ. παρ., σ. 42, ἀρ. 613, (ἐπαρχ. Μαλεβυζίου).

47) Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, ὄπ. παρ., σ. 42, ἀρ. 604, (ἐπαρχ. Μαλεβυζίου).

48) Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, ὄπ. παρ., σ. 31, ἀρ. 402, (ἐπαρχ. Ρεθύμνης).

49) Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, ὄπ. παρ., σ. 47, ἀρ. 703, (ἐπαρχ. Πεδιάδος).

Τ Α Τ Ο Π Ω Ν Υ Μ Ι Α

Ὅπως εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχή, μεγάλη σημασία ἔχει τὸ ἔγγραφο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν τοπωνυμίων. Ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ὀνομάτων τῶν διαφόρων τόπων μαθαίνομε πὼς τὰ σύνορα τοῦ χωριοῦ ἦταν τὰ ἴδια μὲ τὰ σημερινὰ ἀπὸ τὸ 17^ο αἰῶνα. Βέβαια πολλὰ δὲ σώζονται, ἀπ' ὅσα ὅμως τοπωνύμια λέγονται καὶ σήμερα — καὶ ποὺ τὸ ἔγγραφο μᾶς δείχνει πόσο παλιὰ εἶναι — μποροῦμε νὰ κάμωμε τὴν παραπάνω ταῦτιση, κατὰ προσέγγιση φυσικά.

Εὐκόλα παρατηρεῖ κανεὶς πὼς τὰ περισσότερα τοπωνύμια, ἀπ' ὅσα δὲν σώζονται, χαρακτηρίζουν τὰ σύνορα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας μὲ τὰ καταστρεμμένα σήμερα χωριά Ἀξέντι, Γράντος καὶ Μουρνιά. Φαίνεται πὼς μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν χωριῶν αὐτῶν ἡ διακοπὴ τῆς ἐπικωνωνίας ἔκαμε νὰ ξεχαστοῦν τὰ ὀνόματα τοῦτα. Ἴσως καὶ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ν' ἀνῆκαν, δηλαδὴ νὰ λέγονταν, περισσότερο σ' ἐκεῖνα τὰ χωριά παρὰ στὴν Ἁγ. Βαρβάρα.

Ἀξιοπαρατήρητο εἶν' ἀκόμη ὅτι ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τοπωνυμίες μὲ γενικὴ κτητικὴ, τοῦ τύπου: «στοῦ Μαραγκοῦ τ' ἀμπέλι», «στοῦ Βούρου τὸ λάκκο», «στοῦ Μουσούραινας τὰ χαράκια», «στοῦ Μέρη τὰ λιβάδια»⁵⁰ κλπ., ἐνῶ συναντοῦμε στὴν πορεία γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν συνόρων κτήματα διαφόρων κατοίκων, ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὸ μικρὸ τους ὄνομα καὶ μὲ τὸ πατρώνυμό τους ἀκόμη, ὅπως: «ἀγρός τοῦ Μάρκου Καβαλάρη», «ἄμπελος τοῦ Γιάννη υἱοῦ Σπύρου», «πατητήριο τοῦ Γεωργίου Πέρι» κλπ. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ δείχνει πὼς τὰ τόσο κοινὰ σήμερα τοπωνύμια μὲ γενικὴ κτητικὴ δὲν εἶχαν ξαπλωθῆ ἀκόμη, τότε τουλάχιστον, στὴν περιοχὴ τῶν χωριῶν αὐτῶν.

Παρακάτω παραθέτομε ἓνα πίνακα τῶν τοπωνυμίων τοῦ ἔγγραφου καὶ μὲ τὴ σειρά ποὺ τὰ συναντοῦμε σ' αὐτό.

Ἀχειροποίητος· «Ἀχειροποίητοι» ὀνομάζονται εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, ποὺ πιστεύεται κι ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἐκκλησία, συνήθως τὴ δικτική, ὅτι δὲν ἔγιναν ἀπὸ ἀνθρώπινο χέρι. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς συνδέονται μὲ παλιὲς μεγάλες παραδόσεις καὶ θεωροῦνται ἀρχαιότητες. Ἀργότερα καὶ εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ διαφόρων Ἁγίων ἐπιστεύτηκε ἀπὸ τὸ λαὸ ὅτι ἦταν ἀχειροποίητες⁵¹. Ἐδῶ, ἡ ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ σ' ἓνα δρόμο μᾶς κάνει νὰ ἀναζητήσωμε μιὰ σχέση μὲ κάποιαν εἰκόνα. Ἡ παράδοση, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπῆρχε, δὲ σώζεται. Ἴσως

⁵⁰) Ὅλα τοπωνύμια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ.

⁵¹) Βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ τέχνῃ (Ἀθήνα, 1914), σ. 27 καὶ Θρησκευτ. καὶ Χριστιαν. Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. Β', (Ἀθήνα, 1937), στ. 253 - 255, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

μπορούμε να υποθέσουμε ότι σωζόταν στο χωριό 'Αξέντι, όπου οδηγοῦσε ὁ ἄχρηστος τώρα δρόμος.

Πετούμενη δὲ σώζεται.

Ἄσπη Βρύση καὶ σήμερα μιὰ πηγὴ ποὺ βρίσκεται μέσα στοῦ χωριό ὀνομάζεται ἔτσι, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ταυτιστῆ μὲ τὴν πηγὴ τοῦ ἔγγραφου, ὅσο κι ἂν βιαστῆ ἢ σειρὰ τῶν τοπωνυμίων.

Μαρικουνδιά: δὲν σώζεται. Ἴσως ἔχει δεύτερο συνθετικὸ -κουνδιά <·κουκκουνδιά ἀπὸ τὸ κούκκουνδο⁵³ (= πυρήνας καρποῦ).

Πικροσυνιά: δηλαδὴ πικρὴ συνιά. Δὲ σώζεται οὐτὶ αὐτό.

Μαῦρα χαράκια ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὰ σημερινὰ «Πρινιανὰ χαράκια», τὸ πλῆθος δηλ. τῶν βράχων, ποὺ γεμίζουν τὴ μικρὴ κοιλάδα, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπ' τὸν Πρινιαῖ.

Πέτρα τοῦ τυριῦ: εἶν' ἓνας ἀπ' τοὺς ποραπάνω βράχους, ποὺ ἔχει τὴ μορφὴ δυὸ τυριῶν τοποθετημένων ἀπάνω σ' ἄλλο. Σήμερα ὀνομάζεται «τῆς γράς τὸ τυρί».

Μοναχὸ χαράκι: δὲ σώζεται ἢ ὀνομασία.

Γαῖδουράκι: δὲν ξέρω, ἂν τὸ τοπωνύμιο σώζεται στὸν Πρινιαῖ.

Παλιὰ βίγλα: δὲ σώζεται.

Ἄρκαλοκέφαλο: ἄρκαλος + κεφάλι. Ἄρκαλος εἶναι δωρικὸς τύπος τοῦ ἄρκηλος. Κατὰ τὸν Ἡσύχιο ἔτσι ἔλεγαν οἱ Κρηῖτες τὸ σκανιζόχοιρο (ἀκανθόχοιρο), στὴν πραγματικότητα ὅμως λένε σήμερα, κι ἀσφαλῶς θὰ ἔλεγαν καὶ τότε, τὸ ζῶο ποὺ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα εἶναι γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα ἀσβὸς (τρόχος ὁ κοινός). Τὸ τοπωνύμιο σώζεται τὸ ἴδιο.

Πορτί: ὑποκορ. τοῦ (ιταλ.) πόρτα. Εἶναι καὶ σήμερα, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στοῦ ἔγγραφο, ἓνα μετόχι (συνοικία) τῆς Ἀγ. Βαρβάρας.

Ἄιζον πορτί: ἄγνωστη τοποθεσία.

Λιβάνια μουλλιανὰ: ἔτσι ἀκριβῶς λέγεται καὶ σήμερα.

Ἄρκόλακκος: τῶρα στοῦ ἴδιο περίπου μέρος ἔχομε τὴν ὀνομασίαν «Ἄρκολιό». Δυὸ ἐτυμολογίες εἶναι πιθανές: ἄρκόλακκος <ἄρκαλόλακκος (ἄρκαλος + λάκκος)⁵³ καὶ ἄρκόλακκος <ἄρκολιόλακκος (ὁ λάκκος, ἢ κοιλάδα τῶν Ἄρκολέων⁵⁴). Τὸ σημερινὸ ὄνομα συμφωνεῖ μᾶλλον μὲ τὴν δευτέρην ἐκδοχὴν.

⁵³) Ὁ πανελλήνιος τύπος εἶναι κουκκούδι, ποὺ ὁ Χατζιδάκις παράγει ἀπὸ τὸ κακ·οῦδι. Τὴν ἐτυμολογία δέχεται μ' ἐπιφύλαξιν κι ὁ Ν. Ἄνδριώτης ('Ἐτυμολογικὸ λεξικόν). Πιθανώτατα ὅμως εἶναι ὑποκορ. τοῦ κόκκος μὲ τὴν κατάληξιν -οῦδι (ἀγγελούδι, καλούδι, μαθητούδι, διαλεκτ. γροσοῦδι ἀντὶ γροσάκι κτλ.). δηλ. κουκκούδι > κουκκούδι (ἀφομοίωση).

⁵⁴) Γ. Χατζιδάκι, Περὶ ἀνομοιώσεως ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλληνικῇ, Μεσ. καὶ Νέα Ἑλληνικά, σ. 323 κέξ.

⁵⁵) Ἄρχολέοι φαίνεται πῶς ἦταν ὁ ἀρχικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος: ὡστόσο ὁ

Τσουβίρα ὁ λόφος ὀνομάζεται σήμερα «Τζιβέρα».

Πήγαϊδος· μεγεθυντικὸ τοῦ πηγάϊδι ἀντὶ τοῦ κοινοῦ πηγάδι (ἀπὸ τὴν πηγὴ). Σώζεται καὶ σήμερα.

Βαρσόνερο· ἴσως ἀπὸ τὸ βαρσαμόνερο⁵⁵ (βάλσαμο + νερό). Δὲ λέγεται πιά.

Κουρνή Ἁγιά Χιώρα· δὲν λέγεται πιά. Πιθανώτατα πρόκειται γιὰ ἐκκλησία Κουρφή Ἁγιά Σιώνα (Κουρφή Ἁγία Σιών).

Βρυσίδι· ὑποκορ. τῆς βρύσης. Δὲ σώζεται.

Βαριωνιά· εἶναι τὸ δέντρο φοίνικας. Τὸ τοπωνύμιον δὲ σώζεται Ἐστὶ λέγεται ἓνα χωριὸ τῆς ἴδιας ἐπαρχίας Μονοφατισίου⁵⁶.

ΓΡ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

Σ. Λάμπρος, ὁ μόνος ποὺ ἔγραψε ἓνα αὐτοτελὲς μελέτημα γι' αὐτὴ τὴν οἰκογενεῖα, λέει «οἱ Ἀρχολέοντες τῆς Κρήτης» (βλ. Μικταὶ Σελίδες, Ἀθήναι, 1905, σσ. 427 - 433). Ἡ μελέτη αὐτὴ ἔχει ἀρκετὰ ἀνακριβείες. Σημαντικώτερα εἶναι ὅσα γράφει ὁ E. Gerland στὴν Histoire de la Noblesse crèteoise, (Παρίσι, 1907), σ. 47 καὶ ἄλλοῦ.

⁵⁵⁾ Ἐπίσης Βαρσαμόνερο Ἀπάνω καὶ Κάτω, χωριὰ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνου, πρβλ. Σταυράκη, ὄπ. παρ., σ. 33, ἀρ. 449 καὶ 463.

⁵⁶⁾ Πρβλ. Σταυράκη, ὄπ. παρ.σ. 50, ἀρ. 764.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΛΑΜΠΗΝΗ

I

Παρ' όλον ότι αι επισκοπαί τῆς Κρήτης εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιότερων καὶ δύνανται ἀσφαλῶς νὰ ἀναχθοῦν εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, ὅμως δὲν ἔχουν ἐπερκῶς μελετηθῆ καθ' ὅλην τὴν μέχρι σήμερον ἱστορικὴν των ἐξέλιξιν. Γενικῶς αἱ περὶ αὐτὰς δυσχέρεια εἶναι ἤδη γνωσταί εἰς τὴν ἐπιστήμην¹, δύνανται δὲ νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὴν ἔλλειψιν εἰδικωτέρων εἰδήσεων, καθὼς καὶ καταλόγων τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν (*potitiae episcopatum*) καθ' ὅλην τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν μέχρι τοῦ 731 α' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης². Ἐνεκα τούτου ἄλλαι πηγαί, ὡς τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἢ καὶ κατεσπαρμένα πληροφοροίαι, χρησιμεύουν διὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ κενοῦ. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ 731 - 746, ἦτοι τῶν χρόνων Λέοντος τοῦ Γ' καὶ Κωνῆνου τοῦ Β', διὰ τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ αἱ *potitiae* βοηθοῦσι τὸ ἔργον, συνεχιζόμεναι καὶ μετὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης (961 - 1204) ὡς καὶ κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν (1204 - 1645) ἔχομεν μνείας περὶ τῶν ἐπισκοπῶν, ὡς καὶ περὶ μεταθέσεων καὶ συγχωνεύσεων αὐτῶν καὶ δημιουργίας νέων. Κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίοδον αὐταὶ τελοῦν ὑπὸ λατίνους ἐπισκόπους πλὴν μιᾶς³. Ἐν γένει ὅμως αἱ πληροφοροίαι καθ' ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιόδους δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀσφαλῆ γνώμην περὶ τῆς συνόλου ζωῆς καὶ τῆς δράσεως ἐκάστης τῶν κρητικῶν ἐπισκοπῶν. Πολλὰ κενὰ ἐμφανίζονται, τὰ ὅποια ὁ ἔρευνῶν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συμπληροῖ δι' ὑποθέσεων, αἱ ὁποῖαι πολλῶς οὐδόλως ἐλέγχονται ἀσφαλεῖς.

Διὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος ἔχομεν τὴν ἀληθῶς ὑποδειγματικὴν διὰ τὴν μέθοδον, τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν ἄλλην ἐνημέρωσιν, πρὸς τριετίας δημοσιευθεῖσαν διὰ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» μελέτην τοῦ καθηγητοῦ κ. Γερασ Κονιδάρη⁴, ὅστις

¹) Γερ. Ἰ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαί τῆς Κρήτης, μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος, ἐν «Κρητ. Χρονικά» τόμ. Ζ', Ἠράκλειον 1953, σελ. 466.

²) F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, ἐν Corpus der Griech. Urkunden des Mittelalt. und der neueren Zeit. Reihe A, Teil I, 565 - 1025, München 1924.

³) Τῆς ἐπισκοπῆς Κισάμου, ἣς ἔσχεν ἐπίσκοπον τὸν Γεράσιμον Παλαιόκαπαν (περὶ τὸ 1580). Βλ. Fl. Cornelli, Creta Sacra τ. I, σελ. 284 - 285.

⁴) Ἐνθ' ἀν. σημ. 1.

ἀρμοδίως ἀσχολεῖται ἀπὸ ἐτῶν περὶ τὸ δυσχερὲς τοῦτο θέμα⁵. Πολυτίμους ἐπίσης πληροφορίας διὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς νήσου, κυρίως κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, παρέσχεν ἤδη ὁ πλεῖστα διαφωτίσας τῆς Κρητικῆς ἱστορίας Κρής καθηγητῆς κ. Ν. Τωμαδάκης εἰς δύο γνωστὰς μελέτας του: *Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 1939 καὶ *Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ἐν Ε.Ε.Κ.Σ., 1940. Ἡ ὑπὸ τοῦτου συγγραφεῖσα καὶ προσεχῶς μέλλουσα νὰ ἐκδοθῇ Ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας πιστεύομεν ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ σταθμὸν καὶ διὰ τὸ θέμα τῶν ἐπισκοπῶν.

Τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης, ἣτις ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, ἐξήτασεν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων κρητικῶν ἐπισκοπῶν εἰς τὴν ὡς ἄνω μελέτην του ὁ κ. Κονιδάρης, ὡς ἔχει κυρίως εἰς τὰ τακτικά, προσφάτως δὲ ὁ κ. Τωμαδάκης ἐδημοσίευσεν εἰδικὴν ἀξιόλογον μελέτην ἐρευνῶσαν τὴν «Ἐπισκοπὴν Λάμπης καὶ τοὺς Ἐπισκόπους αὐτῆς, ἰδίᾳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν»⁶. Δὲν προτιθέμεθα ὅθεν νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα μὲ τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν, (ἣς οἱ ἐπίσκοποι μνημονεύονται καὶ εἰς πολλὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους (ἀπὸ τὸ 431), περὶ ἧς—συμπληρωματικῶς τῆς μελέτης τοῦ κ. Κονιδάρη—δύναται τις νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τὸν Fl. Cornelius⁷, τὴν M. Guarducci⁸, κ. ἄ.⁹). Οὕτε βεβαίως θὰ ἐνδιατρίψωμεν εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ζωῆς τῶν ἐπισκόπων καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικὰ στοιχεῖα κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα διεξοδικῶς ἠρεύνησεν ὁ κ. Τωμαδάκης. Ἡ παρούσα μικρὰ καὶ ἀτελής μελέτη, γραφομένη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς προσφάτως γενομένης ἀνασθηλωτικῆς ἐργασίας εἰς τὴν περίφημον ἐκκλήσιαν τῆς Θεο-

⁵) Πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι διὰ τῆς ἄνωτέρω μελέτης, καθὼς καὶ τῆς παλαιότερας αὐτοῦ «Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου» (1931), ὁ κ. Κονιδάρης, ἰκονὰ ἐρευνήσας καὶ ἐπεξηγήσας, ἤνοιξεν ὁδὸν εἰς τὴν παρ' ἡμῶν ἐπιστήμην.

⁶) Εἶχομεν ἤδη συντάξει καὶ παραδώσει πρὸς δημοσίευσιν τὴν παρούσαν μελέτην ὅτε, κατ'υστερημένως, ὡς ἐν ἐπαρχίᾳ διαβιῶντες, ἐλάβομεν γνῶσιν τῆς μελέτης αὐτῆς τοῦ κ. Τωμαδάκη ἣτις ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ εἰς τὸν Γ. Κατ'ἠδάκην ἀφιέρωμα τῆς Ἐπιστ. Ἐπετηρ. τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1956 σελ. 339 - 353. (Ποῖαι εἶναι αἱ δυσχέρειαι, ἐκ τῆς ἀπ' ἡμεῶς ἐνημερώσεως ἐπὶ νεοτέρων ἐκδόσεων κ.λ.π., αἵτινες καθιστοῦν μειονεκτικὴν τὴν θέσιν τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐργαζομένων ἐπιστημόνων, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰπωμεν). Τὴν ἀξιόλογον αὐτὴν μελέτην τοῦ βαθέος ἐρευνητοῦ κ. Τωμαδάκη, ἐλαβόμεν, ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑπερῶν, ἔπ' ὄψιν.

⁷) *Creta Sacra* I, σελ. LXVIII καὶ 231 κ.ἐξ.

⁸) *Inscriptiones Creticae, opera et consilio Friderici Hølbherr collectae* τομ. II, Roma 1939 σελ. 194 - 209. Τὰ ἱστορικὰ τῆς Λάμπης (Λάμπας). βλ. ἐν σελ. 192 - 195. Χριστιανικὰς ἐπιγραφάς, ἐν σελ. 204.

⁹) *Gerola G., Mon. Veneti nell' isola di Creta*, II, σελ. 45, 53 κ.ἐξ.

τόκου εἰς Λαμπηνὴν Ρεθύμνης ἔχει τὸν ἀκόλουθον σκοπόν: Νὰ θίξῃ τὸ ζήτημα τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης καὶ νὰ ἐξετάσῃ συντομώτατα τὴν σχέσιν τῆς Παναγίας τῆς λεγομένης «Λαμπηνῆς» καὶ τοῦ ὁμωνύμου χωρίου πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν Λάμπης, ἀφοῦ προηγουμένως συγκεντρώσει τὰ στοιχεῖα περὶ τῆς κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περιόδον τῆς Κρήτης καὶ τὴν Ἐνετοκρατίαν φερομένης ὡς συνεχιζούσης τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν Λάμπης ἐπισκοπῆς Καλαμώνος, ἣτις κατέληξεν εἰς ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης. Διὰ τὴν ἐνότητα δὲ μόνον τῆς ἐργασίας καὶ τὴν σύνδεσιν πρὸς τὴν νεωτέραν ἐπισκοπὴν Λάμπης θὰ λεχθοῦν ὀλίγα λέξεις σχετικῶς πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

II

Εἶναι γνωστὸν ὅτι μετὰ τὴν ἐκ τῶν Ἀράβων ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν (961) πρῶτον μέλημα τῆς ἀναδιοργανουμένης ἐκκλησίας ἦτο ἡ ἐπανίδρυσιν τῶν ἐπισκοπῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ αἱ παλαιαὶ ἔδραι αὐτῶν εἶχον καταστραφῆ, αἱ ἐπισκοπαί, διατηροῦσαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ ὀνόματα αὐτῶν, μετεφέρθησαν εἰς κέντρα ἐπαρχιακά, τὰ ὁποῖα ἢ συνεκέντρωσαν τὸν θρησκευτικὸν βίον τῆς περιοχῆς διὰ μέσου δουλείας ἢ ἦσαν χωρία περισσότερον ἐξησφαλισμένα ἐκ μελλοντικῶν ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων¹⁰. Εἰς τακτικὸν τοῦ ἔτους 980 (ἐπὶ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου), ἦτοι τῶν ἀρχῶν τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης, συγκεκριμένως μάλιστα μόλις μετὰ 19 ἔτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ἀναφέρεται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης¹¹, μάλιστα ἑβδομος τῆ τάξει. Σημειοῦνται μὲν τώρα τὸ πρῶτον, εἰς τὸ αὐτὸ τακτικόν, δύο νέαι ἐπισκοπαὶ ἐγγὺς τῆς Λάμπης (εἰς ἀντικατάστασιν καταργηθειῶν), ἦτοι αἱ τοῦ Ἀγρίου καὶ τοῦ Αὐλοποτάμου, ἀλλὰ καὶ ἡ «Λάμπης» δηλοῖ τὴν ὑπαρξίν της. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀρχομένης τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης εἶχεν ἐπανιδρυθῆ ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἄλλ' ἐκ τῆς ἐν τῷ τακτικῷ τούτῳ μνείας τοῦ ἐπισκόπου Λάμπης («ὁ Λάμπης») πιστοῦται μὲν ἡ ἐπανίδρυσις τῆς ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ δὲν ἐξάγεται ὅτι αὕτη ἐπανασταθεῖσα ἐτοποθετήθη πάλιν εἰς τὴν ἀρχαίαν της ἔδραν, δηλ. τὴν Λάμπαν (ἢ Λάμπην, παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Ἀργυρούπολις, Ρεθύμνης), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἀπετέλει ἐξαίρεσιν τινα πρὸς τὰς λοιπὰς μετατεθείσας ἐπισκοπάς. Εἰς Not. τοῦ 1170 - 1179 ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης ὁ-

¹⁰) Gerola, Per la cronotassi dei Vescovi Cretesi all' epoca Veneziana, Venezia 1914, 2 κ.ἐξ. καὶ Σ. Ξανθοῦ δίδη, ἐν «Χριστιαν. Κρήτη», Β' 1914 σελ. 297, ἐνθα κριτικὴ καὶ περίληψις τῆς ἀνωτέρω μελέτης.

¹¹) G. Parthey, Notitiae Graecae episcopatum ἐν Hieroclis Sy necdemus, Berolini 1866 σ. 118 - 9 καὶ Κονιδάρη, ἐνθ' ἀν. πίν. Β' στήλη 6

νομάζεται πλέον Καλαμώνος¹³. Ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ΒΔ κειμένη τῆς Ρεθύμνης ἔχει ἔδραν τὸ σημερινὸν χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ (Πισκοπῇ), εἰς ὃ πιστεύεται ὅτι μετηνέχθη ἢ παλαιὰ ἐπισκοπικὴ ἔδρα. Ἄλλ' ἢ ἀναφορὰ τῆς ἐπισκοπῆς ὡς «Λάμπης» εἰς τὸ τακτικὸν τοῦ 980 μᾶς ἐμβάλλει εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι πιθανὸν κατ' ἀρχὰς οὕτως ὠνομάσθη ἡ νέα ἐπισκοπὴ Καλαμώνος λόγω τῆς ἀναμνήσεως τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας ἐπισκοπῆς ἣν ἐσυνέχιζε καὶ ἤτις πλήρης αἵγλης θὰ παρέμενεν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη ἢ νέα θέσις (Καλαμών) εἰς τὴν ἐπανιδρύθη ἢ ἐπισκοπῇ, ἐπέβυλεν εἰς αὐτὴν τὸ ὄνομά της καὶ οὕτω, ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς, μαρτυρεῖται πλέον ὡς ἐπισκοπὴ Καλαμώνος. Πιθανῶς ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ ὀνόματος «Λάμπης» θὰ ἔγινε τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Πάντως τέλος τοῦ 12^{ου} καὶ ἄλλη πηγὴ ὀνομάζει τὴν ἐπισκοπὴν: Καλαμώνος¹⁴.

Οὕτω δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης ἔχομεν γνωστὴν τὴν ἐπισκοπὴν Καλαμώνος, ἣτις συνεχίζει τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης¹⁴ εἰς τὸ εἰρημένον χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ Ρεθύμνης.

Τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης διαδέχεται, ὡς γνωστόν, ἡ ἐνετοκρατία (1204 - 1645). Κατ' αὐτὴν ἢ μετατοπισθεῖσα ἤδη εἰς Καλαμῶνα ἐπισκοπὴ Λάμπης ἔξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται (Calamonepis episcopatus) ἀλλ' ὑπὸ λατίνους ἐπισκόπους, καθὼς συνέβη καὶ μετὰς λοιπὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης¹⁵. Συγκεκριμένως κατὰ τὴν πρώτην ἐνετικὴν περίοδον (περίπου ἕως τὸ 1445) ἀναφέρονται ἐπίσκοποι Καλαμώνος¹⁶, διότι κατόπιν ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθὺς καὶ ἡ οὕτως ὀνομαζομένη ἐπισκοπὴ μετατοπίζεται μετὰ τὴν σειρὰν της καὶ μετονομάζεται. Οἱ πλέον γνωστοὶ ἐπίσκοποι τῆς περιόδου ταύτης εἶναι οἱ: Leo (1287), Placentinus (1304), Petrus (1307), Paulus Bessi (1357), Julianus (1360), Bartholomaeus (1363), Joannes Belli (1387), Antonius

¹³) Κατὰ τὸν κώδ. 1371 (fol. 390) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Πρβλ. καὶ Geizer, Ungedruckte, und ungenügend veröffentlichte Texte der Not Episcopatum, München 1901, τ. XXI, σελ. 587. Ἐπίσης τὴν κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν πληροφορίαν περὶ «τοῦ ἐπισκόπου Καλομώνων...», βλ. G. Gerola, Per la cronotassi, σελ. 2.

¹⁴) Geizer, Analecta byzantina ἐν Index scholarum hibernarum in Universitate Jenensi a die 19 Oct 1891 ad diem 19 Martii 1892 habendam, Jenae 1891, σελ. 10.

¹⁵) Gerola, Mon. Ven., II, σελ. 61.

¹⁶) Σ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σελ. 154.

¹⁶) Κιτὰ τὴν ἐνετοκρατίαν Καλαμών ἦτο ἡ τούρμα ἢ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς κατόπιν ἐπαρχίας Ρεθύμνης. Πρβλ. καὶ Gerola Mon. Ven. II, σελ. 62 καὶ I σελ. XLIV.

(1399), Lucas Grimani (1418) καὶ Clemens Raynerius (1445)¹⁷.

Κατὰ τὴν β' ἐνετικὴν περίοδον (μέσα 15^{ου} αἰ.—1645) ἀνάγκαι σχετικαὶ πρὸς τὴν διοίκησιν ἐπιβάλλουν εἰς τοὺς ἐνετοὺς τὴν μεταφορὰν τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμώνος εἰς τὴν ἀνθοῦσαν πόλιν τοῦ Ρεθύμνου. Ὁὕτως ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, μεταφερθεῖσα εἰς Καλαμῶνα κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, κατέληξε τώρα εἰς Ρεθύμνον. Ἐπειδὴ λέξεσιν ἡ Λάμπη ἐγένετο ἡ μήτηρ τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης¹⁸. Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ μεταφορὰ αὕτη δὲν γνωρίζομεν. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι τὸ πρῶτον τὸ 1445 ὁ ῥηθεὶς ἐπίσκοπος Καλαμώνος Clemens de Renerio ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ «ἐπίσκοπος Ρεθύμνης»¹⁹. Ἐπομένως μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐγένετο ἡ μετάθεσις τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας εἰς Ρεθύμνον. Καίτοι ὅμως ἕκτοτε ἡ ἐπισκοπὴ παραμένει εἰς τὴν πόλιν ταύτην, ὁ τίτλος τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης ὡς «Καλαμώνος» συνεχίζεται. Καὶ ναὶ μὲν τὸ 1471 ὁ ἐπίσκοπος Alexander Contarenus σημεῖται «ἐπίσκοπος Ρεθύμνης», ὅμως τὸ 1493 ὁ Antonius Zio, τὸ 1530 ὁ Bartolomaeus Averoldus καὶ κατὰ τὸ 1537 ὁ Albertus Paschaleus (Pasquali) ἀναφέρονται «ἐπίσκοποι Καλαμώνος»²⁰. Τὸ ἔτος 1551, ἐπὶ Πάπα Ἰουλίου τοῦ ΙΙΙ, εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης—ἐπίσκοπος αὐτῆς τότε ὁ Vincentius Quirinus — ἠνώθη καὶ ἡ ἐγγὺς ἐπισκοπὴ Ἀ(γ)ρίου²¹. Τῆς οὕτω διαμορφωθείσης — διὰ τῆς διαδόχου τῆς Λάμπης ἐπισκοπῆς Καλαμώνος καὶ εἴτα τῆς τοῦ Ἀ(γ)ρίου — ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης ἀναφέρονται ἐν συνεχείᾳ οἱ ἑξῆς Λατινοὶ ἐπίσκοποι: Timotheus Justinianus (πρῶν ἐπίσκοπος Ἀρίου 1551), Bernardus Quirinus (1590), Ferdinandus Davila (1592), Sebastianus Aroldus

¹⁷) Ἀκολουθοῦμεν τὴν *Creta Sacra*, I, σελ. LXXIII καὶ τὸν Gerola, *Per la Cronotassi dei vescovi cretesi...*, σελ. 32 - 33.

¹⁸) Ἡ Ρεθύμη (Ρεθύμνον, ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα), κατὰ τοὺς πλαιοχριστιανικοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οὐσα μικρὰ κώμη (*Aelian. Nat. Animal. βιβλ. XIV κεφ. 20*), ὑπήγειτο ἐκκλησιαστικῶς εἰς μίαν τῶν ἐγγὺς ἐπισκοπῶν Ἐλευθέρης ἢ Λάμπης. Ἐάν δεχθῶμεν τὸ σημερινὸν Πάνορμον ἐπίνειον τῆς Ἐλευθέρης, τότε εἰς Ρίθυμναν θὰ ἔχωμεν τὸ ἐπίνειον τῆς Λάμπης. Ἡ σχέσηεις αὕτη καὶ ὁ προσανατολισμὸς (Ρεθύμνης - Λάμπης) καθιστοῦν πιθανὸν ὅτι ἐκκλησιαστικῶς ἡ Ρίθυμνα ἐξηρῆτο μᾶλλον ἐκ τῆς Λάμπης. Πρβλ. καὶ Κ. Καλοκύρη, Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα, σ. 124 - 125.

¹⁹) *Creta Sacra*, II, σελ. 142, καὶ Gerola, *Mon. Ven.* II, σελ. 99.

²⁰) *Creta Sacra*, αὐτ. σελ. 143 - 144.

²¹) Τὸ Ἀριον, ἀναπτυχθὲν πιθανώτατα ὡς μικρὸν πόλισμα κατὰ τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας, καὶ ἴσως καὶ τοὺς ἀ' βυζαντινοὺς κατὰ τὴν θέσιν τὴν λεγομένην Σταυρωμένοος Ρεθύμνης, ἐγένετο ἀκολουθῶς ἔδρα ἐπισκοπῆς κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον καὶ τὴν ἐνετοκρατίαν, ἣτις τοποθετεῖται εἰς τὴν σήμερον λεγομένην Βεράν Ἐπισκοπὴν (= ἐρημον ἐπισκοπὴν) ἰομοῦ Ρεθύμνης. Ἐνταῦθα ἡμεῖς ἀνιχνεύσαμεν προσφάτως γλυπτὰ καὶ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ

(1608), Lucas Stella (1609), Joannes Santato (1613), Stephanus Penolatius (1624) και Franciscus Gozzadinus (1641)²².

Τὸ 1641 εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης συνεχωνεύθη καὶ ἡ τοῦ Μυλοποτάμου, ὡς ἐσημείωσεν ἤδη ὁ Gerola²³. Ἡ ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου ἐμφανίζεται πάλιν ἀνεξάρτητος ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1713 ἕως τὸ 1838 μνημονεύονται πέντε ἐπίσκοποι αὐτῆς²⁴. Ἡ ἔνωσις τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης συνετελέσθη τὸ 1838 ἐπὶ ἀρχιερέως Καλλινίκου Νικολετάκη καὶ οὕτω προέκυψεν ἡ σημερινὴ ἐπισκοπὴ «Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου»²⁵.

Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς εἰς Καλαμώναι καὶ τὴν ἴδρυσιν δι' αὐτῆς τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης, ἐπανεμφανίζεται πάλιν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ὡς ἰδίᾳ ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ καὶ ὑπὸ τὸ παλαιὸν τῆς ὄνομα. Περιλαμβάνει τώρα τὰς ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου καὶ ἀπὸ τοῦ 1831 τὴν ἐπαρχίαν Σφακίων ἡ ὁποία πρότερον (ἀπὸ τοῦ 1779) εἶχεν ὑπαχθῆ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀδλοποτάμου²⁶. Τὸ 1845 συνενεῶνται τῇ Μητροπόλει Κρήτης²⁷, ἀποσπᾶται ὅμως αὐτῆς τὸ 1863 τῇ ἀπαιτήσῃ τῶν κατοίκων τῶν ἐπαρχιῶν Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου²⁸ καὶ ἀποτελεῖ ἔκτοτε ἰδίαν ἐπισκοπὴν²⁹.

Πότε ὅμως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐμφανίζεται ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Λάμπης; Ὁ κ. Τωμαδάκης, ἀποβλέπων ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν καταστάσεως ἐπισκόπου, παρατηρεῖ ὅτι δὲν εἶναι γνω-

μέλη, πιθανώτατα ἀνήκοντα εἰς τὸν καθεδρικὸν ναόν. Πρβλ. καὶ Σ. Ξανθοῦ διδῆν ἐν «Ἀρχαιολ. Δελτίῳ» 1918 Παράρτημα, σελ. 13 - 14.

²²⁾ Creta Sacra, II, σ. 145 - 147 καὶ Gerola, Per la cronotassi..., σελ. 35 - 36 Πρὸ τοῦ Ferd. Davila ὁ Gerola ἐσημείωσε τρεῖς ἐπισκόπους οὓς ἀγνοεῖ ἡ Creta Sacra. Εἶναι οἱ: Bartol. Chiapponi († 1581), Giulio Carrer († 1589) καὶ Lelio Zanchi (1590). Ἡ Creta Sacra ἐπίσης ἔχει ἐσφαλμένως τὴν σειρὰν τῶν τελευταίων ἐπισκόπων.

²³⁾ Pel la cronotassi... σελ. 36 καὶ 56. Βλ. ἐπίσης Χριστιαν. Κρήτην, 1914 τ. Β' σελ. 298.

²⁴⁾ Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων, σ. 139.

²⁵⁾ Βλ. Κ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἀν. σ. 129.

²⁶⁾ Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ πληθυσμοῦ Κρήτης, Ἀθήναι 1890 σ. 180.

²⁷⁾ Τὸ αἰτιολογικὸν τῆς ἐνώσεως βλ. ἐν Τωμαδάκη, Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης, κ.λ.π. σελ. 343.

²⁸⁾ Μητροπολίτου Σάραδεων Γερμανοῦ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, ἐν «Ἐκκλησ. Φάρω» Ἀλεξανδρείας, 35, 1936, σελ. 85 - 88.

²⁹⁾ Τὸ Συνοδικὸν Γράμμα ἐπανασυστάσεως ὥρισεν ὅπως οἱ ἀρχιερεῖς «φημίζονται καὶ ὑπογράφονται ἐπίσκοποι Λάμπης». Χαρακτηριστικώτατα καὶ ὀρθότατα ὁ κ. Τωμαδάκης παρατηρεῖ ὅτι αὐθαίρετως καὶ «πρὸς ἕξαρσιν τῆς ἡρωϊκῆς ἐπαρχίας τῆς γεννήσεώς του ὁ Σφακιανὸς Ξηροδάκης» προσέβηκεν εἰς τὸν τίτλον τὸ: «Σφακίων». ἐνθ' ἀν. σελ. 346.

στὸν πότε ἐξελέγη ὁ μετὰ τὸ 1645 πρῶτος ἐπίσκοπος⁸⁰. Νομίζω ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ ἔγινε πολλὰ ἔτη μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Διότι ὁ μητροπολίτης Σιάδεων Γερμανὸς ἀναφέρει χειρόγραφον τοῦ 1659, δημοσιευθὲν παρὰ τοῦ Gelzer, εἰς τὸ ὁποῖον μειαξὺ τῶν ἄλλων ὑφισταμένων ἤδη ἐπισκοπῶν σημειοῦται καὶ ἡ Λάμπης⁸¹. Ὁ αὐτὸς κληρικὸς συγγραφεὺς ἔχει πάλιν τὴν γόμην ὅτι δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἐὰν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὑπῆρχον ἐπίσκοποι εἰς τὰς θέσεις των ἢ εἶχον μόνον ἀνασυσταθῆ αἱ ἐπισκοπαί. Ἄλλ' εἶναι κάπως δύσκολον νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον, σὺν τῇ ἀνασυστάσει, δὲν θὰ ἐφρόντιζεν ἀμέσως καὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἐπισκόπων, οὓς καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν εἶχε στεροηθῆ ὁ ὀρθόδοξος πληθυσμός. Ἄλλωστε ἡδη τὸ σημειωθὲν ἔτος 1659 μνημονεύεται ὁ ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας Θεοφάνης⁸², τὸ 1671 ὁ Ρεθύμνης Μακάριος καὶ ὁ Ἱερᾶς Ἀθανάσιος⁸³, τὸ 1696 ὁ Ἀνθιμος καὶ τὸ 1699 ὁ Ραφαὴλ Χερρονήσου⁸⁴, διὰ νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς αὐτούς. Ὡστε, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1659 ἀναφέρονται ἐπίσκοποι Κρήτης⁸⁵, τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν εἶχον ἀπλῶς ἀνασυσταθῆ αἱ ἐπισκοπαὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἀλλὰ καὶ εἶχον ἐγκατασταθῆ οἱ ἐπίσκοποι. Λίαν πιθανὸν ὅθεν ὅτι κατὰ τὴν πρῶτην δεκαετίαν μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν Τούρκων (1645 - 1655) θὰ εἶχε τοποθετηθῆ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης.

Ἐπομένως ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης σημειοῦται :

α) Εἰς τακτικὸν τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ὡς ἦσαν τέλος τοῦ ΙΖ' καὶ ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰ.⁸⁶, β) εἰς τὸ Συνταγματικὸν Χρυσάνθου, τὸ 1715⁸⁷, γ) εἰς σουλτανικὸν βεράτιον τοῦ 1756 (24 Ἰανουαρίου) ἐνθα ἡ ἐπισκοπὴ μνημονεύεται ὡς Ἀμυρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου⁸⁸, ἥτοι ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς, καὶ δ) εἰς τὰ «κανονικὰ πεσκέσια τοῦ μητροπολίτου Κρήτης» περὶ τὸ 1790⁸⁹.

Ἡ δὲ σειρά τῶν γνωστῶν ἐπισκόπων εἶναι ἡ ἀκόλουθος⁹⁰.

⁸⁰) Περὶ ἐπισκοπῆς Λάμπης..., σελ. 341.

⁸¹) Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι, ἐν «Ἐκκλ. Φάρῳ», 1935 σελ. 301.

⁸²) Τω μα δά κ η ς, Ἐλεγχος, σελ. 136.

⁸³) Αὐτόθι, σ. 140 καὶ 147.

⁸⁴) Αὐτόθι, σ. 137.

⁸⁵) Ὁ μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος Πατελλάρος χειροτονεῖται πιθανώτατα κατὰ τὸ 1646, δηλ. «μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πατρῴου Ρεθύμνης», Τω μα δά κ η ς, Ἐλεγχος..., σελ. 119.

⁸⁶) Σά ρ δ ε ω ν Γ ε ρ μ α ν ὸ ς, Ε. Φ. σελ. 301.

⁸⁷) Ἐκδ. 1715, σελ. 67.

⁸⁸) Ε. Φ., ἐνθ' ἄν. σ. 301 καὶ Ν. Τω μα δά κ η ν, Περὶ Λάμπης, σ. 342.

⁸⁹) Στ. Ξανθοῦ διδου, ἐν «Χριστ. Κρήτη», τ. Β', 1913 σελ. 59 - 103 καὶ Ν. Τω μα δά κ η, ἐνθ' ἄν. σελ. 342.

⁹⁰) Ἀκολουθοῦμεν τὸν κ. Τωμαδάκην (μέχρι τοῦ προτελευταίου ἐπισκόπου), ἐνθ' ἄν., σελ. 346 - 350, ὅπου καὶ λεπτομέρειαι περὶ ἐκάστου τῶν ἐπισκόπων.

1) Νεκτάριος († 1729), 2) Μανασῆς († 1779), 3) Ματθαῖος (1780), 4) Πάμφιλος († 1788), 5) Μεθόδιος Σιλιγάρδος († 1793), 6) Ἱερεμίας (1795), 7) Ἱερόθεος († 1821), 8) Νικόδημος (1831 - 1845)⁴¹, 9) Παῖσιος (1863 - 1883), 10) Εὐμένιος Ξηρουδάκης (1886 - 1920), 11) Ἀγαθάγγελος Παπαδάκης (1900 - 1928), 12) Εὐμένιος Φανουράκης (1936 - 1956), 13) Ἰσιδώρος Ρουσοχατζάκης (1956)⁴².

III

Ἀπομένει νὰ ἴδωμεν τώρα δι' ὀλίγων τὸ ζήτημα τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης καὶ τὴν μέχρι σήμερον μὴ ἐπαρκῶς ἐρευνηθεῖσαν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὸ χωρίον Λ α μ π η ν ἢ ν καὶ τὴν Παναγίαν τὴν λεγομένην «Λ α μ π η ν ἢ ν». Ἐν πρώτοις ἀμφιβολαί ἠγέρθησαν σχετικῶς πρὸς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς. Ἐν ἀντιθέσει δηλ. πρὸς τὸ παραδεδεγμένον ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου ἤδρευεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Λάμπαν (χωρίον Ἀργυρούπολις) ὁ Ν. Σταυράκης διαστέλλων μεταξὺ δύο τάχα πόλεων Λάμπας καὶ Λάμπης ὑπέθεσε τὴν μὲν πρώτην ἐπιβιοῦσαν εἰς τὸ χωρίον Ἀργυρούπολις τὴν δὲ δευτέραν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Λαμπηνὴν (ἐπαρχία Ἀγ. Βασιλείου), ἔνθα ἦτο ἡ ἔδρα τῆς βυζαντινῆς ἐπισκοπῆς⁴³. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ὅλως ἀμάρτυρον καὶ ἀρχαιολογικῶς ἀστήρικτον. Διότι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐκ πλήθους πηγῶν⁴⁴, ἐπιγραφῶν καὶ ἀφθόνων ἐρειπίων βεβαιουμένην Λάμπαν ἡ δῆθεν ἑτέρα Λάμπη—ἣν θέλει ὁ Σταυράκης εἰς τὴν Λαμπηνὴν—εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰς πηγάς. Ἐπὶ πλεόν εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνὴ οὐδὲν παλαιοχριστιανικὸν ἢ πρωτοβυζαντινὸν ἕχνος ναοῦ ἢ τῶν προσκτισμάτων του καὶ οὐδὲν πρὸς ἐπισκοπὴν (τῶν περιόδων τούτων) σχετικὸν οἰκοδόμημα εὐρέθη⁴⁵, οὔτε παρεδόθη. Ἀσχέτως ὅμως τοῦ ὅτι τὸ σφάλμα τοῦ Σταυράκη ὀφείλεται εἰς τὸν διαχωρισμὸν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως, ἀπαντώσης καὶ ὡς Λάμπας καὶ ὡς Λάμπης,—καὶ ἀντιστοιχοῦσης πάντοτε πρὸς τὸ χωρίον Ἀργυρούπολις Ρεθύμνης—ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν Λαμπη-

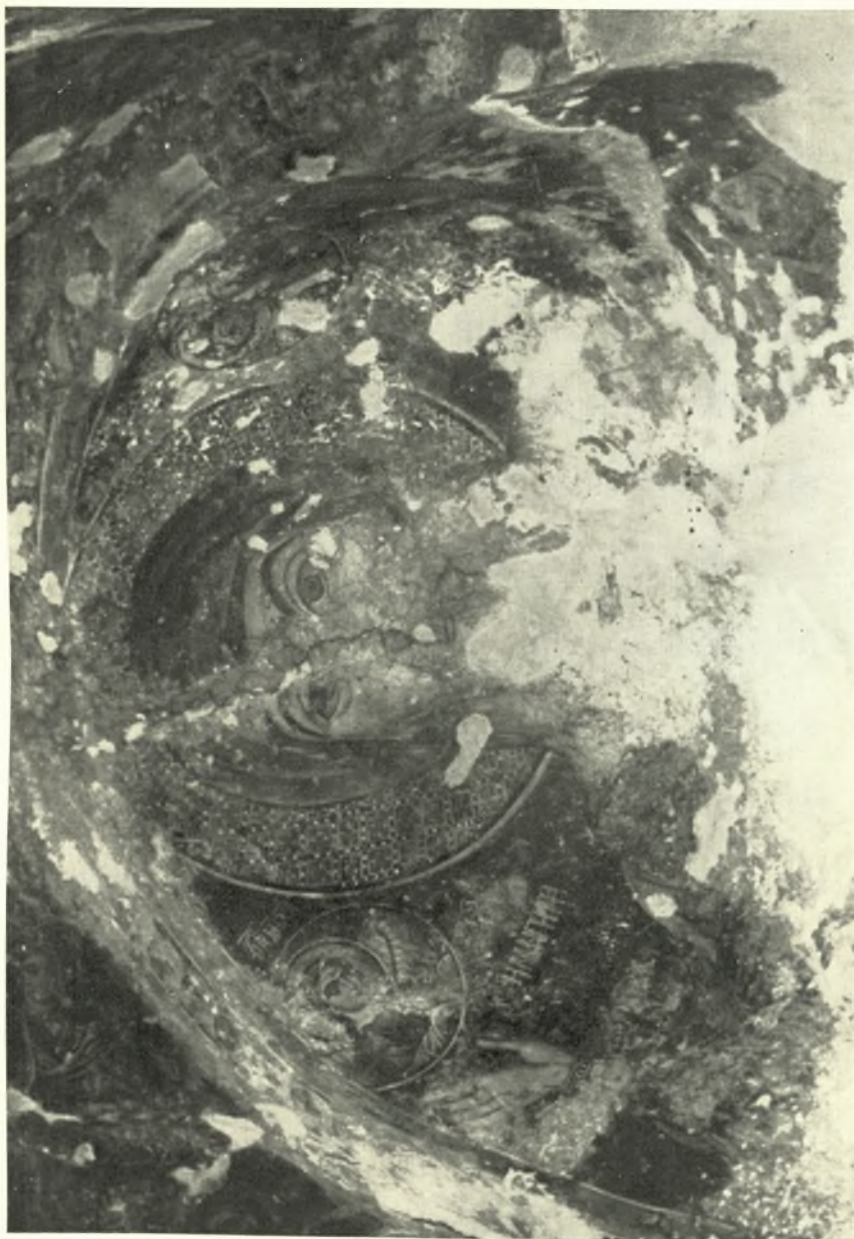
⁴¹) Ὅπου δύο χρονολογίαι ἡ α' δηλοῖ τὸ ἔτος χειροτονίας, ἡ β' τὸ τοῦ θανάτου.

⁴²) Εγεννήθη εἰς Μοχὸν Ἡρακλείου τὸ 1905. Ἐμόνασεν εἰς τὸ Ἀγ. Ὁρός καὶ ἐσπούδασεν τὴν Θεολογίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ὑπηρέτησεν ὡς μόνιμος στρατιωτικὸς ἱερεὺς, ἔδρασεν ἐν πολέμοις καὶ ἔφθασεν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ Συνταγματάρχου. Ἐγένετο διευθυντὴς τῆς Θερησκευτικῆς Ὑπηρεσίας (B 10) εἰς τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. Ἐχειροτονήθη εἰς Ἐπίσκοπον τὴν 25 Αὐγούστου 1956 ἐν Ἡρακλείῳ. ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Τίτου.

⁴³) Στατιστικὴ τοῦ πληθ. τῆς Κρήτης, σελ. 81.

⁴⁴) Βλ. σημ 8.

⁴⁵) Συνήθεις εἶναι αἱ Βασιλικαὶ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ἐδρῶν παλαιῶν ἐπισκοπῶν.

Ἡ Πλατυτέρα (Παναγία Ἡ ΔΑΜΠΗΝΗ) ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Λερπηνῆ Ρεδύμνης

νήν λαμπρᾶς τρουλλαίας βυζαντινῆς ἐκκλησίας ἐμβάλλει εἰς σκέψιν μήπως ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης κατὰ τὴν β' ἔστω βυζαντινὴν περίοδον (961 - 1204) ἢ εἰς κατὰ τινα μετ' αὐτὴν μὴ ἐξηκριβωμένον χρόνον. Ἐὰν ὁ ναὸς οὗτος ἐβεβαιοῦτο κτίσμα τοῦ ΙΑ' ἢ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, τὸ πρᾶγμα, ἀσχέτως ἄλλων δυσκολιῶν, θὰ παρῆεν ἴσως ἔδαφος εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἰς τὴν Λαμπηνὴν θὰ εὐρίσκειτο τὸ πρῶτον ἢ ἔδρα τῆς ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος μαρτυρουμένης ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος τῆς συνεχιζούσης τὴν Λάμπης. Ἄλλ' ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Λαμπηνή, παρὰ τοὺς περὶ αὐτὸν θρύλους, οὐδόλως εἶναι καθ' ἡμᾶς ἀρχαιότερος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ὡς ἐξάγεται κυρίως ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ μορφῆς, εἶτα δὲ καὶ ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν⁴⁶. Ἐπομένως δὲν σχετίζεται πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου (961 - 1204), ἣς ἡ ἔδρα πρέπει νὰ ἀνιχνευθῆ εἰς Καλαμῶνα (χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ Ρεθύμνης), ἐκεῖ ἔνθα ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἀποδεδειγμένως ὑπῆρχε⁴⁷.

Ἄλλ' ἔὰν ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς Λαμπηνὴν δὲν βεβαιοῖ ἐκεῖ ἐπισκοπὴν, ὅμως δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν Λάμπην. Ἡ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τούτου ἀποκαλυφθεῖσα ἐσχάτως τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου Πλατυτέρας φέρει ἐπιγραφὴν: Η ΛΑΜ. ΠΗΝΗ, ἣτοι Παναγία ἡ Λαμπηνή, ὡς ὀνομάζεται καὶ ὁ ναὸς καὶ ἐξ ἧς ὀνομάσθη καὶ τὸ χωρίον. Τὸ πρᾶγμα καθίσταται σοβαρότερον ὅταν σκεφθῶμεν ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπίκλησις τῆς Θεοτόκου δὲν περιορίζε-

⁴⁶) Πρόκειται περὶ ἑνὸς ἐκ τῶν ἀρίστων βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἰδρυθέντων μνημείων τῆς Κρήτης. Εἶναι ναὸς τύπου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, διατηροῦντος ὅμως καὶ χαρακτηρισ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, ἀφοῦ αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ ἐξέχουν ὀλίγον, μορφοῦσαι μάλιστα ὠραία ἀψιδώματα. Ὁ τύπος οὗτος ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Βλ. G. M i l l e t, L' École grécque dans l' architecture Byzantine, Paris 1916, σελ. 67, σημ. 3). Ἀνάλογοι εἶναι οἱ ναοὶ: τοῦ ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Πηγὴ Ρεθύμνης, τοῦ Ἁγ. Κυρ - Γιάννη (ν. Χανίων) κ.λ.π. (Πρβλ. G e r o l a, Mon. Ven. II, σελ. 219 κ.ξξ. Βλ. καὶ Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 1942 σελ. 448. Τὰ εἰς τὰς γωνίας τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ μορφοῦμενα τέσσαρα χαμηλότερα διαμερίσματα (bas côtés) καλύπτονται διὰ σταυροθολίων, ἐπὶ πεσσῶν δέ, μέσῳ σφαιρικῶν τριγώνων, φέρεται καλῶν ἀναλογιῶν τροῦλλος. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος ἐκ τοιχογραφιῶν ἐμφανίζουσῶν δύο σιρῶματα. Τὸ παλαιότερον ἀρχαῖζει, εἶναι ὅμως σύγχρονον τοῦ ναοῦ. Τὸ νεώτερον ἐμφανίζει τὴν ὄριμον τέχνην τοῦ 14ου αἰῶνος, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου δέον νὰ τοποθετηθῆ. Μελέτην πλήρη περὶ τοῦ ναοῦ δημοσιεύει προσεχῶς ὁ τὰ μάλιστα μεριμνήσας διὰ τὴν στερέωσιν αὐτοῦ καθηγητὴς κ. Ἀναστ. Ὁρλάνδος.

⁴⁷) Περὶ τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας Καλαμῶνος βλ. G e r o l a Mon. Ven. II, σελ. 67. Περὶ δὲ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὸν ἁγ. Νικόλαον, βλ. αὐτόθι σελ. 76.

ται μόνον ἔνταῦθα. Πάλιν ναὸς μεμαρτυρημένος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (1318) εἰς τὸ οὐχὶ μακρὰν τῆς Λαμπηνῆς χωρίον Δρίμισκος ὀνομάζεται διὰ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ναὸς «τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Λαμπηνῆς»⁴⁸. Μετὰ ἕνα αἰῶνα ἀργότερον (1417) ἕτερος ναὸς εἰς τὸ ἐγγὺς τῆς Λαμπηνῆς κείμενον καὶ παρηκμασμένον σήμερον χωρίον Διπλοῶρι, εἶναι ἀφιερωμένος εἰς μνήμην τῆς «...Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Λαμπηνῆς»⁴⁹. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖον ὅτι τρεῖς ναοὶ τριῶν χωρίων σχετικῶς ὀλίγον ἀπεχόντων μεταξὺ αὐτῶν, εἶναι καθιερωμένοι εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Λαμπηνήν. Τοῦτο βεβαίως σημαίνει τὴν κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα ζωντανὴν λατρείαν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο τιμωμένης Θεομήτορος. Νομίζω εἶναι ὀρθὸν τὴν ὑπὸ τὴν τοιαύτην ἐπίκλησιν τιμωμένην Παναγίαν νὰ συσχετίσωμεν πρὸς τὴν Λάμπην. Διότι εἶναι λογικὴ ἡ σκέψις ὅτι Παναγία Λαμπηνή εἶναι ἡ Παναγία τῆς Λάμπης, ἡ ἐν τῇ Λάμπῃ τιμωμένη. Ἄλλ' ἀφοῦ ἡ Λάμπη δὲν τοποθετεῖται εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀποδώσῃ τὴν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο καὶ τὴν περιοχὴν λατρείαν εἰς μεγάλην ἐπίδρασιν τῆς ἐν Λάμπῃ τιμωμένης Θεοτόκου. Ἄλλὰ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὅπου βεβαιοῦνται οἱ ἀνωτέρω ναοὶ, ἡ Λάμπη (Λάππα) δὲν ὑφίστατο, δὲν δυνάμεθα δὲ καὶ νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον εἰς ἀναμνήσεις αἰῶνων, ἦτοι τῆς πρὸ τῆς Ἀραβοκρατίας (περίπου 824) ἐποχῆς, ὅτε ὑφίστατο ἡ Λάππα καὶ ἡ εἰς ταύτην ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς, ὀφείλεται ἡ ἴδρυσις τῶν εἰς τὴν «Λαμπηνήν» Παναγίαν ἀφιερωμένων ὡς ἄνω ναῶν. Τὸ πιθανώτερον πάντων εἶναι ὅτι εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή, παρὰ τὴν λαίλαπα τῆς Ἀραβοκρατίας, διετηρήθη ναὸς ἰδρυμένος εἰς τὸ ὄνομα τῆς εἰς τὴν οὐχὶ μακρὰν αὐτῆς Λάμπην τιμωμένης πιθανώτατα ἰδιαιτέρως Παναγίας, τὴν παράδοσιν δὲ τοῦ ἱεροῦ τούτου συνεχίζει ὁ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λαμπηνῆς καὶ οἱ κατόπιν αὐτοῦ ἀνεγερθέντες δύο ἄλλοι τῶν δύο χωρίων τῆς ἰδίας ἐπαρχίας⁵⁰. Ἴσως δὲ πρὸς τὴν παράδοσιν ταύτην νὰ εἶναι συνδεδεμένοι καὶ οἰκογένειαι Λαμπηνῶν, ἦτοι καταγομένων πρόπαλαι ἐκ τῆς Λάμπης⁵¹, αἵτινες καταφυγοῦσαι ἔνταῦθα

⁴⁸) Πρβλ. καὶ Gerola, Mon. Ven. IV, σελ. 491.

⁴⁹) Ἐνθ' ἄν., σελ. 492.

⁵⁰) Ἡ διὰ ναυδρίων καὶ εἰκονοστασιῶν διαιώνισις παλαιότερας λατρείας (ἀκόμη καὶ παλαιοχριστιανικῆς) εἶναι γνωστὴ καὶ ἐν Κρήτῃ. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὸ ἐπὶ τῆς μεγάλης παλαιοχριστιαν. Βασιλικῆς (Ε' αἰῶν) ἐν Πανόρφ εἰκονοστάσιον τὸ ὁποῖον ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ὑφιστάμενον, καθαιρούμενον καὶ ἐπανακιζόμενον, διαιώνισε τὴν παράδοσιν τῆς κατὰ χώραν Βασιλικῆς (τῆς ἁγ. Σοφίας). Τοῦτο καὶ ἐνίσχυσε τὰς ὑποψίας μου περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἐπιχειρήσεως τῆς ἀνοσκαφῆς.

⁵¹) Ὁ Λαπαῖος, ἦτοι ὁ κάτοικος ἡ ὁ καταγόμενος ἐκ τῆς Λάμπης,

ἔφερον καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν [αὐτὴν τιμωμένην Παναγίαν⁵².

Τέλος, πρὸς τὸ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐθνικοῦ ὀνόματος προερχόμενον ἐπώνυμον Λαμπηνός (ὁ), τὸ μαρτυρούμενον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ μάλιστα τὸν ΙΔ' αἰῶνα⁵³, εἶναι δύσκολον νὰ συσχετίσωμεν τὸ πρᾶγμα καὶ διὰ τὸ μὴ σύνηθες τῆς προσφωνήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ κτίτορος⁵⁴ καὶ διότι τὸ ὄνομα δὲν γνωρίζομεν ἄλλοθεν ἐν Κρήτῃ οὔτε ἐκ τοπωνυμίων οὔτε ἐξ ἐπιγραφῶν⁵⁵.

Ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης, ὅτε αὕτη ἐπανιδρύθη ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐτοποιηθῆθη εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή. Φαίνεται ὅτι ἐταύτισαν

εἶναι Λαμπηνός κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βυζαντινῆς Λάμπης. Λαμπηνός λοιπὸν εἶναι ὁ προερχόμενος ἐκ Λάμπης, ὅπως καὶ Λακαπηνός ὁ ἐκ Λακάτης, Βιζυηνός ἐκ Βιζύης, Δαμασκηνός ἐκ Δαμασκού κ.τ.τ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ γραφὴ τοῦ Λαμπηνή διὰ ἡ καὶ οὐχὶ ἡ ἐσφαλμένως ἐπικρατήσασα διὰ ε (= Λαμπινή). Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τὸσον εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Πλατυτέρας τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Λαμπηνῆς, ὅσον καὶ εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τοῦ χωρίου Δριμίσκος ἀπαντᾷ ἡ γραφὴ διὰ τοῦ η : ΛΑΜΠΗΝΗ.

⁵²⁾ Καὶ τὸ χωρίον Λαμπιῶτες τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου — ὑπαγομένης εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης — θὰ πρέπη νὰ συνδέεται πρὸς τὴν Λάμπην. Οἱ ἐκ Λάμπης ὀρμώμενοι εἶναι Λαμπηνοὶ καὶ κατόπιν Λαμπιῶτες, (πρβλ. καὶ τὸ σύγχρονον : οἱ ἐκ Βαρυμπόπης = Βαρυμποπιῶτες — καὶ ἐπώνυμον : Βαρυμποπιῶτης—). Τοῦ σωζομένου εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἱστορημένου μεσαιωνικοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου δὲν γνωρίζομεν ἂν ἡ εἰς τὸ Ἱερὸν ἡμειξίτηλος Πλατυτέρα εἶχε τὴν ὀνομασίαν : Λαμπηνή, ἢ μᾶλλον Λαμπιῶτισσα (ὅπως δηλαδὴ ἡ εἰς τὸ ἐγγὺς αὐτοῦ χωρίον Θρόνος (Σύβριτος) Παναγία διατηρεῖ τὴν ἐπιγραφὴν «Θρονωτίσσα»).

⁵³⁾ Ἐκ τοῦ Σ π. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 11 σελ. 359 - 360 γνωρίζομεν τρεῖς βυζαντινοὺς Λαμπηνούς, τὸν Ἀλέξιον, τὸν Ἰωάννην καὶ Δημήτριον, ὧν ὁ πρῶτος ἔγραψε (τὸν ΙΔ' αἰ.) μονοθῆως δημοσιευθεῖσας ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω (αὐτόθι σελ. 377 - 400), ὡς καὶ ὕμνον εἰς τὸ Θαβώριον φῶς, (ἐνθ' ἀνομ. 13, σελ. 138). Ἄλλ' οὗτοι δὲν κατήγοντο ἐκ τῆς Κρητικῆς Λάμπης. Πιθανὴ μόνον εἶναι ἡ καταγωγὴ τοῦ Δημητρίου, τοῦ γνωστοῦ εἰσηγητοῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ὀρμωμένης ἐκ τοῦ ρήματος τοῦ Χριστοῦ «ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν» καὶ ἦτις κατεδικάσθη ὡς αἰρετικὴ τὸ 1166 ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Ὁ Ἰωάννης κατήγετο ἐκ τῆς «ἄσιανῆς» Λάμπης «ἦτις εἰδικώτερον ὀρίζεται ὡς ἐν Φρυγίᾳ κειμένη» (αὐτόθι σ. 360).

⁵⁴⁾ Ὁλιγώτερον συνήθη βεβαίως εἶναι τὰ ὀνόματα : Κουκουζέλισσα, Χρυσορόδινα κ.λ.π. ἐκ τῶν κατόχων εἰκόνων τῆς Θεοτόκου. Ἀντιθέτως συχνότατα ἀπαντῶνται τὰ ἐξ ἐθνικῶν ὀνόματα αὐτῆς, π. χ. Βλαχερνίτισσα, Ἀθηνιώτισσα κ.τ.τ.

⁵⁵⁾ Ἀξιωμακόμενον ὅτι οἱ κτίτορες τῶν δύο σημειωθέντων ναῶν τῶν εἰς τὴν «Παναγίαν τὴν Λαμπηνήν» ἀφιερωμένων καὶ κειμένων εἰς σχετικῶς ἐγγὺς τῆς Λαμπηνῆς χωρία, ἀπαντῶσι εἰς τὰς ἐπιγραφὰς δι' ἐπιθέτων ἀσχετῶν, λίαν γνωστῶν ὁμως εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Κρήτην Τροουλινός εἶναι ὁ εἰς καὶ Μελισσηνός ὁ ἄλλος. Πρβλ. καὶ Gerola, Mon. Ven. IV σελ. 491-492.

τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπικὴν ἔδραν (Λάμπην) μὲ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον, πλὴν δὲ τῆς ὀνομασίας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἀσφαλῶς εἰς τοῦτο καὶ ὁ μνημονευθεὶς βυζαντινῆς τέχνης ναὸς καθὼς καὶ τοποθεσία λεγομένη «Λάππα»⁶⁶. Ἡ ἔδρα θὰ παρέμεινε ἐνταῦθα τὸν ΙΖ' καὶ ἴσως τὸ πλεῖστον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος⁶⁷. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. ἐδρεύει αὕτη εἰς τὴν μονὴν Πρέβελη (Νικόδημος), μονὴν Ἀγ. Πνεύματος (Εὐμένιος) μάλιστα δὲ εἰς τὴν μονὴν Ἀσωμάτων Ἀμαρίου, ἐπειδὴ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατεστράφη ἡ Ἐπισκοπὴ, καὶ διότι ἐπίσκοποι προήρχοντο ἐξ ἡγουμένων⁶⁸ τῆς ἀκμαζούσης τότε μονῆς ταύτης⁶⁹. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν τῆς εἰς Ἀσωμάτων ἐγκαταστάσεως τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς ἐσυνέχισε μέχρις ἐσχάτων ὁ προτελευταῖος ἐπίσκοπος Λάμπης Ἀγαθάγγελος Παπαδάκης. Οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν (1936), διὰ τοῦ ἀειμνήστου Εὐμενίου Φανουράκη, ἐξ ἐπιθυμίας προσεγγίσεως τῆς ἐπισκοπῆς πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς πρώτης ἔδρας ἐπὶ τουρκοκρατίας (Λαμψηνή), ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἐκ τῆς διαθέσεως τῆς καλυτέρας ἐξυπηρετήσεως τῶν δύο ἄλλων ἐπαρχιῶν, ἦτοι Ἀγίου Βασιλείου καὶ Σφακίων, ἐτοποθετήθη ἡ ἔδρα τῆς οὐχὶ πλέον εἰς τὸ ἐν παρακμῇ χωρίον Λαμψηνή, ἀλλ' εἰς τὸ ἐγγὺς τούτου ἀκμάζον σήμερον χωρίον Σπῆλι, ἐνθα ἐδρεύουν καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαὶ τῆς ἐπαρχίας Ἀγίου Βασιλείου.

ΚΩΝ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

⁶⁶) Gerola, M. V. II, σελ. 62 σημ. 4. Οὗτος παρατηρεῖ ἐνταῦθα: *statuendo colà la rinnovata sede, così stranamente camuffata*. Ὁρθῶς δὲ θεωρεῖ φαῦλον κύκλον τὸν ἰσχυρισμὸν τῆς ἐν Λαμψηνῇ υπάρξεως μὴς ἀρχαίας Λάμπης ἐκ τοῦ ὅτι ὑπῆρξεν ἐνταῦθα ἐπισκοπὴ ἔδρα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

⁶⁷) Πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Λαμψηνῆ διακρίνονται σήμερον τὰ εἱλεῖπια τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς. Εὐθὺς ἐννοεῖ τις ὅτι πρόκειται περὶ λειψάνων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Πιθανὸς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 κατεστράφησαν ταῦτα καὶ ἐγκατελείφθησαν.

⁶⁸) Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν μονὴν ἐκράτει τούτους πλησίον αὐτῆς Ὁ ἐπίσκοπος Μανασσῆς ἡγουμένος προηγουμένως τῆς μονῆς Ἀσωμάτων (1764 - 68) ἔζησε καὶ ἀπέθανεν εἰς τὴν μονὴν αὐτὴν. Πιθανώτατα καὶ ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον Ματθαῖος, Ὁ Μεθόδιος πάντως († 1793), καταγόμενος ἐκ Βυζορίου (Ἀμαρίου) καὶ μαρτυρικῶς θανὼν ἐν Ἀμαρίῳ, ἔζη εἰς Ἀσωμάτων. Καὶ ὁ Νικόδημος (ἰδρυτὴς τῶν σχολῶν ἁγ. Πνεύματος, Μοναστηριακίου (Ἀμαρίου) καὶ Σελλιῶν), ζήσας εἰς Μονὴν Πρέβελη, ἀπέθανεν εἰς Ἀσωμάτων (1895). Εἰς Ἀσωμάτων ἦδρευε τὸ πλεῖστον καὶ ἀπέθανε καὶ ὁ Παΐσιος.

⁶⁹) Ὑπινθυμίζομεν ὅτι κατὰ τὴν μεταξὺ Νικοδήμου καὶ Παΐσιου περίοδον τῶν 18 ἐτῶν (1845 - 1863) ἡ ἐπισκοπὴ εἶχεν ὑπαχθῆ εἰς τὴν Μητρόπολιν Κρήτης.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

MICHAEL GEORGE FRANCIS VENTRIS

(12 'Ιουλίου 1922 — 6 Σεπτεμβρίου 1956)

Ἄδóκητον καὶ λίαν ἐπώδυνον πλῆγμα ὑπέστη ἡ καθόλου φιλολο-
γικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη μὲ τὸν αἰφνῆδιον θάνατον τοῦ ἤδη
ἀνὰ τὴν Ὑφήλιον γνωστοῦ παρὰ τὴν νεαρὰν αὐτοῦ ἡλικίαν Ἕλλη-
ἐπιστήμονος Μιχαὴλ Βέντρης, ἐπελθόντος τὴν 6ην Σεπτεμβρίου 1956
ἐν Ἀγγλίᾳ κατόπιν αὐτοκινητιστικοῦ δυστυχήματος καί, ὡς εἰκόσ, με-
γάλη ὑπῆρξεν ἡ συγκίνησις τοῦ ἐ-
πιστημονικοῦ κόσμου διὰ τὴν φοβε-
ρὰν ἀπώλειαν. Πάντες ἐγνώριζον
ὅτι ὁ ἔκλιπὼν εἰς τὸ σύντομον διά-
στημα τῆς ζωῆς του ἔδωσεν ἐξόχως
πολλὰ καὶ ὅτι παρ' αὐτοῦ ἀνεμένον-
το ἀπείρως περισσότερα διὰ τὸ μέλ-
λον. Ποία βάσκανος μοῖρα ἠθέλη-
σε νὰ διακόψῃ τὸ νῆμα τῆς ζωῆς
του ἀκριβῶς καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος
ἔλυνε ἐπιτυχῶς τὸ ἀίνιγμα τῆς μυ-
στηριώδους Σφιγγὸς καὶ ἤνοιγε τὸν
δρόμον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν κρη-
τομυκηναϊκῶν πινακίδων γραφῆς;
Διότι κατὰ γενικὴν ἀναγνώρισιν ὁ
μεγαλοφυῆς ἐρασιτέχνης εἰς τὴν φι-
λολογοῦσαν ἀρχαιολογίαν—ἦτο ἀρ-
χιτέκτων τὸ ἐπάγγελμα— ἐπέτυχεν ὅ,τι ἄλλοι εἰδικοί καὶ ἐξαιρέτως μο-
χθήσαντες ματαίως ἐζήτησαν νὰ ἐπιτύχουν: ἐπροχώρησε λίαν σημαν-
τικῶς εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀποκρυπτογραφήσεως τῆς
κρητομυκηναϊκῆς γραφῆς, ἀκολουθήσας μέθοδον ἀπολύτως θετικὴν
καὶ εἰς ἄκρον ἐπιστημονικὴν. Καὶ οἱ εἰσέτι ἀμφιβάλλοντες ἐπὶ τοῦ τε-
λικοῦ ἐπιτεύγματος ἀναγνωρίζουν ὅτι ὁ Β. ὑπῆρξεν ὁ μεθοδικώτερον
χρησιμοποήσας τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ φέρουν πρὸς τὴν
λύσιν τοῦ δυσχερεστάτου προβλήματος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀνεμένετο ἡ
διαφώτισις τῆς εὐρωπαϊκῆς προϊστορίας.

Ἦ Μιχαὴλ Βέντρης ἐγεννήθη τὸ 1922 καὶ ἀνετράφη ἐν Stowe τῆς
Ἀγγλίας. Ἐξεδήλωσε καταπληκτικὸν καὶ ὄλως πρῶιμον ἐνδιαφέρον

Michael G. F. Ventris

διὰ τὰς ὀλίγον γνωστάς γλώσσας καὶ τὰς μυστηριώδεις γραφάς, ἐνῶ ἦτο μόλις 10 ἐτῶν καὶ ἐφοίτα εἰς σχολεῖον τῆς Gsstadt ἐν Ἑλβετία. Ὅταν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἰδιαιτέραν αἰσθησὶν ἐνεποίησεν εἰς αὐτὸν μία διάλεξις τοῦ Ἄρθουρου Ἐβανς ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς μινωικῆς γραφῆς. Ἐκτοτε δὲν ἔπαυσε νὰ τὸν ἀπασχολῇ ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τούτου, καὶ τὸ 1940, εἰς ἡλικίαν 18 μόλις ἐτῶν, ἐδημοσίευσεν τὴν πρώτην του ἐργασίαν: «*Εἰσαγωγή εἰς τὴν μινωικὴν γλῶσσαν*», εἰς τὸ περιοδικὸν «*American Journal of Archaeology*». Εἰς τὸ δημοσίευσμά του τοῦτο γίνεται ἐμφανὴς ἡ διαύγεια τοῦ πνεύματός του καὶ ἡ ἱκανότης του νὰ διαπραγματευθῇ ἐν δύσκολον θέμα με μεθοδικότητα καὶ σαφήνεια. Ὅμως ἡ ἄποψις τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξε τότε ἦτο ὅτι ἡ γλῶσσα ἡ ὁποία ἐκρύπτετο εἰς τὰ κείμενα τῶν πηλίνων πινακίδων τῆς Κνωσοῦ τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Β ἦτο συγγενὴς πρὸς τὴν Ἐτρουσκικὴν. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἤρχισε νὰ σπουδάζῃ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐπίσης ἠσθάνετο ἰσχυρὰν ἔλξιν. Ὁ πόλεμος ἦλθε νὰ διακόψῃ τὰς ἀπασχολήσεις ταύτας. Ὑπηρέτησε λίαν εὐδοκίμως εἰς τὴν Βασιλικὴν Ἀεροπορίαν (R.A.F.) ὡς πλοηγὸς καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς στρατιωτικῆς του ὑπηρεσίας κατετοπίσθη εἰς τὰς μεθόδους ἀποκρυπτογραφήσεως τῶν κρυπτογραφημάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἠπῆρξε πολῦτιμον βοήθημα εἰς τὰς περαιτέρω ἐρεῦνας του. Μὲ τὴν λῆξιν τοῦ πολέμου κατέστη δυνατὸν νὰ συνεχίσῃ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Architectural Association τοῦ Λονδίνου, ἔλαβε δὲ τὸ δίπλωμα τοῦ ἀρχιτέκτονος τὸ 1948 με ἐξαιρετικὰς διακρίσεις. Ἐν τῷ μεταξὺ εὗρισκετο εἰς ἐπικοινωνίαν με διαφόρους ἐπιστήμονας ἀσχολουμένους με τὸ πρόβλημα τῆς μινωικῆς γραφῆς, ἀντήλλασε μετ' αὐτῶν σκέψεις καὶ τοὺς ἐτήριος ἐνημέρους ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἐρευνῶν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1950 ἐδημοσίευσεν ἰδίᾳ δαπάνῃ συστηματικὴν μελέτην περὶ τῶν γλωσσῶν τοῦ μινωικοῦ καὶ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἔνθα, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως ἡμίσεος αἰῶνος ἀπὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς πρώτης μινωικῆς πινακίδος, ἔδιδε πλήρη εἰκόνα τοῦ ὅλου προβλήματος, παραθέτων τὰς ἀπαντήσεις τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἀπὸ ἐξέχοντος ἐρευνητῆς καὶ τὰς ἰδίας αὐτοῦ γνώμας. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀποκτήσει πολὺ καλὴν φήμην ὡς ἀρχιτέκτων καὶ ἦτο φανερόν ὅτι λαμπρὸν στάδιον ἐξελίξεως ἠνοιγετο πρὸ αὐτοῦ. Ὁκοδόμησε καὶ διεκόσμησε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ οἰκίαν, βοηθούμενος ὑπὸ τῆς συζύγου του.

Ἠκολούθησε μία σειρά πολυγραφημένων «σημειωμάτων ἐργασίας» (work - notes), τὰ ὁποῖα συνέταξεν ὁ ἴδιος καὶ τὰ ἐκυκλοφόρησεν εἰς στενὸν κύκλον ἐπιστημόνων, ἀπασχολουμένων με τὸ αὐτὸ πρόβλημα καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἀνελύοντο πολλὰ ἐκ τῶν κειμένων τῶν πινακίδων, μάλιστα τῆς Πύλου, αἵτινες ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον γίνει προσιτὰ διὰ τῆς προ-

καταρακτικῆς των δημοσιεύσεως ὑπὸ τοῦ Emmett Bennett. Αἱ πινακίδες αὐταὶ εἶχον ἀνακαλυφθῆ ἤδη πρὸ τοῦ πολέμου ἐντὸς τῶν Ἀνακτόρων τοῦ Νέστορος εἰς Πύλον (Ἄνω Ἐγκλιανόν) ὑπὸ τοῦ Κωνστ. Κουρουγιώτη καὶ τοῦ Καρόλου Μπλέγκεν. Τὸ μέγα τοῦτο ἀρχεῖον ἐγένετο οὕτω ἀντικείμενον μελέτης προτοῦ νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ τελικὴ δημοσίευσις τοῦ ἀρχείου τῶν πινακίδων τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ, τὸ ὅποιον παρέμεινεν ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἀδημοσίευτον, διότι ὁ Ἔβανς ἠλπίζε πάντοτε ὅτι θὰ ἐπιτύχη τὴν ἀποκρυπτογράφειάν του. Βραδύτερον αἱ μικραὶ αὐταὶ μελέται τοῦ V. συνεκεντρώθησαν εἰς ἓν βιβλίον 150 πυκνογραμμένων σελίδων: «*Προκαταρακτικὴ ἀνάλυσις τῶν μυκηναϊκῶν ἀρχείων τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς ἐκ Πύλου*». Ἐνταῦθα παρακολουθεῖ τις τὴν πορείαν τῶν σκέψεών του, ἡ ὁποία τὸν ὠδήγησεν εἰς τὴν μεγάλην του ἀνακάλυψιν. Ἡ συνεργασία μετὰ τῶν Chadwick, Björk καὶ Furumark ἀπέβη δι' αὐτὸν πολύτιμος. Ὁ πρῶτος τὸν ἐβοήθησε μὲ τὴν ἀναλυτικὴν γνώσιν του τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης.

Τὴν λύσιν ὅτι τὰ κείμενα τῶν πινακίδων τούτων ἔκρυπτον πιθανῶς ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐπρόβαλλε τὸ πρῶτον διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 20 σημειώματός του τοῦ Ἰουνίου 1952. Εἰς εὐρύτερον κοινὸν ἀνεκοινοῦτο ραδιοφωνικῶς μετ' ὀλίγον ὅτι ἀνεγνωρίσθησαν ἑλληνικαὶ λέξεις εἰς τὰ κείμενα τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς. Ἐπιστολαὶ πρὸς φίλους καὶ συναδέλφους του ἐπεβεβαίουν τὸ ἐπίτευγμα. Ἄλλ' ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος ἔλαβεν ἐπισήμως γνώσιν τῆς μεγάλης ἀνακαλύψεως διὰ τῆς δημοσιευθείσης εἰς τὸ «*Journal of Hellenic Studies*» κατὰ τὰς ἄρχας τοῦ 1953 ἀναλυτικῆς ἀνακοινώσεώς του ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ John Chadwick, καθηγητοῦ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Καίμπριτζ: «*Προφανεῖς ἐνδείξεις ἑλληνικῆς διαλέκτου εἰς τὰ μυκηναϊκὰ ἀρχεῖα*». Οἱ συγγραφεῖς μὲ μεγάλην μετριοφροσύνην, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὴν εὐθυκρισίαν, ἐχαρκτήρισαν τὴν προσπάθειάν των ὡς «*πειραματικὴν*» καὶ ἀπέναντι τόσων ἐνθουσιωδῶν ἐκδηλώσεων, αἵτινες ἠκολούθησαν τὴν δημοσίευσιν ἐκείνοι ὑπῆρξαν ἀπολύτως μετριοπαθεῖς καὶ νηφάλιοι. Συνεζήτησαν μὲ ψυχραιμίαν μὲ τοὺς ὀλίγους, οἵτινες, πρὸ τῶν μεγάλων δυσχερειῶν τοῦ προβλήματος καὶ τῶν αἰνιγμάτων τὰ ὁποῖα ἐπρόβαλλον μὲ τὴν φωνητικὴν ἀπόδοσιν τῶν κειμένων τῶν πινακίδων παρέμενον ὀλίγον ἢ πολὺ σκεπτικοί. Ὁ γράφων τὸ παρόν, ὅστις δι' ἄρθρου του δημοσιευθέντος εἰς τὰ «*Κρητικὰ Χρονικά*» (τόμ. Η', 1953) εἶχεν ἐπιστήσει τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου ἐπὶ των μεγάλων δυσχερειῶν, αἵτινες προέκυπτον περὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν κειμένων, ἀνεγνώρισεν, εἰς τὴν συζήτησιν τὴν ὁποίαν ἔσχε μετὰ τοῦ ἐκλιπόντος, ὅτι κατεῖχεν οὕτως πάσας τὰς ἱκανότητας ἐκείνας, αἵτινες παρεῖχον ἀσφαλῆ ἐγγύησιν μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς ἐπιτυχίας. Ἐ

πηκολούθησαν ώρισμένοι άναγνώσεις πινακίδων (όπως τής τών τριπόδων, δημοσιευθείσης ύπό Blegen, τής τών Ίπων, πώλων, όνων, όλοκληρωθείσης ύπό τοῦ Chadwick, τών θρόνων και θρηνύων, τών ποικίλων βοτανών, τοῦ έλαιού κ.ά.), αίτινες εφαινοντο νά έπιβεβαιούν την ορθότητα τής μεθόδου. 'Ο V., μόνος ή με συνεργασίαν τοῦ Chadwick, έδημοσίευσε και νέα άρθρα εις τὰ περιοδικά «Antiquity», «Archaeology», «Eranos» και «Minos», άτινα συνεπλήρωνον τὰ δημοσιευθέντα κείμενα πινακίδων ή παρεΐχον νέα, ώς επίσης τόν βιβλιογραφικόν πίνακα δια τὸ Colloquium, τὸ όποϊον έγένητο τὸ Πάσχα τοῦ 1956 εις Παρισίους, και εις τὸ όποϊον έλαβεν ήγετικόν μέρος. Είργασθη εις την άναθεώρησιν τών μεταγραφῶν τών πινακίδων εις τὰ Μουσεία Ἀθηνῶν και Ἡρακλείου και έδημοσίευσε τὰ άποτελέσματα τής τελευταίας. Κατὰ τὸ 1955 συνέγραψε μετὰ τοῦ Chadwick τὰ Documents, συγκεφαλαιῶν τὰς άσφαλεστέρας άναγνώσεις τριακοσίων πινακίδων.

Ὡς ήτο φυσικόν, πλήθος τιμῶν έπεσωρεύθη εις αὐτὸν με την άναγώρισιν τοῦ μεγάλου του έργου. Ἐτιμήθη με τὸ παράσημον τής Βρεταννικῆς Αὐτοκρατορίας και έγένητο έπίτιμος έταΐρος τοῦ University College τοῦ Λονδίνου και έπίτιμος διδάτωρ φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τής Uppsala, άλλ' αἱ τιμαὶ αὐταὶ κατ' οὐδέν ήλάττωσαν την μετριοφροσύνην και άπλότητά του. Ἀντιθέτως έπηύξησε την ενεργητικότητά του ή συναίσθησις ότι ή έπιστήμη πάρα πολλά άνέμενε παρ' αὐτοῦ.

Αἱ έπιτυχίαι και ή έπίδοσις εις τὸ πεδίον τής άναγνώσεως τής μινωικῆς γραφῆς δέν άπέσπασαν τοῦτον άπὸ τὸ κύριον αὐτοῦ λειτουργημα ώς άρχιτέκτονος. Τὸ θέρος τοῦ 1954 και 1955 άνέλαβε μετὰ τής συζύγου του ύπηρεσίαν επιβλέψεως και σχεδιάσεως τών άνασκαφικῶν έργων τής Ἀγγικῆς Ἀρχαιολογ. Σχολῆς εις τὸ Ἐμποριὸ τής Χίου και εκεί άπέδειξεν ότι ὅ,τι άνελάμβανε τὸ ξετέλει με πλήρη ακρίβειαν και με μοναδικήν Ικανότητα. Οἱ συνάδελφοί του άρχιτέκτονες προσεδόκουν έξύχως πολλά παρ' αὐτοῦ. Ἐν Κρήτῃ άνεμένετο ότι θά άνελάμβανε την συμπλήρωσιν τοῦ μεγάλου σχεδίου τοῦ Ἀνακτόρου τής Κνωσοῦ. Τὸ 1956 έλαβεν ειδικήν έντολήν παρὰ τής Architects' Journal δι' έρευναν επί τής διασπορᾶς πληροφοριακοῦ υλικοῦ τών άρχιτεκτόνων.

Ὁ θάνατός του έβύθησεν εις βαρὺ πένθος την οίκογένειάν του—την έξαιρέτων σύντροφον τοῦ βίου του και τὰ δύο μικρὰ τέκνα—έπληξε καιρίως την χώραν του και τοὺς συναδέλφους του, έθλιψε μεγάλως τοὺς άπειραριθμους φίλους του. Οἱ έλληνες συναδέλφοι συμμερίζονται τὸ γενικόν πένθος και αισθάνονται ότι τὸ πλήγμα δέν εἶναι όλιγώτερον βαρὺ δι' αὐτοὺς. Τὸ έργον τοῦ Μιχαήλ Βένιρις ήλθε νά φωτίση τὰς πρώτας σελίδας τής Ἱστορίας τών Ἑλλήνων, τής Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ. Ἄς εἶναι ή μνήμη αὐτοῦ αἰωνία. Ν. ΠΛΑΤΩΝ

Τυπογραφικὸ έργαστήριον Ἀ. Γ. Καλοκαιρινοῦ, Ἡράκλειον Κρήτης Ἀρ. 45—1956

